

== تۇركستان اويغور كاممونيستلرينىڭ مەركەز بىوراسى ==

بۇسكۇل دۇنيا مىنەتكەشلىرى، بىرلىككە

تۇركستان جۇمھورىيەتىدىكى اويغور تەشكىلاتلىرىغا
۱۹۲۴ نچى ژىل ۲- بىيورالدا بەش ژىل تولۇشى موناسىبەتى بىلەن
ياسالغان يوبىلەى شەرەپىگە بىغشلىنىپ چىقرىلغان بىر كۈنلۈك اويغورچە

“بىرىنچى جامىلام”

مەجمۇئەسى.

۲- بىيورال ۱۹۲۴- ژىل.

باستوغۇچىسى: تۇركستان اويغور كاممونيستلرينىڭ
مەركەز بىوراسى ھەم اويغور بىلىك ھەيئەتى.

يەنئە سو وىلايەت باسماخانىسى.

Алма-Ата

Джетысуйской обл. типография, облит. № 1. тир. 750.
1924.

== تۇركستان اويغور كاممونيستلرينىڭ مەركەز بىوراسى ==

بۇتكول دونيا ميندەتكەشلىرى، بولىشكلا

تۇركستان جۇمھوريەتيدىكى اويغور تەشكىلاتلىرىغا
۱۹۲۴ نچى ژىل ۲- پيورايدا بەش ژىل تولوشى موناسىبەتى بىلەن
ياسالغان يوبىلەى شەرەپىگە بېغىشلىنىپ چىقرالغان بىر كۇنلۇك اويغورچە

“بۇنچى چامدام”

مەجمۇئەسى.

۲- پيوراال ۱۹۲۴- ژىل.

باستوغوچىسى: تۇركستان اويغور كاممونيستلرينىڭ
مەركەز بىوراسى ھەم اويغور بلىك ھەيئەتى.

يەتتە سۇۋىلايەت باسماخانىسى.

Алма-Ата

Дзетысуйская обл. типография, облит. № 1. тир. 750.
1924.

مۇندەرىجەسى

== * ==

۱ - لىنىيىن ئولدى - ئىنىڭ يولى مەنگو ياشايدۇ . . . ئا. روزىباقى.

I ئەدەبىيات بۇلۇمى

- (۱) ياش ئورۇگوم - شىئىر ئا. موھەممەدى.
- (۲) اويغور قىزى - پائەما ح. زاكىرى.
- (۳) ياش شائىرلىرىمىز - ئەدەبىي تەنقىد اويغور بالىسى.
- (۴) بىر قارغۇ بالىنىڭ سۆزى - «قر بالىسى» دىن تەڭرىقۇلى.
- (۵) وە سال - ئوتكەن ئىشلادىن اويغور بالىسى.
- (۶) يېڭى اوجاق "
- (۷) اوماق بىلەن ئامراق "
- (۸) ئىچلماس كۈڭلۈم - شىئىر ئا. موھەممەدى.
- (۹) سونغان گۈل "
- (۱۰) چال "
- (۱۱) ياش كىمەچىگە اويغور بالىسى
- (۱۲) اويغورستان "
- (۱۳) چاب كەتىنىڭنى ئا. موھەممەدى.
- (۱۴) قىز دۇڭ ئا. خوجامبەدى.
- (۱۵) قاج ئىدگەر.
- (۱۶) ئابدولھەيگە ئا. خوجامبەدى.
- (۱۷) سىڭلىمگە تەڭرىقۇل.
- (۱۸) تەييا ئاپلا اويغور بالىسى.

II پىلىيەتۇن بۇلۇمى

- (۱) كوچا پارىڭى اويغور بالىسى.
- (۲) بىزنىڭ ھور رىيەنچىلە كالتە چاپان.

III خەلق ئەدەبىياتى بۇلۇمى

- (۱) ئىن - نەغمە ناوا يو. غاپپار.
- (۲) قەرزىم - شىئىر م. پونوس.

IV تارىخ بۇلۇمى

- (۱) ئالغىشەر تارىخىدا ھۆكۈمەت ئۆزگۈرۈشلەرى س. شاكىرجان.
- (۲) تارانچى-تۈگۈنلەرنىڭ يەتتە سوغا كۈچۈپ چىقىشنىڭ تارىخى. ا. مەكسور اوغلى
- (۳) تۈگۈنلەرنىڭ كەلگۈچى؟ س. شاكىرجان.

V ئىستېداد خاتىرەلىرىدىن

- (۱) خىتاي زولمى ۋە تارانچىلا ھەم مەشھۇر سادىر خاگروڭ. . س. شاكىرجان.

VI مەنارلىق ۋە مەدەنىيەت بۇلۇمى

- (۱) ئىنقىلابىيچە ۋە ئىنقىلابىدىن كېيىن مەكتەپلەرنى . . . ا. مەكسور اوغلى
- (۲) ئىش مەكتەپىنىڭ تەربىيەگە مۇناسىبەتى ا. باقىيىف.
- (۳) بەش ۋىلدا بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلارمىز ب. قاسىم.
- (۴) قىشلاقلادا ساۋادسىزلىقنى پۈتۈرۈش ا. مەكسور اوغلى

VII پەننىيات

- (۱) مەدەنىيەت ئەجايىلىرى

VIII بەش ۋىللىق ھېساب

- (۱) ۲-نچى پېئورال ۱۹۱۹ ۋىل-۲-نچى پېئورال ۱۹۲۴ ۋىل . ئا. روزىباقى

IX تۇرلۇك ماۋزۇعلاردا

- (۱) لىنىنگراددا - سەياھەت خاتىرەلىرىدىن ئا. مومەممەدى.
- (۲) بوخارا داۋىغورلا ع. ب.
- (۳) تارىخى مەجلىس ا. باقىيىف.

اوقوغو چيلر مزغا.

آلڈاگلاغا قویولغان،، برنچی چامدام،، مهجموئہسی تورکستان جمهوریت
 یاشیغوجی اویغور خەلقارینک تشکیلاتیغا بەش ژل تولوش موناسیبەتی بىلەن ۱۹۲۴
 ۲ نچی پیمورالدا یاسىلىدىغان یوبىلەى (بەیرامىز) غا بیغیشلاندى.

بىز ھەم باشقا مىللەت يوقسوللىرى قاتارىدا بەش ئىللىق تەشكىلات دەۋرى كىچىك. بىزما ئىجتىمائىي، مەدەنىي كۆرەش مەيدانىدا بەش ئىللىق تەجرىبەگە ئىگە بولىمىز. بىزما ئۆزگۈرۈش نەتىجەسىدە ئۆزىمىزنىڭ كەلگۈسى كۈنلىرىمىز، سەياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىياتىمىز ئۈچۈن ئىشلەشكە، ھەرىكەت قىلىشقا يول ۋا ئۈرۈن ئاپىدۇق. مانا، بۈگۈن بەش ئىللىق ھەرىكەت، مېنەت بەيرىمىمىزنى ياساب ئولتۇرىمىز. بىزنىڭ بەيرىمىمىز ۵ ئىل ئىچىدە قىلغان ئىشلىرىمىزنى ئىسپاتلاش، كەلگۈسى كۈنلىرىمىزنى يول بەلگىلەش، ئۆزىمىزنىڭ كۈچ ۋا قۇۋۋىتىمىزنى ئىسپاتلاش ئىسپاتىغا قۇرۇلۇشى لازىم.

بز بهش ژیللق حەرە که تمزنی برنچی مەرتیبه حیساب قیلیب کورمە کچی بولر
بز بهش ژیللق خزمە تمزده تاپقان تەجربە مزنی جەملەب، اوتکەن کەمچی لکەر
برنچی مەرتیبه باقمای بولدوق. اوتکەن تەجربە واکامچی لقرمزغا تاینیب مونە
کینکی خزمەت واکەرە که تمزگە ییگی سزیق بەلگیلیمە کچی.

زamani da pütün kök tork xelqlirining mähenniyetide mothellimlik orinini tötü
 öyüör tühenniyatı, köp tüherräden biry qatıq öyüqqa pattan aydı.

روسییه اوکتابر اوزگوروشىنىڭ تەسىرى بىلەن بىزدە ھەم مەدەنىي ھالەتمىزگە
بىر قەدەر ياش قەلەملەر، يازغۇچى ۋا شائىرلار يېتىش بويىچە پاتقان ئەدەبىياتىمىز
ايسىگە كەلتۈمەكچە. بىز بۇ مەمۇرىي ياش قەلەملەرنىڭ بەش ئىللىق ھەرىكەت
بىرىچى مەرتىبە مەيدانغا قويماقچى بولىدۇق.

شۈڭۈڭ ئۈچۈن مەھمۇتئەزگە،، بىرىنچى چامدام» نامىنى بەدۈك.

بو - بىزنىڭ ئۆتكەن تەرىخىمىزغا كۆز سېلىپ ئىبىرەت ئېلىش، ئېتۈرگەن ۱۰

قالغان اشلرمزنى حيسابلاش، اوتكەن تەجرىبە ۋا ھازرقى كوچىمىزنى سناش،
ئەدەبىياتىمىزنى ترگزوش يوليدا ،،برنچى چامدا ،، مز. بو - ئويغور كەمبەغل - يوقسوللىرىغا
مەدەنىيەت مەيدانىدا برنچى چامدىمى. پوتىكول مەزلوم - مەحكوم خەلقلىگە آزادلىق ئېلىپ
كەلگەن كامونىست (بالشيوك) پارتياسى، يوقسول ۋا كەمبەغل دېھقانلارنىڭ شور-
ھوكمىتىنىڭ يولىدا شەخىلىنى ئاستىدا ئويغور، يوقسوللىرى ،،برنچى -

تورموش، ھەقىقىي يوقسوللا مەدەنىيەتنىڭ كەڭ ۋا يۈرۈق يولىغا كىرىشى چوقۇم ياشىسون كامۇنىست پارتىياسى! ياشىسون شورالار ھۆكۈمىتى! ياشىسون ئۇيغۇر يوقسول ۋا كەمبەغەل دىھقانلارنىڭ مەدەنىيەتكە اومتولۇشى! ياشىسون ئۇيغۇر ياش ئەدەبىياتىنىڭ ،، بىرىنچى چامدىم ،،!

ئۇيغۇر كاممۇنىستلىرىنىڭ تۈركىستان مەركەز بىيوراسى ھەم ئۇيغۇر ،، بىلك ھەيئەتى

توغولدى

1870 ژىل

23 ئەپرېل

ۋاپات بولدى

1924 ژىل

21 غىنۋار

بورادەر ويلاڧىمىر ئىليا اوغلى اوليانف (لىنىن)

== لىنىن ئولدى.. ئىنىڭ يولى مەنىگۈ ياشايدۇ. ==

«لىنىن ئولدى!...» بو آچىق خەبەر ئەدەمگە ژورەكنى يارغىدەك
بر كۈچ بىلەن تەبىر بېرىدۇ.

پۇتكۈل دۇنيا يوقسۇللىرىنى. مەرلۇم - مەھكۇملىرىنى آزاد بولۇپ ۳۵ ژىل
ئىشلىگەن. كۈرەشكەن ئۇلۇق دامى بولۇپشۇ كۈرەش دەۋرى پىتمەي تۈرۈپ
بىزدىن آردى.

«شەرق مەھكۇملرىنى آزاد» شىئارىنى
ئەڭ ئاۋال قوزغىغان، ھەممىدىن آرتۇق شو
يولدا كۈرەشكەن لىنىن ۋاقتىز كۈرەش
مەيدانىدىن كەتتى...

«لىنىن» دېگەن نامنى كىم ئىشتمىگەن؟ كىم بىلمىگەن؟
«لىنىن» دېگەن بىر ئىغىز سۆز قايسى
يوقسولغا، مەھكۇم خەلققە قاراڭغۇلۇق دۇنيا
بلەن يورۇق تۈرۈشنى اچىپ بەرمىگەن؟ قايتا
سى آڭلىق يوقسولنى، مەھكۇم خەلقنى كەلتۈرۈپ
كۆرسى كەڭلىك، تەڭلىك تۈرۈشقا اومىد
ئىشەش بلەن قاراتمىغان؟ «لىنىن» — دېگەن
بىر چىراق قايسى يوقسولنىڭ ئىنسانىيەت آزادلىقى
ئۈچۈن كۈرەشكەن يولىنى يورۇتۇپ بەرمىگەن؟
بورادەر لىنىن پۈتكۈل دۇنيا يوقسول ۋا
مەينەتكەشلىرىنىڭ مىسلىز يولباشچىسى ئىدى.

بورادەر لىنىننىڭ
ئاغرىق ۋاختىدىكى رەسمىيەت
ئەڭ كىيىنكىسى.

شونۇڭ ئۈچۈن «لىنىن ئۆلدى...» خەبەرى بۈگۈن پۈتكۈل يەر يۈزىگە تارالدى.
بو خەبەر بۈگۈن ھەر بىر مەينەت جايىغا، زاۋود-پايرىكلاغا مەينەتكەش
دېھقانلارنىڭ گەمە اۋىلىرىگە يەتتى. اۋنار مىلىيون ئىشچىلارنىڭ، يۈزە مىلىيون
دېھقانلارنىڭ، كەمبەغەللەرنىڭ، باتىرلارنىڭ قولقارغا كىردى...

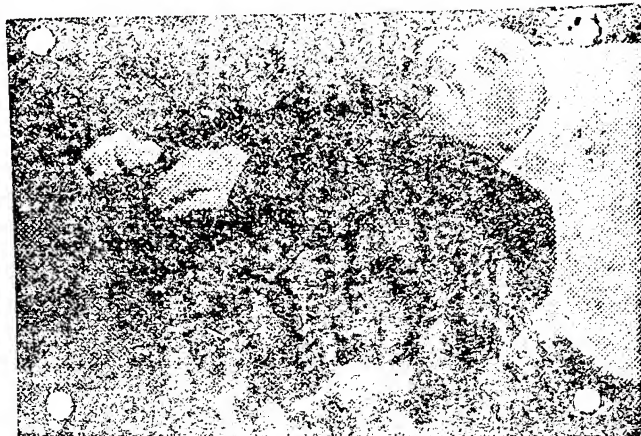
بۈگۈن بو خەبەر ئىشچىلارنىڭ قوللىرىدىن بولقالرىنى، پالتالىرىنى ئىختىيارىز
يەرگە چۈشۈردى... دىققانلارنىڭ قوللىرىدىن كەتمەن، جابدوقلىرىنى تاشلىغۇزدى...
يوقسوللارنىڭ، دېھقانلارنىڭ، مەھكۇملارنىڭ گەمىلىرىنى تىرتىپ يەر يۈزىنىڭ
بىر چىتىدىن ئىككىنچى چىتىگە ئۆتتى...

بۈگۈن ھەر بىر ئىنقىلاب ارغىلى، ھەر بىر ئەركىنلىكنى تلىگەن مەخلۇق زور ماتەمدە...
بۈگۈن مەينەت ماتەمدە...

يەر يۈزىنى، ئىنسانىيەت ھاياتىنى پىاقلاپ كەگەن مەينەت، اوزىنىڭ تەبىئى
ئۇستۇنلىكى ئۈچۈن، ئىنسانىيەت ئەركىنلىكى، بەختى ئۈچۈن قانلىق سوقۇش
مەيدانىغا قەدەم باسقان مەينەت... ماتەمدە...

لەيكىن... بورادەرلەر! قىرىنداشلار!...

بىزگە بورادەر لىنىن قاينى، ماتەم دېگەن نەرسىلەرنى ئۈگەتمىگەن. او

بورادەر لىنېن نىڭ جان تەسلىمى ۋەلغاب ۋاختىدىكى رەسمى.

بىزگە ئەر كىلىك ئۈچۈن
كۈرەشمەك ۋا بو كو-
رەشنىڭ يوللىرىنى ئو-
گەتكەن. زالىم ۋا
قانخورلانى يىگىشنى
ئۈگەتكەن.

تىخى كۈرەش
دەۋرى پىتىدى. تىخى
يۈزەر مىليون يۈە-
سوللا، مەھكۇملا، مەي-
نەتكەشلە استىداد-
جەبىر زەنجىرلىرىدىن

بوشانىدى. اولان ئەر كىلىك ئىستەيدۇ... اولان ئىغىر زەنجىرلەرنى چىقىپ تاشلاپ
بوشانماق ئىستەيدۇ...

بورادەر لىنېن نىڭ شىئارلىرى، خىتابلىرى اولاننىڭ قوللىرىدا چاڭلداپ تۇرۇدۇ...
اكتاير اوزگۇرۇشى كۈنى بورادەر لىنېن:
«روسىيە يوقسوللىرىنىڭ آزادلىقى پۈتكۈل دۇنيا يوقسول ھەم مەينەتكەشلىرى
آزادلىقىنىڭ باشلانغۇچى» دېگەن.
بورادەر لىنېن مانا موشو پۈتكۈل دۇنيا آزادلىقىغا چاقىغان، شو آزادلىقنىڭ
يولىنى كۆرسەتكەن...

بىز شو يول بىلەن ماڭىمىز. كۈرىشىمىز ھەم مەقسەتكە يېتىمىز.
چۈنكى بورادەر لىنېن ئولسىما، بىزنى مەقسەتكە ماكانغا اېلىپ بارىدىغان
— اونوڭ كۈرسىتىپ كەتكەن يولى با
«لىنېنىزم» (لىنېن نىڭ ئۈرگەتكەن ئىلمى) — بىزگە شو يولنى يورۇتۇپ
بېرىدۇ...

ئۇيغۇر يوقسوللىرى، مەينەتكەشلىرى!
ختاى تېجىمەللىرى ۋەھشەتتىن، بەگىلە زولۇمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بورادەر
لىنېن سېلەگە كەڭ ۋا يورۇق يول سېلىپ كەتتى.
پۈتكۈل دۇنيا يوقسول ۋا مەھكۇملىرى ھازىر موشو يولغا آياق باسدى.

كالىنىن، تومسكى ھەم كامىنى بۇرادەرلەر،
بۇرادەر لىنىننى تاۋۇتدا ئېلىپ بېرىشلىرى.

بۇ يول - كۈرەش ۋا غالبىيەت يولى.
يوقسوللا، مەينەتكەشە، مەھكۇم مىللەتلەر بۇ يولغا قانچە بۇرون آياق
باسسا، قانچە شۇ يولدىن چىقىسا، قانچەلىك سىيات كۈسەتسە ئەركىن - بەختلىك
زامان شۇنچەلىك يېقىنلىشىدۇ...

لىنىن ئۆلدى.. لەيلىكىن ئىنك يولى مەنگۈ ياشايدۇ. ئىنك يولى
- كۈرەش ۋا غالبىيەت يولى.

لىنىننىڭ يولباشچىلىقى كەينىدە ئېلىنغان روسىيە ئەركىنلىكى، ھازىرقى
ۋاقتا پۈتكۈل دۇنياغا تارالغان ئۆزگۈرۈش ھەرىكىتى بۇنىڭغا ئۇچۇق
دېلىل.

اياققا بېسىڭلا!

بۇرادەر لىنىننىڭ كۈرەش يولىغا كىرەيلى...
ئىنك بىزنىڭ ئۆزىمىزگە ئەمانەت قۇيغان - پۈتكۈل دۇنيادا ئۇستۇنلۇك
ۋا غالبىيەتكە ئىگە بولايلى!...
ياشىسۇن لىنىنىزىم!

ابدوللا روزىباقى.
آلمۇتا ۲۳ غىنۋار ۱۹۲۴ ژىل.

تەدەبىيات بولۇمى

ياش ژوروگم.

گونايىم كۈب، ئەيىبىم چوڭ، خانام نورغون،
كوچۇگن سەن بو كىرمدەن پاكلىنى مەن.

خىزمەتكنى شو چاقىچە قىلالىمىد،
اوسسولوققا بىر ژوتوم سو بىرەلمىد،
قانات قويۇپ اوچۇپ يەتسەم قىشكغا: آه
بوينومدىكى بو قەرزمنى اوزەرمىدىم؟

دەيدۇ ايچىنب غەم اچىدە چدانمايدۇ،
آه اوروب، قايقو ژوتوب تورالمايدۇ،
تاڭ واخىدا يەلپۈپ اوتكەن شامال بىلەن،
«اويغورستان ايلما ساڭا سالام!»: دەيدۇ.
آبدولخەي موخەممەدى.

❖

ئويغور قىزى. (پائىما)

آرلاپ-آرلاپ ماراقتا قاراپ قويا،
يا بويىدىكى آيتا بەدەك اوماق قىزغ.

سەككىمەيدۇ ياغاشلانۇق پۇناخلىرى،
سەككىمەيدۇ چەچەك آتقان بەرگىلىرى،
اويغا چومغان-تولقونلانماس «ئىلى» سۈيى
اويناشمايدۇ سۇدن چىقىپ بىلىقلىرى.

صمنى ساقلاز؟ زىپا بويلوق او اوماق قىز.
يالغوز يىشى بونۇ يانۇ گرويكىدە،
نەگە باقار؟ نە كوزلەر بو خوما كوز؟
يالورامدو كوككە يىقىپ بىر تەڭرىگە؟

ن ژوروگم ئەركن ايلاب تىپەلمەيدۇ،
ئىلىدىكى خەزىنىسىن سىپەلمەيدۇ،
يغورستان ايلما! دەيدۇ تىپىرلايدۇ،
قاپەزدن چىقىپ اوچۇپ كىتەلمەيدۇ.

ئەك اويلاپ، كۈنك ئىغلاپ، كۈنك كوينوب،
ئەك سىغىنپ، آرمان قىلب تورالمايدۇ،
بوش اوچى قاتتىق قورۇپ توتۇپ آلغان،
زەلگە آجراپ بوشنوب قاچالمايدۇ.

يغورستان ايلما! سىنك آلدگدامەن،
ئەي، سەجدە قىلاي، باش قوياي ھەم،

ك «ئىلى» ئەگىب، ئەگىب آتقان سولا،
يغاندىك ئىگىز-ئىگىز يا بويلىرى،
ئورودو، خيال قىلب «ئويغور قىزى»
ئىلى ساقلاز، كەدر اينۇ خيالدا؟

بەتلىق... جم-جىتلىق... بۇلبۇللاما سايراشمايدۇ،
لدىش بونار جاينى سايلاشمايدۇ،
پ-چورده ھىچ ھەر كەت يوق، ياش ژىگىتلە،
خشا ايتشېب، نەغمەناوا قىلمايدۇ.

گۈن كۈكە يورۇق كۈن ھەم خجالت بوب،
كىمەن دەپ بىر بىر ايسىلار بولوتلاغا،

بیچاره قز شۇملۇ نامدو بیخی با، دهب
شە کلینمدو اوپ-چورەمدە دوشمەن با، دهب
یاکی موکوب، قاجماق یدنی ئزدینەمدو؟
اولینامدو ماڭا نەدە نەجات با، دهب.

* *

کەگەنویە؟ بو مۇڭلۇق قز، ئۇقۇملۇق قز،
سەیر قلیب یوقسول ئەلنک توپراغینی...
ساقلامدویدە «ئیلی» سۆنک اوقیتیدن،
مەزلوم ئەلنی قونقارغۇچى قەھرىماننى؟

* *

ئەل دوشمینی تەحقیر قلیب، بەختن ایلیب،
«قارام تەقدیر» وەحشەتیدن قوغلانغانمو؟
تویغانمویدە ئار تورمشدن زۇمشاق کوڭول،
کەك دەریاغا تاشلینشقا اویلانغانمو؟

* *

«توختا... توختا... ئەنە... ئەنە... باق... چاڭ-توپا...
ئویغور اوغلى، منگەن ئیگىز آرغىماققا...
آتقان اوقدەك ئشتیک چىپب آت قامچىلاب،
قوللیردا قلیچ-نەیزە اویئاتماقدا...»

* *

«ئەنە... پىغار!... سودا ئۆزگەن اودەك اوخشاش،
ئىگىز یادن، ئۇلۇق سۇغا ئرغیب چۇشدى،
ئۇلۇق سونى تولقونلوتوب کىچىب اوتىدى»
«آه... کەلدگمو؟...» دهب باقدى کوز، یاش آرلاش.

* *

«آه... بوسەنمو؟... ئیزیز سکلیم؟» دیدى ژىگیت،
«ماڭا ساقلاپ اولتادگمو شو کەمگىچە؟

سینک بەختلى، مەزلوم ئەلنک دوشمەنلیری،
قۇگمیدیمو؟... زوتیدیمو؟... کەلگىچە؟»

«کوپ چاپدم مەن، ئاغلا اوتدم، سۇلا کەچدم،
چوللە کەزدیم، آچ-ئوق زوروب جاپا تاتدم،
آر مینم یوق... سینک اوجون، جاپا چە کسەم،
آرمینمى-یاغوزومنى-سینی تاپدم.»

* *

«توقتا سکلیم... سەیر... توقتا... کوز-یاشنى قوی
ئەل زولماتدا... ژىغلایدیغان زامان ئەمەس،
ییشکنی ایتا غەیرەتنی ژیق!... آیاققا باس!
کۇردش واخدا، ژىغلایدیغان-» ئویغور «ئەمەس»

* *

«ئویغور قزى» ھوشنا کىلیب کوزنى آچدی
«آه!... کەلدگمو؟...» دیدى اویان-بویان قاز
«جور!...» دیدى قز-ئویغور قزى غەیرەت ژىغلا
«جور!... ماڭایلى موشو یولدا یوغان چامدام»

* *

«آیریلمايلى موشو یولدن تا ئەزەلگە،
ایلیب بارار اوچوق یول بو، مەزلوم ئەلگە،
چول-بەیبان، تاغ و تىڭرلادان اوتوب،
ایلیپ بارار آزادلقنى یوقسول ئەلگە»

* *

«جور!... ئیکىلەن منگىشەيلى آرغىماققا،
ئویغورستان کون چىقىشدا، تاغ کەينیدە،
دوشمەنلەدن یوقسول ئەلنى قۇتقازماسدن،
جان بىرمەيلى، تەن کرمىسون قارا يەرگە.»

* *

سەپەر قلدی ئویغور قزى بلەن اوغلى،
شەرققە قاراب، آتنی قویوب، چاڭ تۈزەندى،
«ئویغورستان ئیلم!...» دیدى اوقدەك کەندە
دەريا بویلاب، چاپقان ئاتنک ئزى قالدى-
حەبیپ زاکیر اوغلى

ياشى شائىرلىرىمىز.

بىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتىمىز — خوسوسىيە ناخشى — ۋە شىئىرلىرىمىزدىكى ئاستىن شىئىرىيەت، اوماق، اورنلق موبالىغە، بونىڭ اوستىگە نەپاسەت-چىرايلىق تىزىلىش، واختىدا بىزنىڭ شائىر ۋە ئەدىبلىرىمىز بولوب اوزغانلىغىنى كوسىتەتتى. چونكى: خەلق ئەدەبىياتىنى كىل قىغۇچى ئەدەبى نەرسىلەرنىڭ ھەممەسى قانداق بوسا ھەم بورونقى چاغدا خەلق سىدىن ئىلغىنىپ چىققان ئستعداللىق شائىر ۋە ئەدىبلارنىڭ ئەسەرلىرى ايكەنلىكىگە دە يوقدور. بىراق زاماننىڭ اوزوشى بىلەن، مىللى ئەدىبلىرىمىزنىڭ ااتلىرى اۇنتۇلغان. ۋە: باشدا مونداق ئەدەبى نەرسىلە كىتاپقا پۇتۇلمەسدىن اىغىزدىن اىغىزگە يوتكىلىپ ايدىغان بوغان. شۇنىڭچۇن مۇنداق ئەدەبى نەرسىلەدىن پەقەلەدەن ئۇقۇملىق ھەم مىللى يوغىنى خەلقنىڭ كۇگۇللىرىگە كرىپ اورنىشىپ قىلىشى بەلگىلىك. تەبىئىي ۋەچىنىڭ ايتى اۇنتۇلغۇسى. مانا شونداق كۈندىن قاغان ئەدەبىيات پارچەلىرىنىڭ بىسىنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ائالامىغىنىڭ سەۋەبىدە شو. ئەمەس، خەلق ئەدەبىياتى ك، كونكو خەلق تەرەپىدىن ئەيتىلغان دىگەن سوز دوگول. پەرز ئەتدۇك شونداق بون، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەر بىر پاجىسى يالغىز، يالغىز كىشىلە تەرەپىدىن چىقىرىلغان بوسون؛ آنداق بوغاندا اويغورلا كونكو (عمومىيەتلە) ناخشى چىقىرىشقا موستەئىد بوب چىقىدو. بىز ئەمدى آنداقلا كۈرەڭلەپ ئۇقلاپ كەتمەسدىن بالدورقى زىمىنى قەبول قىلىپ تۇرىلى. بونى ئىسبات قىلىشىمىز ھەم اۋڭا. نىمىشكە دىسىڭىز، مانا مىسال كۈسەتكىدەك كىشىلىرىمىز با. كۈندىن باشلىساق: «قۇداتقۇ بىلك» بونۇڭ بىسى يوسوپ خاسى ھاجىب، «چىستانى اىلى بەگ ۋە ئىننىڭ ھىكايەسى» ئوخشاش ئىدىن مڭ ئىل بالدو اوتكەن ئەدىب ۋە ئەسەرلىرىمىز با. تەبىئىي بو چاغلا اۇيغۇر ئەبىياتىنىڭ يالقنجاپ تۇرغان گىزى... اوترىدا يەنى سوسلاپ قاغان چاغلادا قاشقار ئەشەدىن سولتان سەئىد. اوخشىغان شائىرلارما چىققان، كىنكى زامانلاغا كەسەك، اوزىمىزنىڭ بىلى ئەدىبىمىز نازىم موللا بىلالنى كورىمىز. دىنەك بۇرونقى چاغدا كونا زامانلادا كىما ئىچىمىزدىن ھەم ئەدىب ۋە شائىرلا چىقىپ تۇغان ايكەن. خوسوسەن بو كىنكى مانا اوز ارمىزدا شونداق مىللى شائىر ۋە ئەدىبلارنى كۈرۈشكە تاڭسىق بوغان ايدوك. كىكى: يىرم ئەسردىن بۇنى بىزدىن قەلەم تۇتۇپ بىر ئەدەبى نەرسە يازغان ئەدىب كە ئۇقۇملىق ناخشى چىقاغان بىر شائىر بومىدى...

ماشداق بىزنىڭ ئەدەبى ئستعدادىمىز يىرم ئەس چاغلىق «دەم» آغاندىن كىيىن يەنە بىزنىڭ يوروق يۇزىنى كوسىتىشكە باشلىدى، يەنى: «ياش ئۇرۇگىم» ۋە «ئىچلماس كۈگۈلم» شىئىرلىرىنى چىقاغان ياش شائىرىمىز ئەپدولخەي موھەممەدى بىلك بو ئۇقۇملىق

شىئىرلىرى بىلە ئۆزىنىڭ شىئىر چىقىرىشىدا سىلىقى بالىغىنى كۆسەتتى. بۇ ياش قەلەم ئەدەبىي ئىستىدادىغا قارىغاندا ايلانغاندى شائىرلاردىن بولىدىغىنى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مۇكا، «چاپ كەتمەيىڭنى نىنماي چاپ، با كۈچىڭنى آيىماي چاپ،

قەرەل واختىڭ يىتىپ قالدى، ئوڭغا سولغا قارىماي چاپ!» دېمەز...

ايكىنچى ئۇمۇتلىك ياش قەلەملەردىن بىرى، «ئۇيغۇرستان اولكىسى» شىئىرىنى يازغان ئەبدوغوپور جىلىك. بۇ ياش پۇتۇكچىنىڭ دەسلەپكى پۇتمەلىرىغا قاراپ، ئادى پۇتۇكچى ھەم قوشاقچى بولىدىكە دېگەن ايدۇك. چۈنكى. ئەبدوغوپور جىلىكنىڭ شىئىرلىرىنى شىئىرىيەت يىقى ئاقىس، تىزلىش رەوىشى ھەم آنچه چىرايلىق ئەمەس، تولاراق اسلوبى تەسۋىرى بوسىما كىشىنىڭ كوز آلدىغا جانلىق سورەتلەرنى كەلتۈرۈشدىن ئاجىز ايدۇ شۇنۇڭچۇن، بىز ئوقاغى قەرەلگە كەلگەن ايدۇك. لەيكن كىنكى شىئىرلىرى بىزنى بالدور پىكرىمىزدىن ياندۇدى. دىمەك بونىڭدىما، ئەدەبىي ئىستىداد با، قابىلىيەت كۈچلۈك. شۇنداق بوسا ھەم، بۇ ياش شائىرنىڭ «ئۇيغۇرستان اولكىسى» دېگەن شىئىرىدە بىر ئوخشاش ئوتۇشكە توغرى كىلىدۇ. بۇ شىئىرنى ئۇمۇمىيەت بىلەن آغاندا توغرىلىقتىن بوشىدۇ لەيكن آيرىم آيرىم مىسرالارنى آساق آنداق ئەمەس؛ ھەمدە پىكر ۋە جىسياتلارنى قوزغۇتۇرۇش رەۋشىدە قاتتىق شىئىرىيەتكە مالىك دور. «ئۇيغۇرستان اولكىسى» شىئىرنىڭ توغرىلىقتىن خالى بولىشى، ياش قەلەمنىڭ ئۇيغۇرستان اولكىسىنى ھەقىقەت تونىمىغانلىقىدىن كىلىدۇ ھەقىقەت تۇنىغاندا خىلى ئىقتىدارلىق بۇ شائىر قەلەمىنى شانلىق اولكەمىزنىڭ كۆكسىگە قادىماسىدى. درىست، بىزدە ياخشىنى يامانلاپ ماختاش با، بىراق بۇ شىئىر آنداق يىزىلغان ئەمەس، مۇتلەق سەت كوستىلىدۇ. شۇنۇڭچۇن بۇ شىئىر ئوقۇغۇچىلاردا «ئۇيغۇرستان اولكىسى» ئامراقلىق توغرىش ئورنىغا نەپرەت توغرىغۇسى چوقۇم. شۇنۇڭ بىلەن بەرەبەر مىسرالار آرىسىدا بىر بىرسىگە باغلىنىش يوق.

تەكشىرەش:

بوشىغىر ماشومىسراغلا بىلە باشلىنىدۇ: نىمە بۇ باغۇ بوستانمو، ۋە ياقىر چول بەياۋانمو؟ جىنى با آدامىزانمو ۋە يا جانىز ياغاش نلشمۇ؟ بىلەلمەي باش تامام قاتدى نە يەڭىلىڭ ئۆلكىدۇ آ. نە مولىكى، نە مىراسى يوق نىمە مۇنچە قاقاسىدۇ بىزچە: «نىمە بو...» دېگەن مىسراغدىن كىيىن «جىنى با...» مىسراغى زادى كىم ئەمەس ايدى. چۈنكى سوز حايوانات توغرىسىدا ئەمەس، بەلكى بىر اولكە توغرىسىدا بارىدۇ. شۇنۇڭچۇن بىرىنچى مىسراغدىن كىيىن 3-نچى مىسراغ يىزىلسا، مەنىسى مىسراغلارنىڭ بىر-بىرسىگە باغلىنىشى جەھەتتىن-راسا كىلىشەتتى. ھىلى 5-نچى مىسراغ زادى كىرەڭگى يوق. ئۇندا توغرىلىق يوق، مەنى جەھەتتىن ھەم دورۇس ئەمەس دەۋامى:

نە بولسۇن كۈنلى مەيدان، پوراق سەپگۈچ گۈلستان،
نە آسمان بويلىغان تاغلا، نە روھلىق باغۇ بوستان،
نە جانلىق ساقا ھاۋا بولسۇن، نە كۈن بىر نۇرلۇق سەپگۈچ،
نە ناز و خوش شامال چىقسۇن، نە ھەر خىل قۇشلىرى بولسۇن،
نە ئىچكىلى سۈيى بولسۇن، نە تىرىلغۇغا لايىق جاي،
نە اوسسۇن دەل-دەرخلرى، نە جان جانواغا بولسۇن باي.

شائىر بو تەسىرلىك شىعرلىرى بىلە آستىن مەيوسىيەت ئىچىك اوزىنىڭ شىعەرىگە
جان ئىستىداد ۋە ئىقتىدارىنى اوچۇق كوستىدۇ. بىراق چىڭگىلداپ تۇغان بو شىعەر يەنە
رىلىقدىن خالىدۇر. نېمىشكە دىيىڭىز، اۇيغۇرستان اولكىسى شائىر تەسۋىر قىلغاندەك
قاس» بىر اولىكە ئەمەس، بىلەنكىسى: كوك دەپسەك، پوراق سەپگۈچ گۈلستان، آسمان
لىغان ئىگىز تاغلا، ساقا ھاۋالىق-خۇش شاماللىق باغ بوستانلا، ھەر خىل قوش-
جانوالا، اۇنۇملىك تىرىلغۇ، ئىقن سۇلا ۋە ھەر تۈرلىك يەل-يىمىش-دەل-دەرخلە بىلە تولغان
بىر اولىكەدۇر. اۇيغۇر باللىرىن ئەشتاتىپ تۇغان قوۋەتتا شو. شۇنۇڭچۈن:
يغۇرستان اولكىسى» بو تەرىقە يىزىلىش كىرەك ايدى:

نە بو باغى بوستانمو، ۋە يا لالە گۈلستانمو؟
تۈنالىماي كۈزلىم تالدى ۋەيا فردوسى-ئەدنانمو؟

چۈرەم ئەتراف: كۈنلى مەيدان پوراق سەپگۈچ گۈلستانلا،
ھەم آسمان بويلىغان تاغلا، ياشارمىش روھلى بوستانلا،
ئۇنۇم بەگۈچ تىرىلغۇلا، ئىقېب تۇغان ايقىن سۇلا،
ئىسەر ئەتراف چەۋاندىن ئىلىق يىل-خۇش شامال حالا

..... كونا، ناخشىلىرىمىزدا ھەم: «تاغمو تاغلادىن ئىگىز، آخىر بولاقنىڭ تاغلىرى،
پەسىگە قايغىدۇ آسنىدا باغلىرى» دەيدۇ. دېمەك ناخشىلىرىمىزدا ھەم ئەپدوغوپورجىلىكنىڭ
ئاقس» دېگەن پىكىرىگە قوشۇلمايدۇ، بىلەنكىس تەبىئەتنىڭ ئەڭ كۈرۈملىك جايى قىلىپ
كوستىدۇ. ھەمدە تىيانشان، «سوزۈتمە» سىنىڭ خان تەڭرىدىن كىيىن ئەڭ ئىگىز نوقتەسى
ئىغان، «آخىر بولاق» ۋە ئىنىڭ آسنىدىكى باغلىرىنى شۇنداق چىرايلىق تەبىئى رەۋشەك
تەسۋىر قىلىدۇ.

يەنە شىعەرنىڭ دەۋامى:

نە اينىسانىدا بولسۇن جان، نە حىيات، غوم جىگەرىدە،
نە اوملىك دائىما بولسۇن، نە اولىكە آھى ژۇر-گىدە.
خەلىق رۇتلىرى دايم نەزەپپازلەمە شغۇلدۇر،
غولى اۈلگە ئىلىش يوقدۇر، زالىم بايلاغا آھ... قۇلدۇر. — آخىرغىچە.

ما شو مىسراغلان كىين شائرنىڭ قەلەمى بىر آز توغرى يول بىلە ماڭىدى.
بىزنىڭ دىققەتىمىزنى جەلپ ئەتكەن، «كەمبەغەللەر آوازى» نىڭ ۱۱ ساندىكى آبدوغۇر
جىلنىڭ «سولون» ايمىزلىق «چال» شىعردور. بو شىعر آبدو غوپورجىلىككە بو
ئومىدىمىزنى قوۋەتلەپ، اينىڭ قەلەمىگە بوغان ئشەنچىمىزنى آرتدودى.
چال، شىعردىن:

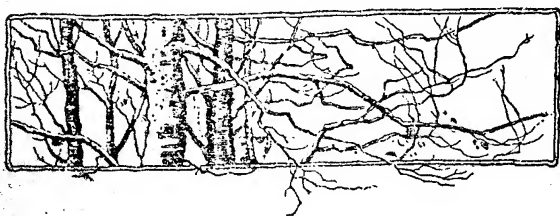
چال، بو موڭسىنغان، غىرىپسىنغا كوڭل كۇلگۇنچە چال،
ھەم بو نەملەشكەن ژورەكدە لاۋلاب اوت يانغونچە چال.
چال، پۇتۇن قاغىۋە درىغەملە يوقاپ كەتكونچە چال.
روحلىنىپ ھەم جانلىنىپ ھىچىپ خۇش تاڭ... ئاتقونچە چال.

چال جىگەر، چال! قولڭ اويناخلىتىپ ھامايلا چال.
چال! پۇتۇن قوشلا كىلىپ بىر-بىر سەلام بەگونچە چال.
«مانا بو ناخشىلا تاران كوڭلىنىڭ نە چاغلىق شاعىرانە بىر كوڭل اىكەنلىگى
كورسەتسە، اۇنۇڭ بو ناخشىلىرىنى بۇلبۇلدەك سايراب بەگەن خوش اۇنى تاران تەبىئە
دىكى نەغمە سازلىق-قۇۋەتنىڭ نە چاغلىق توبلىگى، تۈزلىكى، موڭلىغى، خوشلىغى
تەسىرلىكىنى كوستىدو.

ما شو موناسىبەت بىلە «تاران» دوستومنىڭ ناخشلىرىمىز توغرىسىدىكى يەنە
پىكرىنى يىزىپ اوتەي: «ناخشى باشقا، ماقام باشقا نەرسەدور. ناخشى-بىلە ماقام
آيرىش لازىم. ناخشى-تاران روچىنىڭ شاعىرانە بىر جامالى بوسا، ماقام-بو شاعىرانە جامالنىڭ
ئونى-تەبىئى نەيى ۋە موڭلوق نەغمەسىدور» دەيدو.

سولون جىلنىڭ شونداق سولون-سولون ناخشىلانى يىزىپ تۇرۇشى لازىم.
«كەمبەغەللەر آوازى» نىڭ ۱۲ ساندىكى «قىزىل دوك»، شىعردىن تەسۋىر
چىرايلىق، اوماغى آبدان ھەم تەبىئى بۇنۇڭ اىگەسى آبدولھىمىت جىلنىڭ ئوموتلىك قەلەمى
كورونىدو.

اۇيغور بالىسى.

بر قارغو بالينڭ سوزى.

(فازاچە «قر بالاسى» دن)

آڭلايمەن:

«آجوننى تويغوزوب، غەرق قىلىپ گۈللەتكەن، جان-جانواغا اويون كۈلكە بېرىپ رېنى تۈككەن كۈن-چرايلىق...» دەيدۇ.

«بېشىدا قار بىلەن مۇزدىن تاجى، ياپنچىسى قالق-يامغولق بۇلۇت، سايىدىن شاقراق نغان بۇلاق، يوتاسىنى يايلىغان مارال-بۇغلتاغ چرايلىق...» دەيدۇ.

«اورمان ياغاچلىقدىن كۈلەڭگىسى، تاشدىن سىلنچىسى، بۇلۇتتىن شائىرى، يېقىنلىق» نى ئىچىپ دەۋەرب شاقراقان-سۇدال* چرايلىق...» دەيدۇ.

«كۈن كەتكەندە، تۇن يەتكەندە: آسماندا ئەلەك-سەلەك، وال-وول قىلىپ يانغان ئۇرغۇن چراقلا با...»

موشو خىيالى چراق-اوتلا، كەشتە باسقان-آسمان چرايلىق...» دەيدۇ.
«چىتى، چىكى يوق... تېچ ياتسا ئەينەك، دولقون سوقسا: اويان-بويان آغساب نغان، دولقونى كىمىلەنى تەرەتكەن تېگىز چرايلىق...» دەيدۇ.

«تېگىزدە آق داكا ياغلغىنى ياپىنىپ، بر بىرسىگە قارشى ئۇگۇرۇشۇپ سزىپ ئۈگەن-كىمىلەنى چرايلىق...» دەيدۇ.

«كۈنۈز سوققان شامال بېسىلىپ كەچ كرگەندە، كۈلەنگىسى قىچىپ، تاغ ئېشىپ يوق بوغاندا، كون چقىشدىن سۇزۇلۇپ يوروقنى قوغلاپ تۇن باسقاندا، كۈن پېتىدا بۇلۇتنى كويدورۇپ، اۈپكىدەك قزائىپ، بۇلت آرىسىدىن ماراب قاراپ، بۇلۇتلادىن ايسىلىپ اۆلتۈرۈپ باغان-كۈننىڭ پېتىشى چرايلىق...» دەيدۇ.

«تاك يوروغاندا تال چىويقدەك تولغونۇپ اۈيدىن چققان، يوتىدىن قاچقان تۈلكىدەك يېنىپ، ئورە كنى دۇپۇلەيتىپ كوزلىرىنى اۈيناتقان-قز چرايلىق...» دەيدۇ.

«بوشوكدىكى تەلپىنگەن بالىسىنى سۈيگەندە-جۇگان چرايلىق...» دەيدۇ.
«مەن: چرايلىق كۈننى، تاغنى، سۇدانلى، تېگىزنى، تۇننى، كۈننىڭ پائىشىنى، قزنى، جۈكەننى-كورەلمىگەنمگە آرمان قمايە، كويونمەيمە!...»

ياق!... تەگرم ياق!...

بۇلۇنڭ بىرىنچى تەلپىمە!...

آماننى بركورسەمىدىم!...

آمان... دەريغ!...

«تەگىرى قولى»

(*)-سۇدال-فازاچە اوزەن.

ۋە سەل... (ئۆتكەن ئىشلار)

آيدىن بىر آخىشام آيدى. آچوننى ايلاهى بىر سىكونت قاپلىغان، جىم بولۇپ قالىدۇ. ھەيات تىنغان... جەبىر شېر، جەبىر تىيوش يوق... ايلاهى بوغان، بولۇپ قالىدۇ. بۇزماس ئۇچۇن شامالما توختىغان آيدى... يالغىز كوك يۇزىنى بىزىگە ۋە يۇلدوزلا، مۇگىز كورنىگەن يەر يۇزىگە اوماقلىق بىلە نۇرن سىيىپ تۇراند گويا، يەر شارىدە يالغىز مەنىگىنە مۇگلىق آيدىم... كوكدن اينىگەن سىرلىق نۇر، گوداڭىدا قاغان، ماڭا يىتىمىگەندەك كورنەتدى... مەن تۇتقۇن كىيىكدەك آينىڭ نۇر يۇزىگە بىقىپ، اوزمنىڭ مۇگىنى آڭسا، كوستىشىگە تىرىش بولۇپ تۇراندىم... نەھايەت بو نۇردن ئىلھام آغاندەك بولدىم... موقاتلىشىپ كەتكەن فېكىر، تىلىپ قىلىپ قۇۋەتلى خىيالىم، بىر نەرسىدىن تۇيۇق آغان ئوخشاش. ئومۇنب چەكسز بوغان بولۇپ سەيران قىلىپ، «بەخ» يۇلدوزم ئومۇنچىق كوزگە غىلپال چىلىنىش بىلە يەنە دەستە مۇگنىڭ دەۋرەب باسقان چىغىدا، جىننىڭ جانانىسى بوغان، او...، ھەياتم سىرداش جانان كىچىلەپ يۇلدوز ساناب، بامو، ئاشىقنىڭ پايدىسى؟ كىچى بوسا لۇيىقو يوق، كۈندىزى، ياننىڭ قاينىسى.

سويوملىگىم، آرىغىم! سەن، بو مۇگلىق كوزلىرىڭ بىلە بو، مۇگىز آسماندىن ئىستەيسە؟... سەن، مۇنچە زاتەلمۇرىشىڭ بىلە كەلگە ياقىرىپ، كەلەدە يىقىلاشماق بولىسى سىنى، بو پانىلىقنىڭ آينەسى بوغان آي، يۇلدوزلاغا تەلمۇتىپ، ئىشتاتىپ تۇغان قۇنىمە؟... تەلمۇمە، اولاغ!... باقى، ماڭا!... بىلىسەڭ، سىنىڭ ئۇچۇن ماشو، «سەن» دىن آيدى ماشو، ۋەھوددىن اوشوق، كۇمۇندىرگىچ يوق!... تاشلا، يوق، با خىياللانى ئىسپىكىڭ چولپاننىڭ نۇزۇگىم توغروسىدا ئەيتقىنى.

او ھىلى «باقى» ئۇچۇن كوك يۇزىگە ئىستەيدۇ يول، كوككە آشقانلا تىلەماس، آندىما يوقدر وۇسول.

لەيكن... قاتوما بىشىڭنى، بۈگۈن مەن سىنىڭ بىلە بىللە دىدى... آ، ۋۇسلە مانا، شو دىقىقە كويومچانم بىلە ۋە سال دىقىقەسى آيدى... شو دىقىقە سەئادەت ئىچلىغان، مۇگىش، ئىتتىزار پەردىلىرى كوتىرىلگەن روشەنلىك دىقىقە آيدى... آماقلىقنىڭ ئېتىلا دەرجەسىگە آشقان دىقىقەسى آيدى... شو دىقىقە مەسئۇدىيەت بىلەن باشلاپقى ھەم آداقلى دىقىقەسى آيدى... آ، قاين، او، بىر دىقىقەلىق يىغىنىلار بولۇپ تۇرۇپ قالدى، سورەنىدە قالدوغان، سومبالىق «سەن!...» نەگە كەتتىڭىز؟ ياسانچىق ئەمەل ۋە غايەلەر!...

بەريە پۇندى!... بەريە ئۇچدى!... يالغز خىيالدا، او، اوماقلق-آمرىغم نڭ «سېنى»
ئوز آلدىدا «توكا» سى... مونگولك بەغسزلك!...

مېنى، يالغز مېنى!... مەيوسىيەت تېڭزىگە چوكرۇب، چوڭقور تەسېرى تېڭىدە
بىم بولغان ھەيات پاچىئەسى، ۋاقىئەنڭ شاھىدلىرى بوغان آى ۋە يۇلدوزلاغا زادى
تەنلىق بىدى... اول، گويا بوھالدىن بى ھەۋەردەك تىخى چە خوشاللىق بىلە يالقنجاپ تورودو...
يېگەن، بېلىدو؟ مونداق نەچچەن ۋاقىئەنڭ شاھىدى بوغاندو!... بەلكىم، ھەر دىققە، ھەر
تۇراندە بىسىدە مونگەك نەچچەن ھەيات پاچىئەسىنى كوروب اوتكوزىدىغاندو!...

— بەقەت مونتەسەللى مەن.

— نېچون؟ — آچون اوچون!...

— كىم بېلىدو. بىرچاقدا آمرىغم توكاسى اوسىدە گوللە اوسوب
گۇلستانغا آيلىنا. اوچاغدا جانلارېمىز باشقا قىلىپقا كىرىپ يەنە بو گۇلستانلىقتا
بولان ئىتەر...

اۇيغور بالىسى

☆

يېشى ئوچاق ...

...بۇگون قاچىلە تەن شەن ئىتىگىگە ئىرگەنلەر ئىدى. ئۇيغۇرستان ژوتىنڭ كورەكلىك
لىسىلىگىسى بوغان شانلىق خان تەڭرىنڭ كوككە تاقاشقان چوقوسى سۇرلك كورنىشى بىلەن
قۇرۇلغان «مەنزىلەنڭ يۇرۇقلۇقى دىن بېشارەت بەمەكە ئىدى. بىراق يۇرۇقلۇققا غالىب كەگەن
آبدراڭغولۇق، سالوېراب تۇغان شوم گۇگۇم، بېشارەتچى خان تەڭرى چوقوسىنى قارا پەردىسى
دەن چۈنكەب، قاچىلەنى يول ئاردىرىش نڭ پېوندە ئىدى. يول خەتەر... يول، زولمەت
ئىگىلى ئارقىلىق ئوتكۇسى: زولمەت جاڭگىلىدا قاچىلەنى پايلاب تۇغان ئىشت-قۇش،
يىرتىچ جانوالانڭ ھەد ھېسابى يوق... يولغا كىرىش بىلەن مۈتلەق ۋەھشى جانوالاغا
چىرىش قاچىلەنڭ يەمىتىك بولۇشى شەكسز ئىدى. ئەسەرلەدىن بۇزى ئىنسان ئايلاق
سېمىغان زولمەت جاڭگىلى ئارقىلىق ئۇيغور ژوتىغە يول سېلىشقا چىققان بۇ برنچى
پىلە. برنچى يولچىلا ئىدى...

شۇنۇچون قاچىلەگە يول مەجبۇل... يول ئوزۇق-زادراھىلە توغرىسىدا ھەم ۋايم بارىدى.
ئانا، شۇ ياقلىرىنى ئويلاپ قاچىلە يورۇق كۈننى كۈتمەك بولىدۇ. بىراق، تەلۋە، توسون
كەچكە قاغان قاراڭغۇدىن قورقمايدۇ، ئوچاق قۇرغان دەرەگىدىن «دەب ئونچىمەسىدىن
ورشىنى ئىلگەرى سۈرەندى... قاچىلە ئەكسرىيەت بىلەن مۇنداق «ئوتاق» تۈزەب، ئوچاق،
تۇرماق بولىدۇ...

ئوچاقچى ئوغوز: ئوچاقى قۇردى، ئوچاققا كىمى ئوتون كەلتۈدى، كىمى ياغ قۇيىد «قوتلۇق» چاقماق چىقىپ ئوت تۇتاشتۇردى، ئوچاق لاۋلاپ يىنىشقا باشلىدى...
ئوچاقچىلا: ئوچاقنىڭ يورۇغى بىلە ئازادلىق بەلگىسى بوغان خان تەڭرى چوقۇس ئايدىنلانماق، بۇنۇڭدىن ئەكسى ئىكەن نوربىلەن ئۇيغۇرستاننى يورۇتماق ئىدى...
خان تەڭرى، چوربىدە دەشەتلىك قارا بوران، قالتىس شاورغان يىڭى ئوچاققا قار
ئەزىپا سوليتىلە گۇگراپ، قۇتۇرماق دە ئىككىنى ئوچاقچىلارغا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. قە
ئەزرائىل ئۇلا بىلەن بىللە ئىدى... قارا بوران، قالتىس شاورغان ئىلغارى سوغ-زەمەر
پۇتۇن ئاتانتى تۈگىدىرىش بىلەن تەھدىد ئەتمەككە ئىدى...

ئوچاقچىلا: كەگۈسىنىڭ قورقۇنچ، دەشەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن وايمىلەن دىرىلەپ
ئىزتىراپ چەكمەككە ئىدى... قالتىس بوران ئاڭتارنىپ، ئوچورلىدىغان بىر ئوچاق، ھې
قىلىدىغان بىر جان ئىستەمەككە ئىدى... قاپلىدىن زىرائى ئەمەس، بىر سەينالدا ئىلىتىلەپ
بىر ئوچاق، پىلىدىغان بىر چىراق كۈزگە چىلىناتتى. قالتىس بوران، ئەيمەندۈگۈچ شاور
بۇڭا قارشى قۇتۇرماق...

لەيكن، بۇغىرىپ ئوچاقى ئەھلىدىن بىر قىسمى بۇڭا قارشى ئاماللاپ قىلىپ، ئادەت
ئوتون، ئادەتتىكى ياغلارنى قۇيۇپ بوسىما، آنا اوچاقى، ئانا چىراغىنى اوچۇمەسدىن، ئ
زون توننى ئوتكىزىش... تاڭغا ئىنتىزار ئىدى. قىرلا بوسا تەغدىرگە تەن بىر
ئەزرائىلگە جىنن تەسلىم قلىشنىڭ ھازىرلىغىنى كۈرەتتى. بولاننىڭ ئارىسىدىكى ئالا
جان ئاچچىدىن نەزى جانلاننىڭ ئىگىرىشلىرى يىڭى ئوچاققا ئاڭلانماقكە ئىدى... يىڭى ئوچاق
ئۇيغۇرستان ئىشىك تۈيۈدە قۇرۇلغىنى مۇندىن مەلۇم ئىدى... ئوچاقچىلا، ئوچاق
قانچە لوليتىپ، «ئۇيغۇرستان» ھاۋاسىدا بىر ئۈزگەرىش ياساشقا ئىجتىھاد قلىسىما، كات
قەدرلىك كەڭ ئۇيغۇرستاندا ھۆكۈم پەرمانلىق قىلۋاتقان قارا بوران ھەم شاورغان
سوۋتقان ھاۋاسىنى ئىلىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنۇڭچۈن تەبىئەت كۈچى لازىم ئىدى
دىمەك بولما توت كۈز بىلەن تاڭغا مونتەزىر بولۇپ قاراپ تۇرغان
يىڭى ئوچاقنىڭ لاۋلاپ تۇغان يالقىنى، ئوچۇشكە يىقىنلاشقان ئوچاق ئەھلى-ئ
عائىلەسىگە كۈرنىش بىلەن ياش اۋسەم ئۇيغۇرلاردىن بىر نەچچەسى يولنىڭ خەنەر،
لغىدىن وايمىز لوللىغان ئوچاققا قاراپ يولغا چىقىدىلەر... بو ياش باتۇرلارنىڭ
سى ۋەشى جانۋالاغا ئوچراپ پاچىلاندى. قانچىسى يول ئىزىپ يولنىڭ باش
ناپامى خاراب بولدى. قانچىسى تەبىئەت قەھرىگە يولقوب شاورغان ئاسنىدا
دى. نىھايەت ئەڭ كەنجە ئوغوز نەسلى ئوچاققا ئېرىشىدى، بۇ ئوچاقچىلا بىلەن
ئوغوز ئوچاغىنى قالايدۇ...

ئۇيغۇر ئۇششاقلىرى بوسا، ئوچاق ئىستەب كەتكەن آكالىرىنىڭ يولىغا موندەزىر!...
 قوسىلا ئۇيغۇر قاراڭغۇلۇق، بوران، شاورغانغا قارشى، ئوچاقلىرىنى ئوچومەسدىن ئېلىنلەپ...
 كېلىدۇ... براق قاراڭغۇلۇق، قارا بوران، شاورغان، بۇ، بوزەكلەنى كوز ئاچۇ-
 سىدىن، اوچاقلىرىنى بىر ئاندا ئوچۇرۇپ، مونگولك حوكوم پەرمانلىق قېلىشنىڭ پېۋىدە!...
 ئاڭ قارىغان، تاڭما يىقىلاشدى، بۇسى تورلك ئەلامەتلەدىن بەلگىلىك... ئەمدى ئوچاقچىلا-
 قەت دېگىلىك ھەر كەتدە بولۇشى لازىم... قاپىلە يولغا چىقىپ، ئوچاقنى ئويغۇرستاننىڭ
 مەھەللىسىدە قۇرۇش كىرەك!...

پاتقىنا ئىنسانىيەت ئاچونىنى يورۇتقۇچى كۈننىڭ ئايغاقچىسى «ئاڭ»، سېزىلسا
 يىرىلدى ئېرەك. نىھايەت ئۇيغۇر ئاچونىنى قاپلاپ تۇغان قاراڭغۇلۇق-زىمەت زاپىل بولۇپ، قاتس
 ى، ھىوران ھەم شاورغان پەسلىسە كىرەك. كوزدىن ئوچقان خان تەڭرى چوقۇسى پۈتۈن
 تىلدىن بولمىتىلە كورنە كىرەك. لەيكن!... ھەيھات!...

«ئۇيغۇر بالىسى»

شاور

ازماق بىلەن ئامراق

بىر اوماق غولجا شەرىدە بىر تاراننىڭ سۇيۇماق قىزى ئىدى. اونىڭ ازيغور قىزلىرىدىلا
 تالايلىدىغان بوغداي ئوڭاڭك تاون يۈزى، بارگى قىياقدەك قېشاق قېشى، ئانار رەڭلىك
 زىل مەڭزى، يۈز ئۈستىدىكى ياراشلىق مېڭى، مۇلتەزەب توغان بوتۇ كۈزى. ئال چىويقدەك
 پىپا بويى، سۇنبول ياڭلاق بۇدرە چىچى، پىرى سۈپەت سۇلدەك سىنى، ئۈزىگە تاتقۇچ
 ازوكانە جىلۋەك قىلغى ۋە سىلىق سۈزى بىلەن ئامراقنى ئۈزىگە قارىتىپ تېۋىندۇغان ھەم
 كۆيۈرۈپ قاش ئېتىپ، كرىك قىقىشى بىلەن كۈۈمسىرەپ قارىشى ئامراقنى مەپتۇن
 ئەتكەن ئىدى.

تەبىئەتنىڭ جامالى دېگىدەك بوچرايلىقنىڭ ئالدىدا، ئامراق ئۆزىنى پېچىن سىز كۆرەتتى.
 شونىڭ ئۈچۈن ھەر ۋاقتا، اوماقنىڭ يولىدا ئۆزىنى پىدا ئېتىشكە ھازىراغىنى بىلدىشكە
 كۆپ تەشنا ئىدى. لەيكن، اوچراشقاندا اوماقنىڭ سۈرى (مەھابەتى) بو تەشنىلىق
 خىلەكلەنى بىلدىشكە مانىع بولاتتى: شونداق بولسۇنما، كۆپ اوچراششالانك بىرىدە ئامراق
 چىكۈڭلىدىكى تەلەك ۋە مەخسەتلىرىنى ئۇشبو ناخشىلا بىلەن بىلدىشكە موۋاپىق بولدى:

تاغدىكى بەرگى قىياقدەك،

قاشلارڭدىن ئورگىلىدى.

تەمۈرۈپ تورغان كىيىكەك،

كۆزلىرىڭدىن ئورگىلىدى.

دېېرم ئايدەك يۇزۇڭگە،

زەيتىنە خالڭ بولای.

كىچە يانڭدا يېتىپ،

كۈندۈز خىرىدارڭ بولای.

ئىشقى وا مۇھەببەت اوتى بىلەن يانغان ئامراق، اوماقنىڭ ئىلتىپاتىغە يەتسەم
ھەر بېقىشىدىن اومونوب، ئاڭا يېقىنلىشىشقا تەلپۈنگەن سىرى، چرايىغە مەغرور بول
اوماق دالچىماقتا ئىدى. بو ھال، ئامراقنىڭ ئەندەكەب توغاب كۈڭلىدە: اوماغىغە قوشو
ئامراق، ئەلۈك بېقىشىغا يەتسەم دېگەن كۇمۇنۇشلىرىنى يوقوتوب، ئەنسىرەش اوروغ
چاچماقتا ئىدى.

مانا، شو ھالنىڭ پەنا تەئسىرى، كۇڭۈلدىكى نەگەدور، ئالدىراتقان چوڭقور توغ
پىكر خىيالىنى، ھىچ ياققا بولجوتماي اوماق ئۈزىگە ھايداش بىلەن گۈلشەن باققا كر
گۈلشەن باغنىڭ توموز بېشىدىكى لەتاپەتلىك كۇرنۇشى بىلەن رونەق جامالى ئۆس
تەبىئەتنىڭ بارلىق جامالىنى ئۈزىدە ئىنتىكاس ئىتقىدەك دەرىجەدە چرايلىق اوماقنىڭ
باغدا لەپ ئېتىپ تولون ئايدەك كۇرنۇشى، ئامراقنى ھەدىگەندە مەھسور (فايغولار
قلىپ قويدى.

ئامراق ناخشىغا باشلاپ:

سىرىق سەبە تولىن ئايدەك،

يۇزۇڭگە نور ياراشىدور.

سىنىڭ اوتوك، پراقىڭدا،

يورەككە اوت توتاشىدور.

— دەپ اوماقنىڭ ئايدەك يۇزىگە، سىرىق سەبە گۈلىنىڭ نوردەك ياراشقىنىنى ماختىغان
كەين، يۈرەككىگە، ئىشقى اوتى توتوشوب، پراق دەردى بىلەن كۇيۇپ يانغىنى
ئزھار قلىور.

او، يىشل خەتپەدەك يەر، ھەپەرەك ئۇڭلۇك رەڭمارەك گۈللە، گويا، بو اوماق
ئالدىدا ھىچ نىمە دەك كۈرۈندى. قىز گۈل شاخىغا قونوب ئاخشامدىن بىرى مۇتوب
مەئشوقەسىنىڭ مەھمىدىن (ماختىشىدىن) بوشامىغان بولبوللا، بو گۈللە ئىچىدە
پەيدا بوغان اوماقنىڭ ھۇسنىگە ئامراقلىنىپ (ئامراقلىغى كىلىپ) يېڭى دەرد وا
روح بىلەن سايرىشىپ توراتىدى. كۇڭلەكە ئەگىپ ژۇگەن كەينىنە كە سولونقاب، ئالدى
مىياو (گىزەك) بىلەن ئۇتۇپ توماقتا ئىدى. بو كۇرنۇش ئامراقنىڭ كۈڭلىدە
موزىكانچى جانوالرى بىلەن كۇنلۇشۇش ئويغوسىنى توغدودى. واشوندىن ماڭا
جانلىق گۈل قىشىغا يېقىنلاشدى، ھە دېگەندە سۇر بېسىپ، توختاپ تودى. بىر
كەين، مۇڭلوق ئاواز بىلەن موزىكا اويناشقا قوشولدى: مانا ئەمدى،

سازلىرىنى تەشكىش قىلىپ چىلىشماقتا، گویا، گۈللە بولغا تەئزىم يۈزىدىن ئىگىلىپ،
 بۆكۈلۈپ خوش بويى بىلەن موزىكا ئىچىلەن دىماغلىرىنى موئەتتەر (خوش بويلوق)
 لاتىدى. لەيكن، اوماقتا ھەرەكەت يوق ئىدى.

بو ھالدىن ئامراق تەئسىرلىنىپ، غويورانه سۈپەت بىلەن اوماقتا خىتابەن:

تال مەجرون شاخ ئىگىلىدى،

يار ئىگىلەيسەن ماڭا.

يا، كىلىپ ئالغىل بو جاننى،

يا، كۈڭۈل بەرگىل ماڭا.

يەنى: ئىشقى وا مۇھەببەت ھۇرمەتلىگە گۈللە پوتاقلا ئىگىلىدى. سەنلا ئىگىلەيسەن؟

يەنى: سەن ئىگىل! يا، كىلىپ جىنىمنى ئال!...

ھەم: سەن چىمەننىڭ گۈلى بولساڭ،

مەن چىمەننىڭ بولبولى.

سەن چىرايىڭغا ئىشەنسەڭ،

مەن خودايمنىڭ قولى—(دىدى).

نەھايەت. ئامراقنىڭ كۈڭۈل ئاغرىقى ئارىلاش، قايقوسى قىتىش موڭلۇق ناخشىلىرى

اوماقتا تەئسىر قىلىپ، بونى ئىرتىدى. ھەم كۈڭلىدە ئامراقلىق ھىسسى (تويغوسى)

قوزغىلىپ. مۇھەببەت يالقونى ھىسسىياتلىرىنى قاينىتىپ—جوش اوردوروب ئامرىغىم دىگۈزدى.

شۇل دەقىقە (مونوت)دىن كىيىن، ئامراقنىڭ سەئادەتلىك دەورى باشلانور. كۈنلە،

بايلا. ئايلا ئۆتۈدو. نەھايەت اوماق ما ئوسوب، بويىغا يىتىدو. بورونقىدەك كوچىلادا

ئامرىقى بىلەن اوينوشوب. كۈلۈشۈپ ژۇرۇشدىن توختايدو. ئامراق ئۇچۇن، «كەم نەما» وا

كەم دىدار... بواودو. ئانىسى اوماقنى قورغاب، ئىشكىدىن قارىسا قاغايدو.

ئامراق ناخشىغا باشلاپ:

يار ئىشكىدە ئىل بار،

ئىمەنىپ ئۆتەلمەيمەن.

يارم تولغونوب قويساڭ،

ئايلىنىپ كېتەلمەيمەن.

دەم شەنمەستور بۈكۈن،

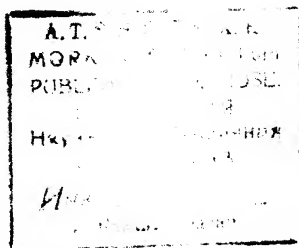
دىدار غەنىمەستور بۈكۈن،

كىيىل، اوينايلى يارم،

خوشدا ھەلاۋەتدور بۈكۈن.

كادىياڭ كەلدى ئىشكە،

كىرگەلى ئەيمەندور.

قولى باغلاقتا تورروب،

كۈزلى تەلمۈرەدور.

—دەب موڭ وا زارىنى ئىزار قىلور.

بونى ئاڭلىغان اوماق، ئوى ئىچىدە تورروب:

كۈرگەلى كەلدىمۇ يار؟

كۈيدۈرگەلى كەلدىمۇ يار؟

كۈيۈپ ئۈچكەن اوتىنى،

ياندورغىلى كەلدىمۇ يار؟

—دەب اوتلوق سوئالنى ئىراد ئىتەر. اوماقنىڭ «كۈيۈپ ئۈچكەن» دىگەن سۆزى ئام
ئىغر كىلور.

شوندىن كىين بوڭا قارشى:

قايدىن ئىچىم خام بوزاڭنى توتدى كۈكسومنى—(دىدى)

(پىشمىگەن ئىشقىدىن كىنايە)

كىين: زولوم بىلەن ئايرىب ئەتدى، بوئا كۈزومنى...

زولوم بىلەن ئايرىغانلا ئايرىلىپ قالسون،

ئارپا بوغداي سامانىدەك سورلۇپ قالسون.

—دەب ئايروغوچىلانى قاغىدى.

اوماق:

ئارپا بوغداي سامانىنى سەلىكن ئايرىدو،

اوماق بىلەن ئامراغىنى ئۇلۇم ئايرىدو.

—دەب ئامراق كوڭۈللەنى ئايرىشقا ئۇلۇمدىن باشقا ھىچ كىمنىڭ كۈچى يەتمەسلىگىن بەيان ئەتتى.

1881 نچى ژىلى سوڭ باھار ئىدى. نە دىندور؟ تاران دونىياسى چاپقىلىپ

بوزولغاندا ۋە اىلى كەتكەندە ھەم، كۈرۈنمىگەن ئىغىرلىق، پىرىشان بىر ھال، قالايىچە

باشلىنىور. تاران خەلقى ھەر مەھەللەدە چوغ، چوغ توپلانغان. ھەر تەرەپىدىن قالايىچە

دىگەن ئامىرانە ئۇنلە چىقىپ، ھاۋا يۈزىدە مەھەبەتلىك رەۋشە چاڭلا پەيدا بولور.

بو ئۇننى پۇتۇن تاران دونىياسى ئاڭلار. كۈپ ئۈتمەسدىن، تارانچىلانىڭ نە

توققان، ئۆسكەن يەرلىرىنى تاشلاپ يەتتە سوغا كۆچەر.

اوماق كىتەر، ئامراق قالور. بو پىراق اوتىدا گۈر، گۈر يانغان اوماق:

قەيەدە سەن، ئامرىغىم؟! دەپ ئامرىغى بىلەن خوشلاشماق ئۇچۇن، اونى سەن

بىر ھالدا ئىزلىپ ئۇگەندە «كۈڭۈلدىن كۈڭۈلگە بول» ماقالى بويونچە، ئامىر

ئالدىغا ئۇشبو ناھىشىنى ئەيتىپ چىقىدو:

سەن قايتىدىن كېلىسەن؟
چرايلىغىم كۆزى خومار.
ساڭا تىل تەگمۇسون،
بوينوڭغا ئاسقىل تىل تومار.

دەپ ئاشىقانى سوئال بېرەر.
اوماق:

مەن كېتەر بولىدوم يارم،
ئەرزىم بەيەن ئەيلەپ كېتەي.
مەريپانم قالدى دەپ،
چۆللەدە قان ئېغلاپ كېتەي.
دەپ خوشلاشماق ئۈچۈن تەئەسسۇپانە ئەرزىتەر.
ئامراق:

كېتەرمەن دەپ مېنىڭ ئەفلىم ئالورسەن،
بۇ جانىغە مېنىڭ اوتلەر سالورسەن،
مېنى قان ئېغلاپ قايتىپ كېتەرسەن،
اوماق سېنى بىر ئاللاغا تاپشوردوم،
سېنى مەن كۆرمىسەم نىچوك چىدارمەن،
سېنىڭ سۆزىلىشىڭ قانداق تۈزەرمەن،
ئاتانانك بەمىسە ھالىم خارابىدور،
بەختىم قارا بولماسا اوماق كېتەمدور—(دېدى).
كۈن ئۆتەر ئۆتمەس، ئامراق سۆيۈملۈكىنى سېغىنار.
شونىڭ بىلەن:

بۈگۈن ئالتە تاڭلا يەتتە،
مەريپان يار كەتكىلى،
باققا كرسەم ئىزى بار،
تاڭلاغا چىقسام شامىلى،
ئاقو ئايدىن كېچەل،
ئاپپاق ئايدىن كېچەل،
گۈل بىلەن رەيپان پورايىدۇ،
يار ماڭغان كوچىلا.

دەپ ئاھ، پوغان چىكىپ موڭلونور، .. ئاھ .. ئاھ .. ئاھ .. ئاھ ..

ئامراق:

قزل گۈل توويدە سىڭچاي،
ئىچىپ خومار بولدوم مەن.
ئايرىلىپ كىتەر يارغا،
يۇروب دىوانە بولدوم مەن.

— دەپ ئامراقلىققا قايسى يېرىدە موبتەلا بوغانلىغىنى خاتىرىگە كەلتۈرۈر.
اوماق بوسا، ئامراقنىڭ كەينىدىن كېلىشىنى ئومىدلىنەر، شونوك ئۇچۇن،
يولىغا قاراپ تۇت كۈز بىلەن مونتهزىر بولور، لەيكن كەمەس.
شوندىن كىيىن قولىغا دوتا ئېلىپ:

ئەجايىپ كەلمىدىڭ يارم،
يولوڭغا بارغىدەك بولدوم.
قولومغا قوش پىچاق ئالپ،
يۈرەكنى يارغىدەك بولدوم.

— دىگەن ناخشىنى ئەيتار.

كۈنلە، ئايلا، ئىللا ئۇتەر، روھانى اوت يالقونلىنىپ ئامراقنى كۆيدۈرۈشە
ئىتەر. نەھايەت، ئامراق تاغ ئېشىپ، تاش بېسىپ، دەريا كىچىپ ئەل گىزەرلىككە
موڭلۇق سارزىنى چېلىپ دەريادىن ئۇتەر. تارانچى دىيارن (ئولكە) ئاڭتورۇپ
اوماغىدىن خەبەر تاپماس.

باغان يېرىدە غۇربەت چىكىپ:

مەن بو يەرگە كەلمەس ئىدىم،
يار كەلتۈردى مېنى،
اوتقا سالسا كۆيمەس ئىدىم،
يار كۆيدىردى مېنى.

— دەپ بالى ئىغىرلىقنى يارى ئۇچۇن تاتقىنىنى ئىزھار قىلور.

ھەم: يوردوم ئالەمنى كەزدىم،

سوردوم بارچەدىن غەم بار،
غەمسىز كىشى ئالەم،

مەن بلمەس نە ئادەم بار ۱۹

— دەپ، مونداق غەم ئاستىدا يالغوز ئۇزىلا ئەمەس، بەلكى، بوڭا پۇتۇن دونيا
موشتەرەك ئىكەنلىگىنى ئەيتىپ ئۆز ئۆزىگە تەسەللى بېرەر.

بىر ئازدىن كىيىن ئامراق ساقسىزلانور، ئۆزىنىڭ ھەيات زېمىنىنىڭ ئۆزى
سىزەر، ھەيات واختىدا كۈڭەن ئىغىرلىق، مەشەققەت، جاپا، غۇربەت، دەرد...

يغوزىدىغان ئۇلۇمنى سەبىسزلىق بىلەن كۆتەر. چاپسانراق روھ ئالەمىگە ئېشىپ،
ئۇن ئالەمنى سەبىر (تاماشە) ئېتىشكە، اوماق ئۆلگەن بوسا، اوناڭ روھىغە قوشۇلۇپ
سئودىيەت، وە بىختيارلىقغە چۆكۈشكە، ئەگەردە، ھەيات بوسا، اوناڭ باش اوچىدىن
ئېلىنىپ ئۆزۈشكە ئالدىرار.

شوناڭ ئۈچۈن بوناڭ ئاغزىدىن: اوڭغا باقسىما، سولغا باقسىما، اوماق، اوماق!!!
ان باشقا سۆز چىقما.

دېكابرناڭ كېيىنكى كۈنلىرى ئىدى. قاتتىق بوران كۆز ئاچقۇسىز شورغان، قوقاق
واچىلانى توختاتىدى. يولغا چىققان ھەر يولچى، يول بېرىشىنىڭ خەتەرىدىن تەڭرىگە
الوۋروب، واقراتىدى.

بىراق، يواچىلاناڭ ئىچىدە يالغۇز نوچا بويلىق، ماغدىرسز ياداغىنە بىر ئىگەت:
بارخانىدا يار بار ئىدى يانسام زىيىستان،

كەچكەن كۈنۈم كەچمەسمەيدى سەندىن ئايرىلسام.

سەبىر ناخشا ئېتىپ، ھەر چامدامدا اوچۇرلۇپ، سۇرلۇپ ايلانگىرلەتتى.

لەيلىدىن بولسا... ئانداق ياش يولچىلانىڭ قانچە سىن ئالدىندۇروب، تىنىتپ خاراب
دەشتىدىن بوران!!! قانچە نوچىلانىڭ كۆزلىرىنى تولىتۇغان شورغان!!! قانچە يولچىلانىڭ
ئالدىدىن ئايلىغان قانداق... يالغۇز بونى لا ئالمان قويسونمۇ... كۆپ سۇرۇشلەنڭ
چەتلىرىدە بونى، تارقانداغىغە باتىۋى. ان، مەڭ مەشەققەت وە زەمەتلەنڭ ئىچىدە ئارانغىنە
بېشىنى ئۆتۈرۈپ، ياق، ياقىغە قارىدى. لەيلىگە مېچ كىم يوق...

يالغۇز، خېيالىدە بونان مەجبۇرىيىسى اوماق كۆرۈندى. شونىڭ بىلەن، اوماق، اوماق!!!
دېدى ھە كۆز ئالغانلىرىنى مەڭگۈگە ئۈمىدى...

بونان ئۆزىنىڭ يادىڭ ھەربى، تىپ تېكەز تزلغان ئاپپاق چىشلىرى، گويىا بوناندىن
مەنەن بۇ ئالەمدە دۇنيا بىلەن ھېچىپ خوشلاشدى.

تۈپ تۈمەنى، بونان ئۆزىنى شورغان پۈتۈدى. دۇنيانى زاتلىق قىلىپ، ھېچايغان
چىشلىرىنى، تىنىتەت، تاق كېيىنكىگە اوراپ يوشۇدى.

تۈپ تۈمەنىڭ ۋا كونا مەنەسىدە مونداق ئاشق ۋا مەشەقەتلەنڭ تۈمەن، مېڭىنى
ئۆتۈمەن بونان ھەيات مەيدانى، تېپىلى. ئامرانىڭ بو پانچەئەسىگە كۆز قىيىنى سالى
ئۆز بولىدا دارام تەشەنە ئىدى.

ويغۇر بالىسى.

ایچلماس کوڭلوم.

رەڭمەرەڭلك گول ایچلغان بیغی بولسا،
 گولگە بیسیب بولبوللری ساراب توسا،
 بارچە نەعمەت ھازرلینب تەییلا توسا،
 غیریپ کوڭلوم، سونوق کوڭلوم بر ایچلماس.
 تورار جایم تا ئەزەلگە شوندا بولسا،
 جان دوسلرم، یقینلرم کیلب تولسا،
 بر توختیمای کونده تویم بولوب توسا،
 یاردا کوڭلوم ایناڭ بلەن ھەم ایچلماس.
 اولتاغاندا بەختم، تەختم جەندەت بوسا،
 پاك جینمەنڭ جانانیسی کیلیب قونسا،
 شیرین سوزلەب ئەکیلیتیب سییاب توسا،
 شو چاغدیما بیرم کوڭلوم ئەسلا تواماس.
 ایچلیب، ییلیب سازاندلری اویناب توسا،
 زلواۋ اونلوك ناخشاچیسی ماختاب توسا،
 چوگان، چوگان پوتتا سیلیشیپ اویناب توسا،
 أغریق کوڭلوم ایناڭ بلەن ھەم ساقایماس.
 قارا قاش یار قارا کوزی جاندن ئوتسە،
 نیزیقاب، بر تولغنوب آلدەدن ئوتسە،
 موحەببەت شربەتینی آلدەمغا توكسە،
 اینڭفا بو کوڭلوم قارا ھیچ ایچلماس.
 تولوق غولغا پاتماس سومبول چاچلق بولسا،
 قارا اوزون ایلاندهك تولغنوب توسا،
 اویناب کولوب، کیلب کولدومەکچی بۇسا،
 ھیچ کولمەسمەن، ھامان کوڭلوم بر ایچلماس.
 دونیا کیلب آلدەدا باش ایگب توسا،
 بارچا ھەسرەت، غەم فایغوسی قوللوق قسا،
 اوجماخ اچیدە ھور قزاری بللە بوسا،
 سەرگەردان بو کوڭلوم میناڭ ھیچ ایچلماس.
 یاش کوڭلوم، بو سونوق کوڭلوم، غیریپ کوڭلوم،
 ئەسلا تولماس سەرگەردان بو بیرم کوڭلوم،
 ئەسلا کولمەس، بر ایچلماس ھیچ بو کوڭلوم،
 تاکی اویغورستان ایلم کولمەگونچە.

عبدالحی

سونغان گۈل.

(مەرھوم سوپى زىرباتنى ايسلدىلى)

جىگەر، باغرم، سونغان ئۆلۈم، سوپى زەربات،
روھڭ كۈلسۇن، ئىتەڭ سىنىڭ ياد ئىتەمەن،
كۆڭلۈم قورئانىنى ئوقۇپ، يېشىم تۈكۈپ،
يەرلىگىڭگە قىزىل گۈللۈم سىپەيمەن!...

تۇيۇقسىزلا ئاواز كەلدى «ئۆلدى» دېدى،

«ئەل بېغىدا بىر قىزىل گۈل سۇندى» دېدى،

«گويىكى يەر بىر كۆكرەك تەۋرەپ كەتتى،»

يوقسول ئەلگە چوڭ بىر ماتەم بۆلدى» دېدى.

«ئە!» دېدىم، دە پېشانىمگە بىرنى ئۈردىم،

ئىچىم قايناپ دونىاسىغا بىر تۈكۈردىم،

«ۋاقىتسىز بو قايداق ئەمەل، قايداق ئۆلۈم،

قايداق تويىماس قارام تەغدىر» دېدىم، سورىدىم.

خىيال قىلىم، بىر ئىچىدىم، بىر يىغلىدىم،

بىر توختىماي تۈكۈلۈپ ئاقىدى كۆزۈڭ يېشىم،

«ئىسىت ئەركەك، ئەل باتورى، ئەمگەكچىسى!...»

دېدىم، ياندى يۈرەك، باغرم، ئىچىم، تېشىم...

كۆز ئالدىدا ئەل باتورى-سوپى زەربات،

كۆز ئالدىدا ئىنىڭ : ئىلىق كۆرۈشلىرى،

قىزىل گۈلدەك خوش چىرايى، ئىنىڭ بىرى.

يوقسول ئۈچۈن سەرگەردان بولۇپ، يۈرۈشلىرى.

يوقسوللارنى يىغىپ ئېلىپ ۋەتەر ئېتىپ،

ھاماي، تالماي يۈگرەپ، ئىشلىپ يۈرۈشلىرى،

كۆز ئالدىدا، بىر يېتىمگە يېتىپ، بېرىپ،

باش، كۆزۈڭدىن سىلاب. سىياپ تۇرۇشلىرى...

ھەي ئەزىز جان، سونغان ئۆلۈم قىزىل گۈل. سەن،

كەتەڭ بىزدىن، يوقسول ئەلدىن، ئايرىلىڭ سەن؛

ئەركىن بوش يات، يېمە جىياڭ ھېچ بىر آرمان،

لورنىڭدا با ياش، ياش گۈللە-ياش قاھرىمان.

ئابدولجەي مۇھەممەدى.

مەسكەۋ ۱۹۲۳-يىلى پېتۇرال

چال!

چال جیگهرا! یه کئی توروب، ترنی پوکوب حاغونچه چال!
باش ایگب کوزک ژوهوپ، جم اولتوروب اخلاسله چال!
انچیکه، توزوک تارکدین موکلوق اؤن چققونچه چال.
تتریتب زالاندروب یهر سلکینب کهنکونچه چال.

**

چال! بو موکسغان، غیربسنغان کوکل کولگونچه چال.
هدم بو نمیشکمن ژوره کده لولاب اوت یانغونچه چال.
چال! بوتون قایغو وه دهرده غممه یوقاب کهنکونچه چال.
روخلینب هدم جانلینب، حبیبیب خوش آه... آنقونچه چال.

**

چال تگلاب توغان اوستولچی خان قزب کهنکونچه چال.
دهرلینب تاقدت قلامای ایتیلب قوبقونچه چال.
نازلینب، جالانی یملپیب، تولغونوب کهنکونچه چال.
مهس بولوب، هوشدین کیتب تا ژیقیلب توشکونچه چال.

**

چال جیگهرا! چال، چال! قولک اویناخلیتب حامایلا چال.
چال! پوترن قوشلا کیلب بر-بر سالام به گونچه چال.

سولون

یاش کیمه چیگه

(«اران ناک جان اوزوقلمیری» دن)

اوشلا مدحکم سدن کیمه کئی، اوک وه سولدن اورسیم،
گهرچه آفاکدا ایغر ژوک وه آلدیکدا داوانلا توسیم؛
جایلا، خام فیله ییشکئی-یاز بیمنچا کئی آل، قیش اوزوغکئی
یول ئه زانی بیل ایغردور ته کشی راسلا ئل-اوروغکئی؛
سال آوایلاب، سدن کیمه کئی، قالتس دیکرنک تولغونی
قاینامی ده هشت، ژورک یاغوج-بالادهک اوبقونی؛
باق کیمه کیه گرمیسون تورلوك خدییس روحلا یه
ئل توغینی پشه ئه تکلن اوز غهره زلکله یه نه؛

باقى كېمەڭنى بوزمىسون جاسوس بوزوقلا يەنە
 ساڧلا يوقسول ئەلنى، ساڧلا سانمىسون بولا يەنە،
 سال كېمەڭگە ژوتنى سويگىن چن اينك اوغلانلارن
 سودە آفغان اوتدە يانغان چن اينك دەرەمىنلارن؛
 سال كېمەڭگە سەن تاراننك اياھامى شاعرلىرن
 گۇللارن گۇلشن يىغۇنك خوش ساريغان بۇلبۇللارن؛
 سال كېمەڭگە تاراننك ناغراسىن ھەم دومباغن
 داب دوتار ئەل نەغمەسەن گايەت آكك..... يەنە چنلارن.
 اويغورستاندن كەلگەن خوسوسى بر مودەت نامەن كۈچرىلگەن پاچا، اويغورستان
 اشلىرى موندىكى جىللكلىرىنى «اويغورستان» ناملىق كېمەڭ يەنە كېچىسى ھېسابلايدۇ.
 اويغور بالىسى.

* * ○ * * *

«اويغورستان»

(اويغۇر بالىسىغا اويغورستان اولكىسىنىك كورنىشى)

بۇ قانداق اولكەدۇ، آه، بو؟
 كۆڭۈل راغىب، اوزى مەرغوب
 كېرىشكە آرزولق بوغان
 مۇڭ ئۇنلك دەرلك بۇلبۇللا.

* *
*

بۇ اولكە دەرديك مەسغوش
 چىكېب جەورى كۆڭۈل بېھوش
 دەمەت تەلپىنىپ جان-قۇش
 يەنەمە ئاقى-جانلا.

II

كۆڭۈل قۇشى
 ئۇچسا بر كۈن
 «جانان» ئېلىغە،

بېرىپ قونسا
 زوقمەن بولوب
 غونجە تېلىغە.

I

نېمە بو، باغى بوستانمو،
 وەيا لالەگۈلىستانمو؟
 تونالماي كوزلىرم تالدى
 وەيا پردوسى-ئەدنانمو؟

* *
*

چورەم-ئەتراپ كوكلك مەيدان
 پۇراق سەپكۈچ گۈلىستانلا؛
 ھەم آسمان بويلىغان تاغلا؛
 يشارمىش روحلق بوستانلا.

* *
*

ئۇنوم بەگۈچ تىرىلغولا؛
 ئېقىپ توغان ئېقىن سۇلا؛
 ئيسەر ئەتراپ-جەوانبەن
 ئېلىق يەل-خۇش شامال ھالا.

* *
*

آمراق بوغان
تەلەيسز جانلا!

V

(بوغوسى...)

ياغدى يامغور
بولدى بوران
كۈچلەك تارانچى
ئاچدى باغنى
ئەل اوغلىغە
بىزنىڭ باغوانچى.

* *

ارچ دولقونى
كۈچ غولغونى
سەدلەنى بوزدى،
جىلە تۇزاق
ئاغامچىنىڭ
ھەممەسەن ئۈزدى.

* *

باغقا كىرىپ
گۈلنى كورۇپ
اوينايلى بوگون،
آزاد باغدا
آزاد جانلا
قىلسون توى-توكون.

اۋىغور بالىسى.

ساراب تۇسا
زوقمەن كۈڭۈل
قاراب بېرىغە،
تولون ئۈزلەك
ئەلەس كۈزلەك
جاننىڭ جىنىغە.

III

گۈلگە بېسىپ
شاخقا قونىپ
قاچان سارايدۇ،
مۇڭغا چومۇپ
غەمگە چۈكۈپ
ياتقان بۇلبۇللا؟

* *

كۈكە يېتىپ
غەملە كېتىپ
قاچان آغنايدۇ،
مەينەت ئېتىپ
زەخمەت چىكىپ
ياتقان دېھقانلا؟

* *

باغقا كىرىپ
گۈلنى ئېلىپ
قاچان پۇرايدۇ،
گۈل رەڭگىگە

ياش شائېرمز -
ئابدوللەھى مۇھەممەدى.

ھازىر مەسكەۋدە ئىشچىلا پاكولتېنىڭ ئوقۇدا.

چاب كەتمىنىڭ نى.

چاب كەتمىنىڭ نى، قاتتىق چاب، يەرنىڭ جىنى چىققانچە چاب،
 آستى ئۈستىگە آيلاندروب. يىلتىزلىرى بىر كەنجە چاب!
 چاب كەتمىنىڭ نى، چاپسان چاب، بول ئولوغ سوكەلگۈنچە چاب،
 توغانلىرىڭ مەككەم قىلىپ، ئىرقلىرىڭ پۈتسەنچە چاب!
 چاب كەتمىنىڭ نى تىنماي چاب، بار كۈچىڭنى آيىماي چاب،
 قەرەل ۋاقتىڭ يىتىپ قالدى، ئوڭغا سولغا قارىماي چاب!
 چاب كەتمىنىڭ نى، كۈتۈرۈپ چاب، آسمان بويلاپ كېلىپ توشسون،
 بوزۇق يەرگە قارا دۈڭگە جاندىن جانغا كرىپ تۈتسون!
 آ. مۇھەممەدى. مەسكەۋ.

قزل دول دوست

(غالبات كۇرۇشلىرىدىن)

قزل دول سىنىڭ تۈپەڭ بەك راھەت يە،
ھەر بىر كىشى ئويناب كۈلۈپ كۈڭۈل ئاچقان.
قايتىلىك تاشى، توۋىدە ئوى كۈنگە قارشى
قې قزل كۈن ساڭا قاراپ نورن چاچقان.

ھەر بىر تۈرلۈك ئاسل مەرۋەت تاشلىرىڭ با،
قزل بويلاق توپالرىڭ كىملىرى باسقان؛
بايگە فىلسا، اوغلاق تاتىسا قاراتما قې،
ئاتام-باوام قانچە ئىلىدىن كۈڭۈل ئاچقان.

سىنى قورغاپ ھەر يېقىڭغا ئويلەر سوققان،
توۋىدىكى سايلىرىڭدا سولار ئاققان.
ماللىرىنى ئىتىگەنلىكى ئوتقا ھايداب،
مال يوقالسا ئىزدەپ كېلىپ سەندىن تاپقان.

قايتىلىڭغا ئوششاق باللا ئويناب چىقىپ،
بەس-بەس قىلىپ سايلىرىڭغا تاشلار ئاتقان.
كۈندۈز كۈنى يالغوز قويمىي قارا قىلىپ،
ھەر قانداق ھاويان بوسا ئوتلاپ ياتقان.

ھىت كۈنلىرى ياش باللا كۈڭۈل ئېچىپ،
ئات چىپىشىپ، بەيگە قىلىپ اوغلاق تاتقان.
يان باغرىڭدا قەبرىستاندا ئويغوز خەلقىم -
يوقسول خەلقىم ئىجەل يېتىپ ئولۇپ ياتقان.

ع.ح. غوجامبەدى.
غالبات.

قاچ!

قاچ بويولدىن، ھاي قايسىڭ سەن بو؟ «قاچ» دەيدىن، يولدىن يىراق بول،
 يول اوستىدە توغرى يىتىپ، بىكار چېلىنىپ قاچ، ساق بول!
 بول، چاپسان بول، قاچ قايسىڭ بوساڭ، بول، بو يولدىن چەتكە قاچ،
 بو موقەددەس، بو اولوغ، توز، توغرى يولنى بول، بوشات آچ،
 بول، چاپسان بول، بوشات. بل بو اولوق زورەكنىڭ مىڭىشى،
 چوڭ چامداب، بوغان آنلاب يىراق يولنى كوزلەپ مىڭىشى.
 بو چاڭ مىڭىش، بو دەورەب آققان اولوغ سونىڭ مىڭىشى،
 يەر-جاھاننىڭ، تاغ-تىڭنىڭ، بارچە جاننىڭ قوزغىلىشى.
 بو توختالسىز اوت مىڭىشى، جاندىن ئوتەر گازلەيتىپ،
 اوتەر تاغ، تاش، دەريالارنى ياندروب گاز-گوز ايتىپ،
 تالغان قىلار سوڭەكلەرنىڭ ايزىپ، يانچىپ، غىچرلىتىپ،
 باشنى توغراپ، يولنى توزلاپ، دەسەدب اوتەر گاچلەيتىپ.
 «ئىدگەر»

آبدولھەمىد يىگە!

(بۇرادەر ان كىچىككە خەت و! تەلەك)

قەلىمىڭ، شىئىرىڭ سىنىڭ،
 يوقسول ئەلگە ياندىغان.
 شو يولدىن يانما دوستوم،
 سەن برنچى چامدىغان...

يوقسول ئەلنى كوكلىتىشكە،
 بىلىم آلساڭ سەن قاشا... (قورغام)
 چەت ئەللەدە... بىلىم ئىزلەپ...
 اوقو! ياز! ئىشلە! ياشا!... ع. غوجامبەدى

سكلىمگە.

تېپشماقلا:

بونىمە؟

..دونيادا ئەڭ قىمەتلىك، قەدرلىك
 يوقسوللانى، مىللەتلەرنى تەڭ ئەتكۈچى
 تار دۇنيا ھەم زىندانلارنى كەڭ ئەتكۈچى»
 ئىزلەپ تېپىڭ! بولۇڭ سكلىم ئەڭ بەختلىك.

بو كىم؟

يورۇغ كۈننى بىر كۈرەلمەي زار بولغان
 اوزى جانلىق، حايات كۈمەي خار بولغان
 باي تەبىئەت چىرايىغا تويىنالمى
 كەڭ يەر يۈزى زىندانىما تار بولغان؟
 تەڭرىقۇل.

تهییا تاپلا

سیتقچلا ههم دادلینا:

خهلقم دیبان اوئسکهی چالا:

بزئک سودا اوتهمی یانسا

کیره کلرن یاتدن آلا.

مش-مش ایته حاجی بابا:

دین ئههلیگه یوق دهب باها

خهلقم کدهچدی دیندن مانا

کهئدی سهپا، کهدلی جابا.

خوتون قزلا نازلا، نازلا

ئهرله زالم دهب زارلینا:

«آننا» خانم ئیپهک کییه

بز کیپهمز: شانوا-مانا.

بارلق گونا تارانچیدا

تاران بوغان ساپانچیدا

شونداق ایغر بهلاغا

هامان چیدا...هامان چیدا...

بارچه تابلا ژوکن آنا:

چیداب بره نهدندر بو؟

تورهشده شوه چیدام بله

تورهلیتکهن تارانمو، بو؟

تارانچیدن:

یاران بزگه «تاران» مهسلک

تارانلق «دین» تاران مهزهد

ییتش یوقدور بودون اولسک

بزئک کونا ئهههلدور بوا..

اویغور بالیسی

ایشان حذررت ایتهر دوئا:

مورید میلی مائا سوغا

موئا قارشى بوغانلاغا

لهدمت، لهدمت، ههم بهد دوئا.

موللا-آخون ایتهر غوغا:

ایشان-میشان باری بیکا

عدوام میلی سوغا

قارشى بوساڭ، اولوغ گونا.

زییالی دوس نۇرن ساچا:

زییانی دهب ئیشدن قاچا:

خهقهه قاراب آغزن آچا

آغزی ئینک نوشماس قاچا.

بولوس بیگم چوئلق قیلا:

خهقهه قاراب توئلق قیلا:

قارشى لاغا سۇرنۇر یالا

بوزه کلهگه بو بر بالا.

موئهللم دوس ههم زارلینا:

خهلقم نادان هیچ یوق دانا:

قاتدم جدها کورمهی سهپا:

خیزمتم گه یوقدر باها.

شاکرت ایتهر: وا میلله تا!

بیلش-اوقوش باری ساڭا:

یولیگدهدر جینم پیدا

براق یوقدر سهنده وهپا.

پىلىھتون بۇلۇمى

كوچا پارىشى
(اويغورستان تورموشىدىن بىر كۆرۈنۈش)

— ئەسسىھلاموئەلەيكم!

— ۋەئەلەيكم ئەسسىھلام.

— ھە، توختەم نەدى؟

— بازاردىن.

— نېمە پاراڭ با؟

— پاراڭ تولا جىلك.

— قىنى ئەيتساڭ.

— نېمە سىنى سوراپسە خوشاللىق پاراڭ، ئەتەگەندە سەرراپ بازىرىدىن اوتوب كىتىپ سام، جامخان حاجم ۶-۵ كەتتەگانلا بىلە پاراڭ سىلىشىپ اوتۇرۇپتۇ، بۈگۈن قاشقاندىن وغان آقساقىلىغا ھاگا تىلىگىرامىنىڭ خەۋىرى كەپتۇ، اينگىلىس لە موسولمانلا بىلە بىرىكپەنك.

— ھا، قاندىغىغا آدلاش؟!...

— قاندىغىسىنى، مەن قانداق بىلەي.

— ۋا قىزىق، نېمە دىگەن پاراڭ، سەۋەۋىنى سورمودۇڭمۇ؟

— سەۋەۋىنى سورامىسامما بىلەم. اينگىلىس لە موسولمانلاغا ياقىدەك، اولابومىسا،

...ولشېۋىكە موسولمانلانى چوقۇندىرپ كىتىدىكە؛ يەتتە ايخلىم دا اينگىلىس دەك چوڭ

— اولوغ پادىشا يوقكە؛ شۇنچىلىگى بىلە خودايم اينساپ بەگەن رەھمىلىك كاپرە؛

موسولمانلانى آبدان كۆرۈپ، اوز حىمايەسىدە ساخلاماقچى بوبىدەك، بونى قاشقالق

تۇرغان حاجمدىن آڭلىۋىدىم. يەنە بىزنىڭ تىلىۋالدى حاجى ئەيتىدى: اينگىلىس لە، اوتكەن

گىنۋىيە كانپرىنسىيەسىگە تۈركىيە موسولمانلىرىدىن ويكىل بېرىشقا قارشى بوبىدۇ. سەۋەۋى:

موسولمانلا ژىراق يەلەگە بېرىپ يول آزاۋى تاتىپ، پول سەرپ قىپ شۇمىسون،

كولا ئۇچۇن اوزىمىز سوزلىشىمىز دىگەن غەرەز ايكە. ماشىناق اينگىلىس لەنىڭ موسولمانلاغا

ھەر قاچان خەير خالىغى تىكىپ تۇرۇپتۇ.

— ۋا، آدلاش، نېمە دىگەن گەب بو؟!

— نېمە دىگەن گەب بولاندى، راسلىغىنى ئەيتىمە.

— ئىشانمە، بىكا سوز، يوق پاراڭ.

— تۇرغان حاجم بىلە تىلىۋالدى بايغە ئىشانمەي، كىمگە ئىشانەي!

— آغىنە، اولاغ ئىشىنىشكە بومايدۇ. اولاباى آدەملە، ھەر قاچان اينگىلىس نى

تاقلاپ، بولشېۋىكنى يامانلاپ سوزلەيدۇ.

— آنداق بوسا اينگىلىس لىنىڭ موسولمانلارغا نىمە يامانلىقى تېگىپدۇ،
— تۇنۇگۇن موسلمان آكاملانىڭكىدە بېرىپتۇم. سوزدىن، سوز چىقىپ اينگىلىس
بىلە بولشيوپكىلەرنىڭ يارىڭى بولدى. اينگىلىس لە، دونيا يۇزىدىكى كاپرلارنىڭ ئەشەقە
ماشو كۈندە ھىندىستان موسولمانلىرىنى ئېسىپ، كېسىپ تۇرۇپتۇ. مىسر موسولمان
يۇرۇق كۈن كۈسەتمەيدۇكە تۈركىيە ھۆكۈمەتىنى ئېشىدىن چىقىرىپ، بولاك، تاللاڭ قىلىپ
شو كاپرەكە. ھېلى بوسا موسولمان موللالىرىنى سېتىپ اېلىپ، اولارنىڭ آقسىدا
موسولمان دونىاسىنى ئۆز دەستىگە اېلىشنىڭ پىندە ژۇرۇپتۇ.
تولا آندا موشو كاپرەكە، بو... نە واختا، قاشقا موسولمانلىرىغا اينگىلىس ھۆك
تريپىدىن بىر زىياپەت بولۇپتۇ. زىياپەتتە آخون ھاكاوېر، چوڭلاغا ئۆگۈچە باشدىن
— سىرپاي كېڭىزېپتۇ. تۇرغان ھاجىم سىرپاي كېڭەنلەرنىڭ بېرى. ئەلبەتتە اينگىلىس
سوزىنى قىلىپتۇ. بولشيوپكىلە بوسا، مەزلۇم — موسولمان دونىاسىنى ماشداق زالا
دەستىگە آلدېنىپ تۇشۇپ كەتمۇسۇن دەپ، اولار بىلە تالېشيوپتېپتۇ. مونداق بوغ
كىيىن بىز موسولمانلارغا بولشيوپكىلەدىن بولەك يولەكچى يوقكە.
— سەن آدەش، بولشيوپكىلەنى ماختاپ ئەتەڭغۇ، قانداق پاراك بول...
— قانداق پاراك بولاتتى، تۇلۇك پاراك.
— ئەسەلەموئەلەيكوم!
— ۋە ئەلەيكوم ئەسەلەم.
— ھە، پاراك سېلىشىپ تۇرۇپسىلە.
— ھەئە، آدەش.
— نەدىن كېلىسىز؟
— بازادىن.
— نىمە پاراك؟
— بازىر ئىچى ئەنسىز بوب قاپتۇ.
— نېمەشكە؟! نىمە خەۋەر؟
— ھازىرغا تېشلىق، شۇنداق بوسىما، ئۇيغۇرلار قوزغالغىدەك دېگەن، مېش،
پاراك چىقىپ قاپتۇ.
— نەدىن قوزغالسون، يالغاندۇ.
— ياق، آدەش، راسغوشايدۇ، كالتا چاپانلا قاترىشىپ قاپتۇ.
— كالتا چاپانلامو، كېسىمەيدىكە. آق پاشانىڭ واخىدىما اولارنىڭ بېشىدىن ئايلاق لوكسىپ
بولشيوپكىلە غۇ آبدان جازىسىنى بەدى... اولارنى ئۇنتۇپ قاغان اوخشايدۇ. ئۇيغۇر
مەشۇ كالتا چاپانلادەڭغۇ؟
— خۇدايىم ساقلىسون، شۇت بۇزلوب كەتسە آبدان بومابىدۇ.

ئان آسنىدا چەلىنب كىتىدو دىسەكزچو، بايلاغو اوزلىرىنى ساخلاپ آلىدو. اولاغى
ئە، اىغر كەسە بر ياققا قىچىپ بوسىما كىتىدو.

– ياق، آدلىش، اۇيغور دىگىنى آنچا يامان ئەمەسغو شايىدو. نىمىشكە دىسەك، ئەلەم
ئونلۇغوم اۇيغورلانى ماختاپ سوزلەپتو، اۇيغورلا پاتراق قوزغالسىدى. ماشو كاپرلاغا
زالاللىق بەسىدى، دەپتو.

– ھە، آغىنە، اولانك قايسى سوزىگە ئىشنىبلى، اوكونلا كالتا چاپانلانك ئىلتىزىنى
ئورۇنماي بومايدو، اول، اۇيغور دىگەن روت بوزالا بىلە ھەمگەپدەك دىگەن پاراڭنى
ئىلىۋاتاندى.

– شەنگەنك پالىغىنك زەرداۋى ئەلەم آخونلۇغومنى آينىتقاندى. تاپاقى دۇنى
ئوندىرىدو دىگەن ئەمەسمو؟

– ھا، ھا، ھا، ھا... شونداق دىساك!...

– ئەسسەلامو ئەلەيكوم!

– ۋە ئەلەيكوم! ئەسسەلام.

– كولىكى قالىزغۇ، نىمە پاراڭ؟

– نىمە دەيسىز، كىلەي، كىچەي پاراڭ.

– يول بوسون.

– رۇتەن كىلىشىم.

– نىمە خەۋەر، ئەلەم با؟

– تىشلىق، شەنگەن «سولتان ۋەيسى» مازىرىغا نەزىر – چىراق بىلە باغنىك.
كارخانىدىكى پاسكىنە – ئەخلەتلەرنى كورۇپ تولا كىيىدو. خىتاي خەلقى تولا غادىل
ھەق دىسىكز آ.

– راس، كالتا چاپانلاغا باققاندا اولانى موسولمان دىسىمو ھەم بولىدو.

– توختەم آدلىش، نەدىكى ئەسكى پاراڭلانى قىايدىكەسە، خىتايلا ئوخشاش بويلاقچى
ھەق بوق. اۇيغورلانىك پارىڭنى قويىلىشپ قاغاندىن بۇزى ماراي مىشروقلانى يوقلايدىغان
بۇب كەتتى. اۇيغورلا كم، بىلەمسە؟! اول بوسا بۇزنى شو تىچىمال خىتايلا قۇتۇادىرش
بۇچۇن جاندىن كەچكەن...

– نوختا. آدلىش، شو اۇيغورلىرىڭنى خويما ماختادك آ. توختەمك دىگىنى راس.
ماركەنتلك داموللام بىرمەشرەبە، اۇيغورلانا بولاشىۋىكەلە ئوخشاش رۇت بۇزادىن بىلەيدى.
– جىنم دوستوم، سەن اولانى ئەگەشمە، اول «دىن» نك بارىرى تۇستۇپ دىنىدىن
ئوقىدو.

– مانا، قىزق! «دىن» نك بارىرى تۇشىدو دىگەن قانداق سوز. «دىن» سىناق
بىلىمىدى؟

- ھەي، دوس، دىن ساتلىق نىمە بوماي نىمە دىويدىڭ، ياركەنتلىك دام
 آخونوم دىن تاجرلىرىدىن سانالىدو. (سيتقچىلىرىدىن).
 — قىزقلا پاراڭ، دىننى قانداق ساتىدو؟
 — سەن موڭا ئەجەبلەنمە، ياركەنتلىك داموللام رىجەبباي نىڭ مىراسى توغرى
 بىر پەتۋانى ۵۰۰ سومغا سېتىدو. ما شو كەمدە قايسو سودا بو چاغلىق
 قىلا؟ ئۇلانىڭ بازىرى ئىشتىك دىسەڭچو!
 — ئۇسىغو راس، ياركەنتلىك داموللام نىڭ شو پەتۋاسى بىلە، ئۈگەي-بىو-
 مىراسىدىن مەھرۇم قالدى. شۇنچە نۇرغون پول، «باي بايغا باقا، سو سايغا آقا»
 قارون دەك بايلاغا كرىپ كەتتى. ئۇ يەللىرىنى ئويلىسا كىشى ئۇرەب كىتىدو.
 — زادى كەمبەغەللەگە ئويغور-بولشيوپىكلەدىن ئۇيغور يوقكە. ئۇلا قاچان قوزغىلا؟
 — قاچان قوزغىلاتىدى، بىز قوزغالغاندا.
 — ۋا قىزىق، بىز قانداق قوزغىلىمىز، ھىيىچ نىمەنىڭ يول-يوروغىنى بىلمىسە.
 — ئۈگۈتىدو.
 — كىم؟
 — كىم بولاتىدى، تېجىمەللەننىڭ زولمى، ۋەھشەتى!...
 — خوش ئەمەس، بىلەككە قوۋەت ئۇغىلى دىسەڭ!...
 — شۇنداق بوماي!...
 — خەير!...
 — خەير!...
 — ھە، نىمە توب بو؟!...
 — بېگىم ئو... ز... مز...
 — ئاڭلاڭلارنىڭ چاچىق تويى بارىدى بولا، مونچە توبلىشىپ ئېلىپ؛ شەنگەن كېۋەز
 تارال، دەپمە!... تارال!...
 — خوب، خوب. (پىت-چىت بوب تارىلىش...)

ئۇيغور بالىسى.

پیرمی جلدی، پیرمی ههجوئی.

بزنشک ہو ریہہ تچی لہ

(اوز گورش کونلری خاتره لاریدن)

بيورال اوزگوروشى ھەم بىزنىڭ ھور يىپە تچىلە:

- بو تهقدر ايلاهينى قاراك. نهچچن يوز ژيللادن اورنوشوب هوكمپهرمان قب اروس پاشاسى بر ساعهت اچيدهتهختيدن چوشورولو بو. باشسن، پاشاسن ژوت پاشا تهمدى؟

«بای آكام» نڭ بو سوآليغا قارشى «زييالى» آداش:

— پادشا ھوڪوميتى اورنىغا خالق ھوڪوميتى تۈزۈلىدۇ.

بۇرۇنقىدەك زولۇم-جەبر بولمايدۇ. ھۆكۈمەتنى خالقىدىن سايلاشقا ۋەكىللە ئىدارە. مانا ئاز كۈندە لۇچىرىدىتلىنى ساپرانىغا سايلاپ بولغاندا سىزلىنى تارنچى نامىدىن بىر ئۆيىتىمىز، دىدى.

بۇنىڭ ھۆرىيەت پەرۋەر "دامولام" بولانك سوزىگە قىيلىماي چىدامىدى.
خۇدا خالىسا اسلام ئەمدى قوت تاپىدۇ.

شەرىئەتولغۇررا ئەمدى جارى بولۇدۇ. كالتا پاپان دىمەرىلانك جاھىسىنى بىرىدىغان كەلدى. موسوئامانلانك دىنى تەلەپلىرىنى بىلدۈرش اوچىرىدىنلنى يىغا روھانىلادن-عولىمادن سايلاپ تەويتش كىرەك، دەپ "مورىيەت" ھەم "دىن" سىگە كىر شدى.

ہور یہ نندن کبیں اور نیدن قازان "بیک" بولانک سوزینی سہر سزک بڈن
کلاب چدب نورامدی.

”ہورریت کالام“ دن پاییداینب اوزینک دوقیقت تورغری دیگن پیکرینی سوزلہب کیتشک، قسارار بەدی.

ستونقا کلا! آنداقلا آلدراپ کیتش یانشی نهمس بوندن مکیم زامان نیمه بولدو، نیمه نهمس، بر خود اوزی بلیدو. یا کای بکون یا انا تهرتیکه اوانا قیرک دیکین سوزله پا، دیدی.

زیبایی-بیگیم! اوز امان نئسدی قایتمه ایدور. آندام بیا ازان قایل نئسیر. مائا شمیری
بز اوز آلمزغا تارانچی کامییتی ایچیپ اوز اشمزانی اوزمن باشوروزور. شهر بول
یری ژوت کوگن، اش باشوونان باشیارمن بونقور کور. مائا شمیری کورنیشی
پیشیدا اولتوروشوب بئسمله تولا اوبدان بولاندی. بولاندی.

زیبائی آدامشک سوزی

«بای آقام». «داه والام». «اواس بای». «اوس بای».

— ياشيسون ھوررىيەت، ياشيسون موسولمانلا دەب قىچقادى.

تارانچى كامىتېتى.

از زامان اۆتمەي تارانچى كامىتېتى توزولدى.

بىزنىڭ «ھوررىيەتچىلەر» كامىتېتىگە سايلىنىپ اولتادى. دەل موشو زامانلاردا «ھوررىيەتچى» لارغا قاراپ يانمىدى. ئاتار، «روحانىدارى»، «باي آبى» لار، «زىيالىي» لار بىرىكىپ ھوررىيەتتىن پايدىلىنىپ قىلىش يوللىرىنى ازلاشقا كىرىشتى. مەلۇم بىر ۋاقىتتا كەلگۈچى پايدىلىنىش اوچون پۈتكۈل روسىيە موسولمان «ھوررىيەتچى» لار بېشىنى قوشۇش لازىم تېپىلدى.

ماسكودا پۈتكۈل روسىيە موسولمانلىرىنىڭ سىياسى چاقىرىلدى.

بۇ سىياسەت بىزنىڭ تارانچى ھوررىيەتچىلەردىن، «باي اكىم» بىلەن، «داموللام» سايلىنىپ يولغا رايان بولدى.

يەتتى سوۋلايەتتە ھەر بىر ئايماق ئۆز ئالدىغا كامىتېت ئاچماق، مۇداپىئە بۇيىمىغا كەلتۈرۈش، جامائەت! مەن چىن رىئايوتسىيەنى، ھوررىيەتنى ساقلاپ اوچون موسولمانلار بىرىگۈچى تېمىش. باشچىلەر، بايلار دىيىپ سىنىپ ئايرىملىقى بىلەن ئالدىنقى ئەينى خەلق بىلەن موسولمانلار بىرلەشكەن ئىمىنلەرنى جىگىگەنگە قەدەر سوغىش اوچون مۇھىم ھۆكۈمەتكە ياردەم ئېتمەي! دەپ، «تاج»، «ھەم»، «دىن»، «اوغلى»، ئاتار، «ھوررىيەتچى» لار ئېغىپ، «قورولتاي» ئاچدى.

— بۇتۇن موسولمانلار بىر ئىتتىپاقدا ئاۋام ئىسلام فلاگى ئاستىدا يىغۇلماق ۋا لاۋىر. زامان ھالەت جۇدە تەشۋىشلىك. ئىنقىسەپكەرىدە، «بالشەۋىك» دېگەن چىقىپ دەھرىلەر كۆپايىماقتا. ياشاسون شوراي ئىسلامىيە! دەپ مەشھۇر قارىتۇلغان ھەزرىتىلەر ئۆزبەكلەرنىڭ يوغان قوساق بايلىرىنى ئېغىپ، شوراي ئىسلامىيەنى تەستىقلىدى.

قازاقلارنىڭ كونا ئورمانلىرى، بىلىرى، باي — مانا بىلىرى بىرىكىپ، «الاش» كامىتېتى تەشۋىشلىك، «باشەك» ئىشەككەن قاسا قۇلۇغىنى كەس» دەپ بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەر قاراپ قالمىدى. ولايەت تارانچى — دۈنگەن كامىتېتى توزولدى.

بالشېۋەكلەك تەشۋىش.

— پۈتكۈل روسىيە بالشېۋەكلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپتۇر.

— بالشېۋەكلە تاشكەننى ئېلىپ قويۇپتۇر.

— يەتتى سوۋلايەتتە بالشېۋىكلەر قوزغىلىڭىدا، دېگەن، «دەك»، «دەك» دېگەن.

بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەرنى تولا غۇلغۇيلىق، تەشۋىشكە سالدى.

«فورولتاى»، «شوراي اسلامىيە» ھەممىسى بىرىكەپ ھوررىيەتنىڭ تەقدىرىنى اويلاپ تەنسىرمەشدى، ئولا تەندىشە قىلشدى.

فورولتاى قوپوب:

— موسولمان كامىتېتى خەراب بولا. ماگازىنلەر تالانا. ايركن، سەودا بىتە. شونىڭ بىزە بىتەمىز. ھوررىيەتدە بىتە. خاراب بولامىز خاراب! كاراۋو... ل... دەپ قىچقادی. — پادچاپل خوكومەتدەن بىزىڭ قازاقنى قورلق كورگەن جوق؟ ۱۶ نچى جىل كېستى جېر-مالمىزدى تالادى. بىزدى ايندى بالچىويىكىدەر تالاماقچى.

قازاق اورسنىڭ (قازاقى) زولمى بىزگە اوتە تىگەن بولسادا، اوسى كۈندە ۋاقىتچە مەتكە تابانچ بوپتور. سونىڭ اوچون بىزگە اولار بىلەن بىرگە كىرەك! دەپ چەنلەردىن قاغىسى كەمىگەن قازاق چىناۋىيىكلەرى كاراقى ەسكەرى مەھكەمەسىگە قاتراپ تەمىدى. — «بالشەۋاى» لەر كېلسە دەرىيلەر كۆپىدىور. عولالارمىز تەحقىر ايدىلورلەر. ۋاشەرىيەت!

شەرىيەت! دەپ شوراي اسلامىيەتنىڭ دۈگايى تەكبىر ايتىشدىن آغزى بوشوماي قالدى. بىز بالشىۋەكلەرگە ايتىلمەيمىز. بىز آلتى تال تارانچى خىتايفىا بوزەك بومىغان. بىز جەڭلەدە خىتاينىڭ كوزىگە اون ايكى گەز بولوب كورنگەن.

بىز بالشىۋەكلەرنى ياقىن كەلتۈمەيمىز... دەپ سۇپۇرگە، كۈسەيلەرنى كۈتۈرۈپ بىزنىڭ ھوررىيەتچى» قەھرىمانلارما كىيىن قامىدى.

تارانچى — تۈنگەن سىيازى.

۱۹۱۸ ژىل غېنۋار آيلارىدا يەتتى سودا «بالشىۋەكلەر قوزغولۇشى» تەشۋىشى ئولا تەشۋىشى.

بالشىۋەكلەر تەرەپدارى بوغان اشچى-كرەستيان شوراسى سىياز چاقىرىپ انقلاب قوزغولۇش) يوللارنى تۈزدى.

ۋاقىتلىق خوكومەتنىڭ اششلىك اوغوللارى بوغان قازاق اوروسلا سىياز چاقىرىپ شىۋەكلەرگە قارشى كۈرەشمەك چارلەرنى ازلەيدى.

بولانك قاتارىدا قازاق-فرغز، تاتار سىبازلىرى چاقىرىلدى. بىزنىڭ ھوررىيەتچى تىڭ باشقىلاردىن زادى كىيىن قاغىسى كەمىدى.

تارانچى-تۈنگەن بىرىكەپ سىياز چاقىرىشقا قەرار بەدى. شەھەرلەردىن، قشلاق-بولوسلاردىن بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» دىلىگاتلا آلموتوغا-سىيازغا آلدەيدى.

آپپان سەلىملىك.. داموللام-آخونوملا.. قاتشقر جوگولوق، «پاي آكام — بەگ داداملار، قى باقىلىق شەۋەر، زىيالىي» ارمىز ژىغىلدى. «خەلقنىڭ نادانلىقىدىن» بىرنچى تارىغى

سىيازغا سايلانماي قاغان بەغزى بىر موعەتتەبەر «روحانىيلارمىز» بىەگلىرىمىزگە مەغسوس كىتوبلەر ئىۋىتىلىپ چاقىرتلدى. دىمەك پۈتكۈل «ھوررىيەتچى» زاتلا تۈگەل تۈپلەندى.

«مەمەت جەم» بولدى.

سىياز ايجىلىشى آلدىدا دىلىگاتلا آرىسىدا چن مەنىسى بلەن «ھوررىيەت»
روھى بار ايگەنلىكى ئۈچۈن سىزىلەپ توراتىدى.
دىلىگاتلا:

— بو سىياز بىزنىڭ تەرىخىمىزدا بىرنىچى اورون آلىدۇ. بو سىيازنى چىرايلىقى
اونكوزوش كىرەك. باشقىلارنىڭ آلدىدا كۈلۈكى بومايلى...

— «تارانچى دۇنياسىدا» يالغۇز اوتكەن باي دادامنىڭ روھى خۇش بوسون،
بايەچچەنى سىيازغا پىرسىلداتىل (رەئىس) قلىپ سايلايلى.

— ئەلبەتتە، ئەلبەتتە... دىيىش ھوررىيەت يولىدا مۇھىم موھاكىمە اينىش
آلموتولۇق، ياكەننىڭ دىلىگاتلايىكىگە بولونوب «ھوررىيەت» تالىش بولا ياقا رىئەت
آلموتولۇقلا بىرولايەتنىڭ مەركىزى آلموتا بوغان اوچون مەھكىمە شەرىعيە آلا
بولوش كىرەك دەپ دعوا قىلدى.

ياركەنلىكلە-ولايەت مەركىزى آلموتا بوغان بلەن تارانچى-تونگاننىڭ كوچىلىك
ياركەنت، موپتى ياركەنتىدىن سايلانسۇن، مەھكىمە شەرىعيە ياركەنتىدە بولسۇن!...
واقراتىدى.

ياركەنتىدە تىخى ايجىلماغان مەھكىمە شەرىعيەگە «بەش كۈن آوال» موپتى
تەعيىن لىنىپ قويۇلغان مەشھۇر ھوررىيەتچىلەن «سەياسەتچىل دالمولام» بار
بوزات قالتىس ھوررىيەتچى بوغان سەبەبلىك خۇسۇسەن بو مەسئىلەدە تولا قەھىر
كۆسۈتۈشكە تىرشىدى.

بو سايلانىغان موپتى مەزەنلەرى مەھكىمە شەرىعيەنىڭ آلمونودا ايجىلىشى
ھىچ قانداق قىلىپ رازى بوماتىدى.

— ۋا، بو نىمە دىگەن گەپ، مېنىڭدىن آرتۇق عاليم بومىسا، اونۇڭ اوستىگە
سەياسەت ئىلمىدىن ھەۋەردار بوسام، ئەلبەتتە مەندىن باشقا ئەدەمنىڭ موپتى بو
ھەقىقى يوق، دەپ اويلايتىدى.

يەنە بىر «ھوررىيەتچى» سەكرەپ تورۇب: — بو كالتا چاپانلا بىزنىڭ سىيازغا
— قىز مەسئىلەسى» دەپ بىر سۆز كىرگىزدەك. خوتون-قىزلىرى ئەلە بلەن ئەڭ
اولانى اوقۇتۇمۇز دىگىدەك.

بو دەھرىلە ئىمدى خوتون-قىزلىرىنى آزادماقچى، سىيازغا بو مەسئىلەنى كىرگە
كىرەك ئەمەس! دەپ واقراپ، جاقراپ ھوررىيەتنى تولا ياقلاپ ژۇردى.

خوبلەس كالام (خلاصە كالام) بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەننىڭ آزادلىق — ھوررىيەت بولۇپ
فېدائىلىقى، قەھرىمانلىقى، بوغارا مەدرىسەلەردىكى دىنى مۇنازىرەلەرنى خىجالەت
قوبىدى.

خۇدا بىلىدۇ، ۋاقىتسىز گورگە كىرگەن پىيورال ئىنقىلابىنىڭ روھى، بىزنىڭ بۇ سىيازىنى رازى بولسا كىرەك.

بۇ رازىلىق، يېقىنلىق شۇنىڭ بىلەن ئوچۇق مەلۇم بولۇدىكى: مەرحۇم پىيورال ئىنقىلابى گوروشى) بىزنىڭ سىيازىنىما، مەھكىمە شەرىئىيەنىما ئوزى بىلەن بىللە ئەپكەندى. ھى، بولانڭ بىر بىرىدىن آجرالغىسى كەمىدى.

بالشىۋەكلە قوزغولۇشى ھەم بىزنىڭ «،ھوررىيەتچى» دە.

«ھوررىيەت!... ھوررىيەت!...» دەپ ۋاقىت رۇسىيە اشچى. كەمبەغەل دىقانلارنىڭ كىشىگە مەن ئاغان كونا تورىلە ھام بايلاردىن غىبارەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنى ئالغۇچى ئاكتاير ئالايدا سۇپۇرۇپ تاشلىغان بالشىۋىكلە. ئەلبەتتە بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» لەنىڭ كۈڭلىنى ب ئومىدى.

بىزنىڭ ھوررىيەتچىلە سىيازىنى يېيىپ. تېخى مۇپتىلىك چاتتىغىنى تۈگەتمىگەن ۋاقىتتا ئوندا شورالار ھۆكۈمىتى تۈزۈلدى. (مارت ۱۹۱۸ ژىل)

بىزنىڭ «باي آكام» ھوررىيەتنىڭ تەقدىرىگە تولا قاينغۇدى. بىر ئاز غەقلىنى ئېغىب، دېگەندە ماللىرىنى-دۇنيالىرىنى ۴-۵ ماراغا ئۆتكۈزۈپ بىر كىچىسى غولچىغا ئوزاندى. ئۆك بىلەن «ھوررىيەت» توغرىسىدا كۈڭلى بىر ئاز ئېمىن تاپىدى. بىزنىڭ ھوررىيەتچى «ئوللام» پىيورال ئىنقىلابىنىڭ روھىنى ياشىن ئوقۇشتا كىرىشى.

لەيلىكى بىر ياقىدىن، «بەت بەداۋوت» مەزمۇنىچە يەنە پىيورال ئىنقىلابىنىڭ تىلىشىگە، كىمە شەرىئەتنىڭ ئىچىلىشىغا، ئۆزىنىڭ مۇپتى سايلىنىشىغا ئۈمىد تۇتاتىدى.

ئۇندا-ساندا مۇپتىلىك دەرىجەسى خاتىرىگە چىرىشۇپ قاسا، ساقالىنى سېپاپ قويۇپ، كۈلىدە «ھە... ئۈمىدىسىز شەيتان!» دەپ قۇيايتىدى.

بىزنىڭ ئالىجاناب «بەك زات»: «مانا سىلەن ھوررىيەت. ھوررىيەت، ھوررىيەت دەپ ئۇلارغا يەندىڭلا. دەپ بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەنىڭ كۈزىگە كىرىپ ئېلىپ تولا مەسخىرە قىلدى. ئۇلارنىڭ ئوسا ئوزى مەسخىرە بولۇپ قېلىشنى قۇتۇپ، خىتايلاغا خوش خەۋەر كۆزۈمەن دەپ ھەممىدىن بۇرۇن غولچىغا سەپەر قىلدى.

بىزنىڭ ھوررىيەتچى «زىيالى» مۇز ئارىسالدا (ايىنى ئورتىدا) قالدى. كىتەي دېسە، شېۋەكەلەن ئېگىلىپ بوروننى زامان قاپتۇشى ئامبالى با. كەتەي دېسە، ھوررىيەتچى پىيورالنىڭ كۈڭلى رەنجىپ قېلىش ئۈمىكى. قانداغ قىسام. قانداغ بولار يەنە دېگەن بىلەن ھەممەتدە قالدى.

ئەكسىل ئىنقىلاب ھەم بىزنىڭ «،ھوررىيەتچى» دە.

قازاق ئاروس (كازاخى) پاكىتىكارى. كىمىز ئالدى. تۈرەلىرىنىڭ چىرايلىق چەنلەن،

نيكالاى بەگەن نورغون يەلەن آجرالغىسى كەمىدى. شورالار ھۆكۈمىتىگە قارشى قوز
بىزنىڭ بىكچە بوب قانغان ھورىيەتچى لەگىمەش تىپلىدى. بولا ھە دىگەندە
ھوررىيەت مەيدانىغا ايتىلىپ چۈشتى.

يېڭىنى تۈرۈپ، موشتومىنى توگوب ئەڭ آوال «باي آكام» قوبدى:
— جەماعت! واقتنى غەنىمەت بلەيلى. بالشىوۋەكلەگە قارشى كۈرۈشەيلى، مەن
آقلانڭ ئەسكىرىگە يازغۇزىم. كىرەك بوسا قولۇمغا جابدوق ايتىلىپ اوزەمما سۈنۈر
دەپ مەيدەمىگە اورۇپ ھوررىيەت اۈچۈن آغزىدىن اوتلانى چاپراتتى.
بىزنىڭ «بەك» كە آمىدانا جان كرىپ قالىدى:

— مانا خودا خالىسە بالشىوۋەكلە يوقايدۇ. يەنە آوالقىدەك تارانچىلاغا «بەك»
اۈلتۈرۈمەن. آندىن كىيىن بو تارانچىلا يەنە مېنىڭ آغزىمغا قارىماي نەگە بارۇدۇ
مەنسەب... يەنە آبرۈى... دۇنيا... مال... يەنە ۴-۵- آغچاملا... اېھى... ھى... ھى...
يېگم خوشاللىغىدىن كۈلۈۋەتتى.

لەيكنى بىر آزدىن كىيىن ھوشىغا كىلىپ مۇنداق تاتلىق اۈيلا بلەن واقت اۈتكۈزۈپ
ماقول كۈمىدى.

باي آكام دىگەندەك «واقتنى غەنىمەت بلىش كىرەك» دىدى. ھەم بايقى
اۈيلا بلەن آق باندىلانڭ بارىگەھىغا كەتتى.
بالشىۋىكلە يېڭىلىگەن تەقدىردە، ياڭلىيىشدىن بەك بولۇش شەرتى بلەن
ئەسكەر ئېغىپ بېرىشكە ۋەدە قلىپ ياندى.

بىزنىڭ ھوررىيەتچى «داموللام» نىڭ با-يوق دىنى ھىيائى بىر يولى-قوز
— موسولمانلا! بالشىوۋەك ھەم اولغا قوشۇلغان كالتا چاپانلاغا قارشى شوقۇشماق
بولا ھەممىسى دەھرى. بولاغا قارشى جاھات قىلىش خوتۇن-قىزلىرىغا ھەم پەرزەنت
دەپ ھوررىيەت ھەم دىن نامىدىن اۈزىنىڭ قارا تەشۋىقاتىگە كىرىشتى.

«قانداغ قىسم، قانداغ بولارىكن» دەپ ئۆگەن «زىيالى» آداس خېلى زور
اۈچۈك بىر يولنى توتالماي، اۈزاق پىكر ئورگۈزگەندىن كىيىن قەتئى تۇتقۇمغا
— ئەلبەتتە خەلقكە خىزمەت نامىغا بالشىۋەك بوغاندىن كۈرە، بورۇنقى
كونا مەمىلە قىمەتلىك، آرتۇغراق، دىدى. ھەم اۈزىنىڭ بايقى قەدرىدىن
قوشۇلۇپ كەتتى.

تەقدىر ايلاهى شۇنداق

تەرىخ اۈزاشىنى قلىدى. ھوررىيەتدىن اۈز آبرۈى، اۈز بايلىقى، اۈز
يولىدا پايدىلانماقچى بوغان «بەندە» لەرنىڭ ئەكسىل ھەرىكەتلىگە بالشىۋەكلەر
تەرەپتىن كۈتۈرىلگەن قىزىل بايراق قىمىلداپ قۇيىپىدى.
آق باندىلا قانئىق يېڭىلىپ خىتاي جاھانگىرلىرىغا بېرىپ سېغىنىپ

ھەممە بالانى تەگەن قازاق اوروسلا جېنىنى ساقلاپ قوتولدۇدى. بولا بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەرگە كوزىنىڭ قوبروغىدىمۇ قاراپ قويمىدى.

بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» لە روسىيە يېرىدا ايلنگان ھوررىيەتنى ختاي يېرىگە يېرىپ ساقلىماقچى بولدى.

— ياهو، يا مەن ھو... غولجا شەرى نەدەسەن؟... دەپ ھەممىسى غولجا شەرىگە قاراپ راوان بولدى.

— كىرەك بوسا قولومغا جابدوق ايلېپ اوزەمما سوقۇشىمەن... دېگەن شوجاەتلىك «باي آكام» بايقى ئەوتەكەن ماللىرىنىڭ كەينىدىن ژوگرەپ قۇيرقنى خادا قلدى. بىر نامچا قىنى قاغىچە سوقۇشىدىغان قەھرىمان «ھوررىيەتچى» لە كەمبەغەل تارانچى دېھقانلىرىنى، تەقدىر ايلاهى «گە تاپشروب اوز جانىنى قوتولدوروش كويىغا كىردى. ئەھوال زاماندىن خەبەرسىز خەلق بولانك قارا تەشويقاتىغا آلدىنىپ بەلانك اوتىرسىدا قالدى.

اينىلاپ، كورەش زامانىدا تەبىئى بۇغان تەرتىپسىزلىك مۇكەلەپ گوناھسىز تارانچى كەمبەغەللىرىنى قۇربان قلدى.

تارانچى ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ اورگەنگەن اوروس كوللېكتىرى (بايلىرى)، يەنە بىر پايدىلىنىپ قالدى.

اوزىنىڭ ئەساسسىز، قارا تەشويقاتى بىلەن تارانچى ئودومىنى اوتولماسلىق ايفىر كۈنلەرگە قالدۇغان بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» لە غولچىغا يېرىپ، اسىق كاشلىق اويلەرگە زىچەكەندى.

بۇلا اوزىنىڭ قەھرىمانلىقىدىن توغۇلغان نەتىجەلەرنى اويلاپ، خاتىرلەپ وجدانى بىر آرايلىنىپ تۇمىدى.

بەلكى، تەقدىر ايلاهى شۇنداق، دىدى. ھەممە گوناھ-غەيب بىچارە آنى قاغان «تەقدىر» گە آتېلدى.

بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەرنىڭ شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە زامان كۈڭلى تىچلاندى.

يازغۇچى تەرەپتىن بىر ئىككى سوز:

بو اوتكەن كۈنلەرنى تارانچى كەمبەغەللىرى تېخى اوتۇمىدى، اولا غاز اوزىنىڭ پايدا-زەرەرىنى، دوس-دۈشمەننى ياشى آجىرتىپ آلدى.

غاز اشچى-دېھقان خەلق مەدەنىيەت وا اقتصاد مەيدانىدا چالېش، تەرىخنىڭ قاراڭغۇ كۈنلىرىدىن قاغان جەراھەتلىرىنى داوالىماقتا.

ئەمدى خەلق اوزىنىڭ استىقبالىنى يالغوز ، تەقدىر اىلاھى » گە تاپشورۇپ
ولتامايدۇ. بەلكى اوزىنىڭ بىرلىك - انتىماغى، كوچ - قوۋەتىگە اوزىنىڭ ئەمگەك - مېنى
تايىنىپ ياشايدۇ.

كەمبەغەل - يوقسول خەلقنىڭ بىرىككەن كۈچىگە قارشى تورالايدىغان چىدايدىغان
ايىكنىچى يەنە بىر كۈچ يوق.

شونولۇق اچون مېنىڭ دوستانە تەۋسىيەم ، «باي آكام» لا، كەمبەغەللەرنىڭ ما
تەرى - تاپان خەلقىگە تولا قول اوزايتىمىسون. ، بەك آكام» لا، ياڭلىباشدىن خە
بېشىغا منىپ دونيا بلەن آغچاملاغا چومۇب ياتىدىغان تانلىق اويلانى تاشلىسون.

«داموللام وا آخونوم» لا موپتى دەرەجەسىگە مىنىدىغان نىيەتتىن قايتىسون، خە

«، آخىرەت» بلەن قورقۇنۇپ، شىرىئەت ھەم پەتۋاسىتىپ، بايلىققا تولاھە ۋەس قلىپى

عەكس حالدا: سىلە كەمبەغەللەرنى تاپشۇرغان ، تەقدىر اىلاھى » گە باققاندا، كەمبەغە

سىنەنى تاپشۇردىغان ، غەزەب اىلاھى » قاتتىغراق!...

اوزەڭلاغا ساق بولوڭلا!...

كالتا چاپان.

خەلق نەغەبىياتى بولۇمى.

ئەن نەغمە-ناۋا.

بىزىكى، نەغمە ناۋالانىڭ نوۋى آلتىشەند چىقىپ آندىن ايلى تەۋەسىگە ئارالاندى
 ئازىركى ۋاقىتدا، ايلى آرقىلىق يەتتى سوغا ئاراليدى. آنا-باۋامزدىن مىراس قالغان
 نەغمە-ناۋاغا بوغان آمرافلىغىمىز، ھەۋەسىمىز آرقاسىدا زامانىدا مىللى بەزمەلرىمىز
 بوزىقەلرىمىز خىلى تەرەققى قىلغان. آلتىشەند چىققان ھەر بىر ئەن، ناخشا، سازلا
 ۋىغا چىققاندىن كىيىن تەرەمەند نەغمەچى، سازەندەلەر تەرەپىدىن ئوگەنلرى تۈزۈتۈلۈپ،
 ئوس بېرىپ ھەر ۋاقىتنىڭ اوزىگە ياقىملىق قوشاقلىرى بلەن، يوشاق، موڭلوق
 ۋىغا سالغان.

ھەتتا، سولتان زاماناسىدا، سولتان اورداسىدا آلايتان نەغمەچىلەر بوغان. بو نەغمە
 ناۋاغا بېرىلگەن ئەھمىيەت شۇنچەلىككە يەتكەنكى، بىرەر موقامدا، يىگىلب قالغان
 غەبىچىلەر جازاغا ھەم ئارتىلغان ۋاقىتلىرى بولغان. شۇ ۋاقىتنى باشلاپ ھەر قايسىسى اوزى
 كەندەك اۋىغا، تەترىگە آيلاندۇرلۇپ يۈرگەن ناخشا، سازلىرىمىز مەئلوم بىر تەرتىپكە
 بولماققا باشلىغان.

سولتان اورداسىدەكى، «اۋردا نەغمەچىلەر» رى ھەممىسى توققۇز كىشىدىن ئىبارەت
 بولۇپ، نوۋەندەكى اويون جابدوقلىرى استىمال قىلىناتتى. داپ، دومباق (تابل باز) سۈنەي،
 چەك، فالون، سېتە، راۋاب، دونا، تەنبۈر ھەم يەنجەك بولۇپ، كىيىنكىسى خىتاي قورالى
 ئالغاندىن كىيىنرەك قوشولغان.

بو ئەن-نەغمە قوراللارى پەقەت اۋردا اچىدە خوشال-خوراملىق حورمەتلىك
 كەلە آراسىدا تۈي، تاماشا ۋاخلىرىدا چاللىناتتى. بولان باشقا ناغرا، كاناي-سۈنەي
 ابدوقلىرى بولۇپ، بولاننىڭ اويۇنلۇدوغان ۋاقتى چوڭ تويلادا، ھىتلادا ۋا جەڭ ۋاخلىرىدا
 ئىدى. ئومومەن اۋردا نەغمەچىلرى اۋتتوز ايكى تورلۇك موقامغا اويناتتى. ۋا بولاننىڭ
 بىدە اون ايكىسى ھەم ايتىبارلىقراغى بەگلەر-نەغمەسىگە آيرىلاتتى. ئەيتەۋور موشو
 مۇرلەدە نەغمە-ساز بىزدە خىلى تەرەققى تاپقان ايدى.

بىراق-ايلى سولتانلىقى پۇتىشى بلەن، «كوچ» باشلانىپ، خەلقنىڭ ھەممىسى ئىرى
 بىران آحوالدا قالىشى سەۋەبلىك، مۇنداق نىمەلەگە ئەھمىيەت بەرگۈچىلىكى قالماغانلىقىدىن،
 ئورۇنقى تەرتىپلەر ئۆتۈپ، ھەر كىم اوزى بىلگەنچە ايتىپ چالغانلىقىدىن كۈپى بوزولۇپ،
 ئىنئولۇشقا باشلىدى. شۇنداق بوسىما، سولتانلىقتىن ۋا خوسوسەن مەشھۇر نەغمەچىلەردىن
 بوغان باركەننىڭ موللا گايىت ۋە باشقىلا اولگەندىن كىيىن بىزنىڭ آرامىزدا نەغمە قىلدۇرۇش
 ۋەقەسى بوقالماسدىن ھەر قايسى سازەندە اۋتتوز ايكى موقامدىن اوزى بىلگەنچە

اويناب كەلدى. براق بو، اوينوغوچىلا اوز تەرتىبى بلەن، توشقوزوب اوينالماغانلىق
 ۋىلانن ۋىلغا چولتولوشوب وە بەلكى يوقولوش دەرەجەسىگە يەندى.
 ياركەنت كالتا چاپانلرى تەرەپىدن ۱۹۱۳-۱۹۱۴ نچى ۋىللاريدا بر مونچە كىچىك
 ياسالىپ، شونوك آرقاسىدا، ناخشا- سازلاريمزنى قەدر حال تەرتىپكە سالش كىرەك
 پىكر قوزغولوب، بار بوغان ياش ھەۋەسكار سازەندەلریمزنى ۋىغىپ، ناخشا، نەغمە
 بەزمەلریمز آزدو-كويتو تەرتىپكە سالماققا باشلاندى. حازركى، واختا اوز آرا، كۆن
 ياقىلىق، موڭلوق دەپ سانالغان بەگلەر نەغمەسى بوسىما، براق ھەممىسى تولوق ئەمەس
 شونوك اوچون، سەنايىخ- نەپىسەمزنڭ بر بۇلۇڭى بوغان نەغمە- ناوالریمزنى مونى
 كىيىن يولغا سالىپ، تەرەققى قىلدوروش ھەرەكەتىگە كرشىمىز لازم. وە ۋىلايىتىمىز
 ھەممە ئەنلریمز نوتىغا ايلىنىپ قوشاقلریمز (ناخشالریمز) باسلىپ تارا تلىپ
 لازمدور. مەن ھەم اوزەمنىڭ يادىدا قالغان وە ۋىققان بر مونچە ناخشالانى توۋەندى
 تەرتىپ بلەن يازم. ئەلبەتتە، بو كىپايە ئەمەس، وە بەلكى بو، ئەن- نەغمەلریمز ھەققى
 بر تالاي اشلەش كىرەك. بونداق آۋالدا قالدوروش يارىمايدو. بونوك تورموش
 ئەھمىيەتى چوڭ.

نەغمە - ناخشىلانڭ آتلىرى:

۱- بەگلەر نەغمەسى	۱۶- جاڭ مودەخان
۲- يولەن	۱۷- ايرجەن- ناخشا
۳- توى- سەنەم	۱۸- جانم- خانم
۴- غىرىپ سەنەم	۱۹- گۈل يارەى
۵- ھەدادەى	۲۰- سادىرخاڭرۇق
۶- وادىرىغا	۲۱- داگەگىزە
۷- سوۋارەى مەللانەى	۲۲- ئومچىلا ناخشىسى
۸- يارى- يارەى	۲۳- گولباغەى
۹- اوسەك ناخشىسى	۲۴- گول مەئشۇق
۱۰- خانلەيلون	۲۵- شەرى- خوما
۱۱- ئەى نادان	۲۶- يەلە- دوست
۱۲- مەستوھەيران	۲۷- ناسىر گوڭ
۱۳- نىگاریم سەن	۲۸- اوينانڭ ناچرخان
۱۴- يا سىنڭ دەردىڭ	۲۹- آلتون خان
۱۵- يالارەى	۳۰- شەھزادە خان

بولان باشقا، جانم آلا، دادەي، گوليارەي، لەبلەرڭ ناوات گولەمخان وە باشقىلا
قەت خوتون- قىز آرسىدا ايتىلغانلىقىدىن، خانىملا ناخشىسى قاتارىغا كىرىشكە مومكۈن.
كىم يوقوردىكى سانالغان ناخشالا اوزىنىڭ ايتىلىشى وە ئەينىگە نوسبەتەن بىر نەچچەگە
بولونودۇ:

بەئىتى، تۈي- توكۇندا ايتىلىدىغانى بىر باشقا، بەزمە مەجلىسلىرىدا، كۈچادا، اوما واخلرىدا
كۈتلىدىغانلارنى و اوسول اوچون مەم بىر باشقا، ايتىلغان واهتا مەرقايسىنىڭ اوز تەرتىبى بىلەن
سىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ايتىپ اياڭى مەخسۇس موقام بىلەن چوشورۇپ قويادۇر.
بۇنى مىساللى «نەگلىر نەغمەسى» اوزى بىر نەچچە موقامدىن ئىبارەت بولۇپ، اوينولۇشى
بىلەن اوزىگە مەخسۇس تەرتىپ بىلەندۇر: نەغمە باشلىغى قولىغا داپىنى ايلەپ اوزى ياڭغۇز
مەنەۋوۋەيدا بېشىنى اوقۇپ غەزەلگە توشۇپ، «موشاورەكە» دىن باشلايدۇ. بىر مىسراغ بېيتىنى
زىرائىلاپ ايكىنچىسىغا اۋتۇشى بىلەن سونايچى ھەم خىجەكچى قوشۇلۇدۇ. غەزەلنىڭ آخىرىغا
نەۋەتسكوزۇپ ئۈگەتكەندىن كېيىن، قاتارلاشىپ اولتۇغان ئەن- نەغمەچىلە ھەممەسى بەب، بەرەبەر
شەغمە باينىوقلارغا قول سۈفۈشۈپ، داپ دۈمەڭى بىلەن بىرگە پەريادەيدەپ باشلايدۇ.
رىنىڭ كەينىدىن بىرىنى، اوز تەرتىبى بىلەن ايتىپ آخىرغا چۈشەنگەندە ھەم ياڭغۇز
بىكى، اوچ نەغمە جابدۇغى بىلەن بىرچوشورۇش موقامىغا اويناپ توختاتۇر.

بېيتلىرى:

۱- موشاۋىرەكە نەزمى:

غازان قىلدىم گۈلۈستان غەمگىدە گۈل ئۆزارمنى،
كىلىپ دېلەر تاماشا ھىل غازاڭ بولغان باھارمنى.
قوربىنى باغۇ تەبىئەم، غونچەۋالدى گۈل ئاچلماسدىن،
واپا ئابىن بېرىپ سەبىرە ئەيلە باغۇ باھارمنى.
نە كۈندۈز لەززەتن كۆرمىەي نە ئۈنلەردە يېتىپ ئارام،
كىچىردم ھجرى اوتى بىلەن كۆيۈپ لەيلو ناھارمنى.
باقامنى چاڭ ئېتىپ يىغلاپ، بارىپ كويىدا دات ئەتسەم،
ئوشال بىر رەھىمى ئىشتمەيدۇ مېنىڭ پەريادۇ زارمنى.
چقارغان پەقەت بولدى ئۈلەي دەيمەن كۈرۈپ دىدار،
بارۇپ ئەينىڭ كېلىپ كۆرسىتۈن مېنىڭ بىر رەھىمى يارمنى.
مەن ئۆلسەم ئەي سوراڭلەر ئاننىڭ يولىغا كۈمگەيسىز،
كى، مەن بىلەن ئۆتەر بولسا ياشاپ ئۆتسەي مازارمنى.
مەنۋەيدا ئىتەدۇر يىغلاپ ئۆلۈم ھەقدۇر ئۆلەر پارچە،
كۆڭۈلدە قالماي ئارمان كۈرۈپ ئۆلسەم غومارمنى.

۱- اۆتۈرۈش: ئۈشۈمۈش ۋە رەك بېيتىنىڭ ئەخىرقى مىسراغىدا غەزەلنىڭ گۈسى بولۇپ بەريادەي موقامىغە باشلايدۇ.

۲- بەريادەي نەزمى:

سەھەردە سايرىغان بولبول - بەريادەي
كۆڭۈلنىڭ زەينىنى ئاچدى - بەريادەي
باغدىكى قىزىل گۈلنى - بەريادەي
يار قولاغىغا ساچدى - بەريادەي

* *

ھاۋانى تۇمان باسدى - بەريادەي
يەرنى كۆرگىلى بولماس - بەريادەي
كۆڭۈمگە گۆمان يوشىدى - بەريادەي
يەرنى سۇيىگەلى بولماس - بەريادەي

* *

يار ئىشىگىدە تۇرسا - بەريادەي
ئەيمەن ئوتەلمەيمەن - بەريادەي
يار شەرەت قىلىپ قۇبسا - بەريادەي
تەلمۈرۈپ كېتەلمەيمەن - بەريادەي

* *

ياردەردىدە ئاۋارە - بەريادەي
بۇلدى ئۈرۈگۈم پارە - بەريادەي
ئۆزەك باسەن يارم - بەريادەي
بۈدەرنىكە نېمە چارە - بەريادەي

* *

بۇنىڭ ئەخىرىدە بەريادەينى يۇنىكەب ۋاي-ۋاي يارەيگە چۈشۈدۇ.

۳- ۋاي-ۋاي يارەي نەزمى:

بىر كۈرۈپ ھەسرەت اۋتىدا ئۈرتە نورمەن بى رىيا،
كۆيدۈرۈپ ئولتۇرگىلى كۈزى خومارم كېلىدۇ،
ۋاي-ۋاي يارەي-كۈزى خومارم كېلىدۇ.

* *

نازو گۇم غەم باغیدا بولبول سۇپەت ئەپقان ئیتەر،
غەمىنى بەربات ئەتكىلى جان گۇل ئوزارم كېلىدو،
ۋای - ۋای يارەى - جان گۇل ئوزارم كېلىدو.

*

**

زەپتونە توننى كىيىپ خەستە كۇگولگە اوت سالىب،
يىڭى ئاچلغان غونچە دەك گۇل يۇزلۇگوم يار كېلىدو،
ۋای - ۋای يارەى - گۇل يۇزلۇگوم يار كېلىدو.

*

**

قاش ئاتارم كېلىدو تىرىك ئاتارم كېلىدو،
بېلىغا ئالما تۇگۇب يالغانچى يارم كېلىدو،
ۋای - ۋای يارەى - يالغانچى يارم كېلىدو.

*

**

ئانداق ئەتمەكلا مېنى ئە مۇنداق ئەتمەكلا مېنى،
ئاقىبەت لازم بولورمۇز تاشلاپ ئەتمەكلا مېنى،
ۋای - ۋای يارەى - تاشلاپ ئەتمەكلا مېنى.

*

**

۲ - اوختىرۇش: ۋای - ۋای يارەى موقلامىدىن باشقا موقلاملا بارەى. اوزوندىن بېرى
قۇشلىنىپ كېتىپ اونتولوب قاغان سەبەبلىك، ھازىرغا بومەنئامدىن كېيىن، سەن، سەن مېنى
سەننى ئەپتىش رەسمى بولوب قالدى.

۱-سەن، سەن مېنى سەن نەزەمى:

سەن، سەن مېنى سەن خاراب قىلدىڭ مېنى سەنەى،
ئىشقى اوتۇڭدا كاباب قىلدىڭ مېنى سەنەى.

*

**

بر نە ئىرم بىلور مەن بىلەن ھىچ كىشى بىلمەس،
تۇنلەر كېچەسى اول كېچە تارتقان ئەلەمىنى.

*

**

تۇنلەر كېچەسى توخولا پەرياد ئېيتىدو-يەى،
ھايوان چاغىدا خودانى شور ياد ئېيتىدو-يەى،

*

**

ھايوان بىلە تەڭ قوپسا سەھەرلەدە كىشى-يەى،
خوزاق اوتىدىن ئوزىنى خالاس ئېيتىدو-يەى.

سەن، سەن مېنى سەن، سەن ئولتۇرەين دەمسەنەي،
باشىمغا ھەر بالانى كەلتۈرەين دەمسەنەي.

بۇنىڭ ئەغىرىگە «اوينىڭ تاجرخانى» قوشۇپ اويناشقا مۇمكۈن.

۵-اوينىڭ تاجرخان نەزمى:

ئولۇمنىڭ ئەلچىسى كەلدى قىچىڭلا باغۇ بوستانغا،
قىچىپ ئاندىن قوتولماسىز تاماشا قل گۇرۇستانغا.

اوينىڭ ئەي تاجرخان،

اوينىڭ ئەي زىباخان.

ئولمەس ئادىمى يوقدور،

اويلاڭ ئەي-اويلاڭ.

مەن باقم كىچە بىرلەن ئىرقىڭ ئىچى بىرلەن،

زىڭگىنى باغلاب قويدى جۇگىنىڭ ساچى بىرلەن،

اوينىڭ ئەي تاجرخان.

اوينىڭ ئەي زىباخان،

ئولمەس ئادىمى بولماس،

اويلاڭ ئەي-اويلاڭ.

توغاي تولا سايرايدۇ ئوغايتونىڭ غولىدا،

ئولمەيسىز دىگەن بىلەن جان خۇدانىڭ قولىدا.

اوينىڭ ئەي تاجرخان،

اوينىڭ ئەي زىباخان،

شاھەر كۆزى مەستانە،

اويلاڭ ئەي-اويلاڭ.

سايراڭ بولبولۇم سايراڭ قىز گۈلنىڭ شاخى سۈنسۈن،

يار ئايرىلىمەن دەيدۇ ئايرىلىپ كۈڭلى تىنسۇن.

اوينىڭ ئەي تاجرخان،

اوينىڭ ئەي زىباخان،

ئولمەس ئادىمى يوقدور،

اويلاڭ ئەي-اويلاڭ.

تامام بوغاندىن كېيىن مەزغۇلغا چۈشۈرلىدۇ.

يۈلەن ناخشالىرىدىن:

مەر مىسران بىيىت نىڭ ئارقىسىدىن قايتىدۇروب ئەيتىدىغان قايتارما ھەم باشلانما:

ۋاى - ئاى ھا - ھا يۈلەن - ئاى ھا يۈلەن،

ۋاى - گۈل قايدا با، يار، يار.

بىر ياخشىغا بىر يامان - دەي،

ۋاى ھەر قايدا با، يار، يار.

ئاۋۋال باشلاپ خۇدانى ياد ئىتەي يار، يار.

پەيغەمبەرنىڭ سۈننەتىنى شاد ئىتەي يار، يار.

ۋاى - ئاى ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

يغلاما قىز، يغلاما قىز ۋاى، تويۇڭ بولور يار، يار.

ئۈلەنمىگەن بوز ئىگە ئىكەن بولور يار، يار.

ۋاى - ئاى ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

توقۇ تالۋا چاھان كىيىم قىز كىيىدۇ،

يۈلەن ئىتەپ. يۈلەن ئىتەپ تۈي كىيىدۇ.

ۋاى - ئاى ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

قىز جۈگازلا مەيلىس اويماپ تويۇڭ بولور.

چۈشۈ ئەگەگە كەمغاب تاتقان ئۇيۇڭ بولور.

ۋاى - ئاى ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

سىم، سىم ئارا ياغدى يامغۇ سىرلەم تاشقا.

پېشانەمگە بارغان تېكەن كۈمۈز ارىناشقا.

ۋاى ئاى ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

پېشانەمگە يارغانىمى كۈرمەي بولمايدۇ.

ئۈلەنمىگەن بوز ئىگەتلەر تويىدا ايىنايدۇ.

ۋاى - ئاى ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

خانملا ناخشالىرىدىن:

۱ - گۈلەم خان نەزمى:

گۈلەمخاننىڭ قوش پۇيۇقى يەگە تېگەمدۇر.

لون بەش ياشقا كىرمەي تۈرۈپ ئەگە تېگەمدۇر.

گۈلەمخاننىڭ توققان يېرى اويىدىن بولاتدۇر.

گۈلەمخاننى زىررلاپ ئاغان ئەگە بولاتدۇر.

(ئىلا ئەھمىر...)

۲- دادەى نەزمى:

خانم ئورگىلەى دەيمەن-دادەى،
جانم ئورگىلەى دەيمەن-دادەى،
بىر زەررە ئەلەم كەلسە-ئورگىلەى،
يارغا يېتىشەى دەيمەن ئورگىلەى، (ئىلا ئەخىر...)

۳- ئاللا يارم نەزمى:

ئاللا يارم خىالىڭىز ئەنجانچە بۇكمۇ؟
كچكىلكە اويناب ئىدۇك ئەمدى يول يوقمۇ؟
واى (ئىلا ئەخىر...)

۴- لەيلەرك ئاۋات نەزمى:

بىر كۈرۈپ سىنى يارم قالماى مېنىڭ ھالم،
بىر باقساڭچو سەن يارم تەڭ بولۇپتۇ ئەھۋالم.
(ئىلا ئەخىر...)

تارانچىلارنىڭ ئالتەشەندىن، ايلپىغا كۈچۈپ كېلىپ ختاى ئىستېدادىدا ئېزىلپ
واخىلا! ئادەنلرى بويىنچە ئەر-خوتۇن، قىز-ئىگىت ئارىلىشىپ تۇرى، مەشرەپ
مەيلىسىدە پوتا سېلىشىپ ئېتىدىغان بېيتلرى:

تام تۇپەسىپ، اولتۇرۇخو شوقچە بويلىق شول ئىگىت،
ئالما بەسەم اونىمايدۇ بابو يا ئالتون ئىگىت،
بابو يا ئالتون ئىگىتنىڭ سۈرەتى سولتانچا با،
ئاي بۇزىگە خال جۇشۇبىدۇ يېڭى ئوزگەن گۈلچە با.
(ئىلا ئەخىر...)

ايللى زامانەسىدىكى مەشھۇر ناخشىلار بىر ئالتون خانم ناخشىسىدۇر. بۇ
ئاشۇق-مەشۇق بولۇپ، قىز-ئىگىت بىللە دوتا-تەمبۈر چېلىپ ئەيتىشىدىغان ناخشا

ئالتون خانم نەزمى:

ئىگىت:

ئالتون خان كىردى بازارغا قاشىنى بازالىتىپ،
ئۇز كۈڭلىنى خوش ئېتەدۇر بىزنى سەرگەردان ئېتىپ،
ئاق قىنە ئايدەك يۇزۇڭگە زەيتۈنە خالڭ بولاي،
كېچە يانڭدا يېتىپ كۈندۈز خەرىدارڭ بولاي.

ف:

بى واپادور بو، ژيگت تاڭلا اونوتقان يارىنى،
ئادەمى بولسا اونوتماس كونا سۇيگەن يارىنى.
بى واپالق سەنما قلداڭ مېنى قىلماس دېمەڭ،
نېمە كويلادا يورىسەن مېنى بىلمەس دېمەڭ.

(ئىلا ئەخىر...)

مەك نەغمە ۋا ناخشالارمىزنىڭ ئۆزىگە مەخسوس تەرتىبى - اوسواى بولوش كىرەك ھەم
ونداق بولوب كەگەن.

ناخشىلارمىزنىڭ پۈتۈن تەرتىبلىرىنى خوسوسەن، ھەممە سىنى نەزمىلەرى بىلەن
بان قىلىشقا بىر كىتاب لازم بوغانلىقتىن، پەقەت بو ئىشقا ھەۋەسكار باشلارمىزغا اومومى
پىكر بېرىپ يوقالماقدا بوغان «خەلق ئەدەبىياتىمىز» نى يولغا قويوش مەخسسىتى بىلەن
ئىش مەيدانغا چىقىرىپ تۇرۇدۇ.

شونىڭ ئۈچۈن، نەغمە - سىزلارمىزغا ئىشتىياقلىق ياشلارمىزنىڭ، مىللى ناخشالارمىزنى ئۆز
رتىبى بىلەن بىلىش ھەم شونى يوقالماستىن ھالغا قويوشنىڭ موھىم ۋەزىپىلەردۇر.

يوسوبجان غاپپاروف.

قەرزىم.

مەنما اشىچى كەمبەغەل. كەڭ مەيداندا قان تۇكەي،
 ايزلىماڭدا، اول شەرق. چوڭ قەرزىم، آزاد ئىتەي.
 جاھانگىر چىلىرىغا قارا موشتوم، كۈل ئىتەي،
 كاممۇنىزىم اورىنىتوب. قىزىل شەرقنى گۈل ئىتەي.
 زولمەتلىنى يوق قىلىپ. ئۆكتەبىرنى اولگوتەي،
 ئادانلىقنىڭ اورنىغا راس كاممۇنىستلىق نورسىيەي.
 آلا ئەلەم يىدىرىپ. قىزىل ئەلەم توغ تىكەي،
 كاممۇنىستلىق قەرزىم با، كەمبەغەلنى ھۈر ئىتەي.
 اشىچى شەرق بىرلىشىپ، بايلارنى يوق ئىتەي،
 بو تارىخى ھىتلاننى، شولا بىلەن بىر ئىتەي!

م. يونس.

آلتىشەر تەرىخىدا ھۆكۈمەت اوزگۈرۈشلەرى (*)
(ماجرالىرى).

خىتايلارنىڭ ئالتەشەرگە بىرىنچى كېلىشلىرى.

ئالتەشەرنىڭ تەبىئەتى باي. يېرى مۇنبەت، يېمىشى كۆپ ۋە ئاتلىق بوغانلىقىدىن، خىتايلار بۇ ئۆلكەنى ئېشىغال ئېتىشكە بەك قىزىقتى. مىلادىدىن ئىككى يۈز ئۆيل بۇرۇن، ئالتەشەر ھەققىدە يېزىشقا باشلاپ، خىتاي ئىمپېراتورى : «اۋۇدى خان» مىلادىدىن ۱۲۸ ئۆيل بورون سەيباخ سۈپەتى بىلەن «چاڭساڭ» نامىدىكى بىر زاپىتىنى يەرب ئالتەشەر ھەققىدە مەلۇمات ئالغان. شۇندىن كېيىن، خىتايلار ئالتەشەرگە كېلىش پىلانى ھازىرلەپ، مىلادىدىن ۱۰۴ ئۆيل بۇرۇن ئالتەشەرنى ئېشىغال ئەتكەن. اۇ ۋاقىتتا، ئالتەشەرلىكلەر پاچە - پاچە خانلىقلارغا بۆلۈپ ياشايدىكەن. خىتايلار تەدرىجى سۈرەتتە، اۇن ئۆيل ئىچىدە پەرغانەغىچە بېرىپ، ئالتەشەرلىكلەرنى، ئىلى - سىلىق تۈلەشكە مەجبۇر ئەتكەن. بۇ ئىشنى اۇنىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن رۇمەنە (زاكىلات) سۈپەتى بىلەن كىشىلەر ئېلىنغان. شۇ تەرىقە ۲ نچى مىلادى باشلىرىدا خىتاي ھۆكىمى خەزەر دېگىزىگىچە ئورگەن. ئامما، ئالتەشەر خىتايلار ئۈچۈن ئانچە ئىشەنچلىك بولمىدىن، ھامان خىتايلارغا قارشى سوقۇش قاتمان سەبەبلىك، شۇنىڭ نەتىجەسىدە خىتايلار ۲ نچى ئەسردىن باشلاپ ئالتەشەرنى ئاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بوغان.

خىتايلارنىڭ اېككىنچى كېلىشى.

خىتايلار كەتكەندىن كېيىن، ئالتەشەرلىكلەر ئۆز باشلىرىغا باشلىغاندا باشلىغان لەيكن، بۇ ياشاش اوزاقىغا بولمىدىن. كۈچمەن غەلقلەر ھۇجۇم ياساپ ئاراملىق بەمىگەن. خىتايلار

(*) سابىرجان بۆرەدەرنىڭ بۇ مەدەلىسى «تەرىخى ماتېرىيال» اۋنىدا كىرگىزىلدى. آلتىشەر قىدارىسىدا بوغان اوزگۈرۈشلەردىن بومەقلە خەم بوسىدا توغرى ماتېرىياللارنى بېرىدۇ. سابىرجان بۆرەدەرنىڭ بويانمىسى كەلگۈسى كۈنىدە يېزىلىدىغان «ئۇيغۇرستان تەرىخى» گە خېلى ماتېرىيال بېرىلەلەيدۇ. شۇ اۋىد بىلەن باسەن «ئېدەر».

ھەم ئالتە شەھەردىن بىلىككۈنلى ئۈمىدلىرىنى ئۈزۈپ، شوڭا ھازىرقى ئۈچۈن ۴-نچى خىتاي ماناخلىرى (رامبلىرى) مەنەستىغا ئۆتۈشىدە، ئالتە شەھەرلىكلەرگە بۇددى دىنىي قىتپ كەتكەن. بۇ ۋاقىتتا كۈچمەنلەرنىڭ ئالتە شەھەرگە ھوجوملىرى كۈچەيىپ، تامام ئاممى ئىقتىسادى، مەنەۋى كۈپ بۆلگۈنلۈكنى ياشىغانلىقتىن، زور بىر ھۆكۈمەتنىڭ ھېيئەت سىغىنماي تۇرۇپ، كۈچمەن خەلىپىلەرنىڭ ھوجومىدىن ئۆزلىرىنى ساخلاپ قېلىش مۇمكىن بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتە شەھەرلىكلەر خىتايلارغا مورا جىئەت قىلىپ كۈچمەنلەرنىڭ ھوجومىغا ساخلاشنى ئۈتۈنگەن. خىتايلار بۇ ئۆتۈنۈشنى قوبۇل كۈرۈپ، ۷ نچى ئەسردە توپ-نەپىس خىتاي ئىمپېراتورى «تاڭ خان»، زامانىسىدە ئالتە شەھەر يەنە ئېشىغال ئېتىلىدىغان بوسەپەر ئالتە شەھەرلىكلەر ئۆزلىرى چاتقان ئۈچۈنمۇ، قاتتىق كۈسەتمىگەن. ھەم ئېلىق-مەجبۇرى كىشى ئېلىش پۈتۈنلەي بومۇغان.

مەھەللى ۋە مىللى موختارىيەت بەگەن. ئالتە شەھەردە نېگىزلىمەك ئۈچۈن بىر يول تۇتقان. ئىدارە ئىشلىرىدە خىتاي اوسولان كىرىش. شەھەرلەرگە خىتايچە ئاتالغان ۴ نچى ئەسردە تاقالغان بۇددىزەملىكنى نېگىزلىشكە تىرىشقان. ئامما، خىتايلار سەپەر قانچە ئەسلىق نېگىزلىنىپما، اوزاق ياشاماسىدىن، تىبەت پىتەنلىرى چىقىش سەۋىيە ئالتە شەھەرنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئالتە شەھەرگە ئەرەپلەرنىڭ كېلىشى.

خىتاي زولىمىدىن قۇتۇلۇپ ئۆز بېشىغا قاغان ئالتە شەھەرلىكلەر تىبەت-شىنجاڭغا زاماندا. ۸ نچى ئەسەر باشلىرىدا، بىرغانە ئارقىلىق ئەمىر قوتەيبە قومانداسىدە ئىككىلىپ چىققان. بۇددىزەمنى قوبۇل قىلماي قاغان ئالتە شەھەرلىكلەر، ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىپ باشلىغان. لېكىن، ئەرەپلەر اوزون توملىدىن قايتىپ كەتكەن.

تىبەتلىكلەرنىڭ كېلىشى.

۸ نچى ئەسرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدە خىتايلار بىلەن سوقۇشۇپ غالىپ كەلگەن تىبەتلىك ئالتە شەھەرنى ھەم ئېشىغال ئىتتىدو. اۇ ۋاقىتتا، ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ بىر ئازى ئىسلام دىنىغا بىر ئازى خىرىستىيان (ئىسەۋى) دىنىدە، كۈچچىلىك بۇددا دىنىدە ئىدى. بۇددىلار موسولمانلار ئارىسىدا دىنى كۈرەشكە پەيدا بولۇپ، بىراق، بۇددىلەر مىللى ھەم كۈچلۈك بولغان ئۈچۈن، ھەر كىم بىر كېلىپ ئالتە شەھەرنى بۇلۇشكە باشلاش بىلەن، ئالتە شەھەرلىكلەر مىللى ھېتىسسىيات قوزغۇلۇپ-ئېناقلىشىپ، ۹ نچى ئەسرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدە ئالتە شەھەردىن تىبەتلىكلەرنى ھايداشقا موۋاپپەقىيەت تاپقان.

ئالتە شەھەرنى قارلقلاننىڭ ئېشىغالى.

غەربى تۈركىستاندا ھۆكۈم سۈرگەن خىتايلار، دۈشمەنلىرى تىبەتلىكلەر.

ئالتەشەرگە كەمەك بولسۇم، داخىلى بىتەلە ھەم تۈرۈك-ماغول ھۇجۇمى مانىع ئالدى. لېكىن، اويغورلا ھامان ئىش بولماسىدىن، ئوز ئارا دىنى كۈرەشلە بوب توغان. لالانك كۈرەش دەورىلرىدە قارلق تۈركارى كۈچەيىپ، پۈتۈن ئالتەشەرنى ۱۱ نچى ئۆزىدە ئىشغال ئەتكەن.

قارا خىتايلانك كىلىشى.

۱۱ نچى ئەسرنىڭ كىيىنكى يېرىمىدە ماغوللانىڭ بىر قىسمى كۈچەيىپ كىتىپ، «كورخان» ئىدارىسىدە قاراقلاش ھايداب ئالتەشەرنى ئالودو. قارا خىتايلان بونوك ئەنلا قاماي غەربى تۈركۈستەننى ھەم ئۆزىگە قاراتقان.

چىڭگىزنىڭ ئالتەشەرنى ئىشغالى.

۱۳ نچى ئەسرنىڭ باشلىرىدا يېڭى ماغول ھۆكۈمدارى چىڭگىزخان غالبىيەتنى باشلىنىپ، خىتۇتۇن دىنيانى دۈرسۈلدەتكەن چىڭگىزدىن ئالتەشەر ھەم قوتولمايدو. اواختا، اويغورلا سىيانلىرىغا «ايدىقوت» دەيدىكەن. ئالتەشەر خانى كۈچلۈك چىڭگىز خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوقۇشاسىدىن بەيئەت بەگەن. شو اواختا، ۸ نچى ئەسردە باشلانغان بوددى، ئىسلامىيەت تۈرەشى بەك مەككەم داۋام ئەتكەن دەور بولۇپ، بوددىلا موسولمانلانى قىسىدىكەن. ئالتەشەرنى ئىشغال ئەتكەن، چەتئەللىرىن «موررىيەت دىنيە يېرىب، دىنى كۈرەشلەگە خانىمە شەپەرلەگەن.

تۈمۈرلەشنىڭ كىلىشى.

چىڭگىزدىن كىيىن، ئالتەشەر چىڭگىزنىڭ چوڭ اوغلى چاغاتاي اولوشىغە نىگىب، ئالتەشەردە چاغاتاي باللىرى توغرى. بىر يۈز اۈتۈز ئىل ھۆكۈم سۈرگەن. ۱۴ نچى ئەسرنىڭ كىيىنكى يېرىمىدە چاغاتايلانلار توغراقلىق تۈمۈر ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ، كىيىن پۈتۈن ئالتەشەر كۈللەن موسولمان بولۇپ، بوددى. ئىسلام ئالىشى پۈتكەن. باش دىن ئىسلام دىنى بولۇپ، بوددىلە يىڭىلگەن. چاغاتاي نەپەرلىرى پاچە-پاچە بۈلەكلەگە بۇلۇپ، ئۆز ئارا دايم سوقۇشوب توغانلىدىن. ئالتەشەر خانلىقى چىڭگىزدەك تەدبىرلەك بىر كىشىنىڭ كىرەك ئىكەنلىگىنى ھەس قىلىپ توغان زاماندا، تۈمۈرلەك كىلىپ چقىدو. تۈمۈرلەك بەلبەكتىنى كىڭەيتىپ، ماغوللا بىلەن سوقۇشوب قىلىشىدا، ئۆزى بىر پەرقە ئەسكەرى بىلەن سەمەرقەندگە بەرغەنە ئىشىپ، قىلىشماق بولۇپ، ۱۵ نچى ئەسردە ئالتەشەرنى بېسىپ ئونودو. شونوك بىلەن ئالتەشەر تۈمۈر مەلىكەلىكىنىڭ بىر ويلايەتنى بولۇپ تۈمۈر چاغاتايلانلار ئەمىر قوبۇل قىلىپ كېتىدو. تۈمۈردىن كىيىن، باللىرى ئالتەشەرنى ئانا بىراسى دەپ پۈتۈنلەي بىلىشكەن بولۇپ، چىڭگىزخانغا ئالتەشەرنى بىزنىڭكى ب تۈمۈر باللىرى بىلەن سوقۇشوب، تەشەببۇسنى ۱۶ نچى ئۆزى قىلىپ تۈرۈپ ئالودو.

ئالتە شەھەردە مەزھەب كۆرەشلىرى.

ماڭا ئالتە شەھەر ئىكەنلىكىنى قايتۇرۇپ ئاڭدان بىلەن، ئالتە شەھەرنى بۇرۇنقى ھالەتتىكىگە بىردىن سەھەرىنى ئۆزلۈكسىز ئىچكى ھەم تاشقى سوقۇشلا، بۇنىڭ ئۈستىگە ۱۶ نىچى باشلىرىدا پەيدا بولغان مەزھەب سوقۇشلىرى، ھامان خىتاي، قالماق تەسەللۈتىدىن ئۆز ئىمكان بەمىدى.

مەزھەب سوقۇشلىرىنىڭ باش تارىخى مۇنداق: ۱۵ نىچى ئەسرنىڭ بىرىمىدە بىر «مەھسۇم ئەزەم» دېگەن بىر خوجا كەلگەن. ئۆزلۈكسىز سوقۇشلا بولۇپ توغان شەھەرلەرگە ماددى، مەھسۇمى تەمىنلەپ بەك كىرەك ۋاقىتتا كېلىپ چىققان بەك مۇرەت بىلەن قوبۇل ئىتلىدى. بۇزات، ئالتە شەھەرلەرگە نەھايەت كۆپ كارلار كۆرسۈتۈپ، ئۆز مەسلىھەتىنى تامام ئاقىتىپ بىر كۈنى ئۆلۈدۈ. خوجادىن كېيىن ئىپلام ئىپاق ۋەلى، دېگەن ئىككى ئوغلى ۋالودو. بۇ ئوغۇللا ئاتىسىدىن كېيىن خوجا بىلەن تالىشىپ، ئالتە شەھەر خەلقىنى ئىككىگە ئايرىدى. نەتىجىدە بىرىمى سەيلىنى دىنى ئىككى مەزھەب پەيدا بولۇپ: ئىپلام كالان مەزھەبى، «ئەشقىيا» ئىسمىدە ۋەلىنىڭ، «ئىپاقىيە» ئىسمىدە بولۇدو. ئەشقىيا تەرەپدارلىرى، «ئاق توغ»، «ئىپاقىيە تەرەپدارلىرى، «قارا توغ» كۆتۈرۈپ، كېيىن ئاق توغلىق (ئاق تاغلىق)، قارا توغلىق (قارا تاغلىق) ئورۇلۇپ سوقۇشۇدو.

ئەلچاسىل بو، دىنى بۇيانى ئاستىدا بولغان مەزھەب كۆرەشى، بىر نەچچە ئەسەر سوزۇلۇپ، بىر توققان ئالتە شەھەر ئويغۇر بىلىملىرى، دىنى مەزھەب كاساپەتلىرى ئاق توغ قارا توغلىققا بۆلۈنۈپ بىر بىرىنى ئۆلتۈرۈشكەن ئىدى.

غالدان پۇچۇقنىڭ ئالتە شەھەرگە كېلىشى.

۱۸ نىچى ئەسرنىڭ كېيىنكى بىرىمىدە مۇشۇ كەمدە قاشقالقان ئاغزىدا ھەرخىل قىلىپ تۇرغان ئاق توغلىقلاردىن، «ئاپپاق» خوجا دېگەن كىشى پەيدا بولۇدو. بۇ ھەم خان بوغۇسى كېلىپ، ئالتە شەھەرنىڭ تەختىنى ئاماق مەھسۇدى بىلەن، قارا توغ يەككەك ئۇچۇن، مۇسولمانچىلىقىنى بىر ياققا قاراپ قويۇپ. قالماق خانى، «غالدان بۇ موراجىئەت قىلىپ ياردەم سوراپىدو. ئولخىتىكى قالماقلا «اويرات» نامىدە بولۇپ، بۇ بىلەن يەتتە سوغا مال كەلگەن ئىدى. ۱۷ نىچى ئەسرنىڭ ئاخىرىدە بۇ قالماقلا كۆچىپ كېتىپ، تانغوت بىلەن تېبەتنى ھەم ئۆزلىرىگە قاراتقان.

ئاپپاق خوجا، مۇسولمان ئويغۇرلارنىڭ دىنى رەھبەرى، ئىسلام دىنىدىكى خوجا بوسوما، ئۆزىنىڭ شەخسى رەھبەرى ئۇچۇن، ئو، پۈتۈن ئويغۇرلارنى تەييارلىدى. ئاپپاق خوجا غالداندىن ياردەم ئاماق ئۇچۇن، ئال ۋاقىتتا تېبەت

بىز ئۆمەت، شۇنىڭ ئارقىلىق غالىدان بۇچۇقنىڭ ياردەمىنى سۇرىغان ئىدى. غالىدان بۇنى دالاي لامەن ئاپپاق خوجىغا ياردەم بېرىش تەكلىپىنى ئالغاندىن كېيىن، ۱۶۷۳ - ژىلى شەرگە بېرىپ ئاپپاق خوجانى تەختكە ئولتۇغۇزۇپ كەتكەن.

ئاپپاق خوجىدىن كېيىن، اوغۇللىرى ئارىسىدا مەنسەب تالىشى چىقىپ، بۇ پۇرسەتنى ئىستېمەت بىلگەن قارا توغلۇق خوجىلا، دۇشمەنلىرى بولغان ئاق توغلۇق خوجىلارنى بىر يىل ۱۷۲۰ ژىلى تەختىنى قايتۇرۇپ ئالغان.

بۇ ۋاقىتتا، غالىدان بۇچۇقنىڭ ئونىغا قاغان «ساوان خان» قارا توغلۇق خوجىلارنى ئالتەشەر تەختىگە تەسدىق قىلىدۇ، شۇندىن كېيىن، قارا توغلۇقلا ھەر شەرگە ئۆزلىرىدىن ماكىملارنى قويۇدۇ. مانا، شۇ كۈندىن ئېغىتبارەن، «ئالتەشەر» دەپ ئاتالغان.

خىتايلارنىڭ جۇنغارىيەگە كېلىشى.

ئالتەشەرلىكلەر ئۆز ئارا سوقۇشۇپ ياتقاندا، خىتايلار مانجو سولالى تەختىدە كۈچەيىپ، بۇرۇنقى يوقاتقان مۇستەملىكىلەرنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا اۋىلاتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن قورقۇنچىلىق بولغان جۇنغارىيەنى باشلاپ بىر تەرەپ قىلىش لازىم ئىدى.

خىتايلار ۱۸-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئالتەشەر بىلەن جۇنغارىيەگە ئاپپاق بېشىنىڭ باشلانغۇچى قىلىپ قومۇل (خامى) بىلەن تورپاننى ئېشىغال ئىتتى، ۱۷-۱۷۱۲-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قاراشەگە كەلدى.

بۇ ۋاقىتتا، جۇنغارىيەدە داغىلى (ئىچكى) پەندىلەر باشلانغان سەبەبلىك، غالىدان بۇچۇقنىڭ ئەسلى تۇگىدى، قالماق بىگىلارنىڭ ئارىسىدا ھەر كىم ئۆزى خان بولۇشقا تالاشلا باردى. جۇنغارىيەگە خان بوغۇسى كەلگەن قالماق چوڭلىرىدىن «ئەمىر سانا» دېگەن بىر كىشى ئىچكى پەندىلەردىن پايدىلىنىپ، ۱۷۵۴-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا خىتايلارنى چاقىرىپ ئىچكى پەندىلەرنى كېلىش بىلەن، تەييا توغان خىتايلار دەرىزى كېلىپ جۇنغارىيەنى ئېشىغال قىلدى. غالىدان بۇچۇق زامانىسىدىن بېرى، جۇنغارىيەگە بىيەت بىلگەن ئالتەشەرلىكلەر، جۇنغارىيەدىكى بۇ ئېقىنلارنى غەنىمەت بىلىپ، ئالتەشەرنى پۇتۇنلەي مۇستەقىل قىلماقچى بولدى.

ئەمىر سانا بۇنى سېزىپ قارا توغلۇقلارغا قارشى. ئاق توغلۇقلارنى قۇتۇرۇشقا، ئاق توغلۇق خوجىلاردىن بۇرھانىدىن ھەم خان خوجا دېگەنلەر، قارا توغلۇقلارنى يېڭىپ پۇتۇنلەي ئايرىم ھالدا ئالتەشەرگە خان بولدى. لېكىن، بۇ مۇستەقىللىق ئوزاققا بولماسىدىن، بىلەنكار، ئەمىر سانانىڭ ئۆزى قېچىپ كەلتۈرگەن خىتايلارنى يېڭىشى سەبەبلىك، خىتەي ئالتەشەرگە ھەم كاسابىتى بىلگەن.

خىتاي ئىمپېراتورى «چاڭ-لوڭ-خان» بۇ جەھەتتە، قارشى ئاپپاقلىنىپ، جۇنغارىيەگە كۈچلۈك ئەسكەر يېبەرگەن. خىتايلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى قارا بولۇشىدىن كېلىپ، جۇنغارىيەنى

ياساندا، ئەمىر سانا سېرىلگە قاچقان. خىتايلا رەھىمىز سۈرەتدە كۆرۈنگەن ئولتۇرۇپ، ھەتتا خوتۇن - بالا چاقالرىنى ئايىماسىدىن مېلىبوندن اوشوق قالماقلانى قىلغان. موشو وايتىدىن كىيىن جونغارىيە ئومۇر بويى قوزغالماسلىق بىر ھالغا خىتايلاڭ مۇستەملىكىسى بولوب قالغان. ۋاقتى بىلەن پۈتۈن شەرقنى ياڭغىراتقان مەركەزى - جونغارىيە ئەمىر اتورلىقى، خىتايلاڭ، «يىلى» ئىسمىدە بىر ويلايەنى بولوبلا

خىتايلا ئالتە شەھەرلىكلەنى كۈچۈرۈپ «تاران» ياساشلىرى.

خىتايلا مىلادىڭ برنجى ئەسىرىدە جونغارىيە بىلەن ئالتە شەھەرنى (اوبغورستان «يول» دەپ ئاتايدىكەن. بولادىن ئاۋالقىسى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدە بوغانلىقتىن «پىلو» (تۈن ياقى يول) ئېكەنچىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدە بوغانلىقتىن «نان» (كۈن ياقى يول) دەپ ئاتىغان. ئەمما، تۈرۈك باللىرى جونغارىيەنى «بەش بالى» (بەش ئالتە شەھەرنى «ئالتە بالى» (ئالتە شەھەر) دەپ ئاتايدىغان بوغان.

تۈرۈك ئىلىنىڭ جونغارىيەگە خوشنە ياشلىرىنى تۈرۈكلە «چەتە» (چەك) دەپ ئۇرۇپ بەش بالىغا ئىگە بوغان مەلەت، مۇتلەق چەتە گەھەم ئىگە بولۇپ دىكەنمەش، ۱۷۵۷-يىلى قاچقان ئەمىر ساناننىڭ ئاغىسى خىتايلاڭ ئۈچ ئاماق بولوب، ئالتە شەھەرگە خىتايلاغا قارشى خوجىلانى قوتۇرتقان. يەنە بىر رىۋايەتكە قارىغاندا: اورونلىرىدىن قارا توغلوڭ خوجىلا، مەنسەبىكە مېنىش خىيالى بىلەن خىتايلاڭنى ئۇزلرى چاقىرپ كەلتۈرگەن ھەر ھالدا، خىتايلا تۈن ياقى، كۈن ياقى سەيا سەتىگە بىنا قىلىپ، ۱۷۵۹-يىلى ئالتە شەھەرگە كېلىپ، بىر ئاز سوقۇشقاندىن كىيىن، ياكەن ھەم خوتەننى ئىشغال قىلغاندا توغلوڭ خوجىلا قاچقان. باشقا شىئە سوقۇشىز خىتايلاغا بېرىلگەن. خوتەن سوقۇپ بورھانىدىن خوجا شەھىت بوغان. ئىنىسى بەدەخشانغا قاچقان. خىتايلا كېلىدىغان خوجىلانىڭ پىتىدارىدىن قوتۇلۇش ئۈچۈن خوتەن خانىدىن خان خوجاننىڭ يوق قلىنىش قىلغان سەبەبلىك، اۋھەم شەھىت قلىنغان.

موندىن كىيىن، خىتايلا ئالتە شەھەرلىكلەگە ھۆررىيەت دىنىيە بېرىپ، اوندىن بىر سىلىق اوسولى چقاغان. ھوقۇقى (گراژدانسكى) ئىشلادا ھاكىمىلانى موسولىلا قويوب، ھەربى ئىشلا خىتايلاڭنىڭ قولىدا بوغان. كېلىدىغان ۋاقىت، خوجىلانىڭ پىتىدارى بولماق ئۈچۈن، سوقۇشقا ئىشتراك قىلىشلىرى بىلەن قىلىپ توپ توغرى ۱۷۶۰-يىلى كاشغەر، كوچا، ئاقسو، ياكەن، تورپان، قومول شەھەرلىرىدىن ئالتە مىڭ ئائىلە لايىھە مەھبۇرى سۈرەتدە ايلىگە كۈچۈگەن. بولا قىر مىڭ مانجولانى توپدورۇشقا بولوب، قالماقچە «تارانچى» (*) ئىسمى بېرىلگەن.

(*) تارانچى - دېھقانچى دىگەن بولودۇ.

ئۈچ تورپان ۋاقىئەسى.

خېتايلا ئالتە شەھەرلىكلەنڭ بىر قىسمىنى كۆچۈرۈش بىلەنلا تىش بولامىدى. خېتاي
لىككىلىرىنىڭ يەرلىك خەلقنى قىسقىشلىرى، پارە خورلۇق بىلەنلا تىش زۇرتۇشلىرى
يىغورلانى تېخىما قوزغولۇشقا مەجبۇر ئەندى. ۱۷۶۵ نچى ژىلى ئوچ تورپان
كەمبەغەللىرى قوزغولۇپ، ئوزارنىڭ ئىستقاليپەتنى ئوچۇن خېتايلاغا قارشى تودى.
ونڭغا خېتايلا اون مىڭ مانجو ئەسكەرى ئەۋەتتى ئوچ تورپانلىقلانى پۇتۇنلەي قەتلى
ئالدىدودى. كىيىن كۇچلۇك گارنىزون قويۇپ، شەھەر بوش قامۇسون دەپ: خوتەن،
اقسۇ. ياكىن شەھەرلەردىن بىر نەچچە يۈز ئائىلىنى مەجبۇرى سورەتدە كۆچۈرۈپ كېلىپ،
تېپىللەرنى ياساشقا، دېھقانچىلىق قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. بىو ۋاقىتدە خەيىپ خەھ بۇغان
شقا شەھەرنى شەم خېلى قەتلى قىلدۇرۇپ، ۱۸۲۵ نچى ژىلىغىچە تىشلىق اورناشتودى.

ئۆمەر خان بىلەن سۈزۈشۈپ، خوجىلانى ئالتەشەرگە چاقاماسلىققا شەرتنامە ياساپ، بەرلىرىگە شەرت ئېلىپ، ئۆمەر خانغا زىگرمە مەككە ئالتون بەمەك بوغان. ئۆمەر خان ئالتەشەرگە شەرتنامە (دوگور) بويونچە خوجىلانى چاقامىغان سەبەبلىك، ئالتەشەردە بولغان ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالغان.

لەيلى. ئۆمەر خان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مائۇز گورۇب، خوجىلا يەنە ئۆزى ئۆزىگە كىرىپ، بورھانىدىن نەسلىدىن جامانگىر خان دېگەن خوجا، تىيانشان قىزىل خوقەنلىك ھەم تاجىكلاردىن ئىبارەت ئەسكەر تۈزەب، ۱۸۲۶ نچى ژىلى ئالتەشەرگە ئالتەشەرنىڭ شىمالى، جەنۇبى ياقلىرى بىلەن ئۆزىگە قارىتىپ ئاغاندا، خىتايلا قانچى كىيىن خىتايلا ھىلەگە كىرىپ، ئالتەشەرنىڭ چوڭلىرىنى مەنسەب بىلەن قىزىقۇر جامانگىر خان غەپلىتىدە واخىتىدا، ۱۸۲۷ نچى ژىلى قاشقانى بېسىپ كىرگەن، جامان خان قاچقان. مەنسەبكە سېتىلغان ھەرىپلە بونى توتۇپ بەگەن سەبەبلىك، خىتايلا نەرسە نەرسىلەرى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

بوندىن كېيىن، خىتايلا بەك قاتتىق ئىدارە اوسولى كىرتىپ ھەم كۈزەتلىنى كۈچى تۈرىلە رىشۋەتكە سېتىلمۇسون ئۇچۇن، كۆپ وازىپەلەرنى بەلگىلەپ، خوجىلا پىتىن ئالمان بوماق نىيەتى بىلەن، خوقەن خانىغە ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن. لەيلى، خوقەن نەرسىدىن بونوڭغا رەد جاۋاب ئېلىنغان جەھەتتىن، خىتايلا ئاچچىق قىلىپ سودا موناسىپ كەسكەن. بو ئۇشقا خوقەن خانى مەدەمىن خان نارازىلىق بىلدۈرۈپ خىتايلاغا سى ئېلان قىلىپ، ۱۸۳۰ نچى ژىلى، مەدەت يوسۇپ خوجىنى ئەسكەر باشلىقى تايىنلاپ، قوشۇن ئەسكەر بىلەن ئالتەشەرنى ئېشىغال قىلغان.

خىتايلا ما تىش ياتماسدىن، بوخارانى خوقەن ئوستىگە قوتورتقانلىقتىن، مەدەمىن بو ئىشدىن خەبەر ئېلىپ، ئالتەشەردىكى ئەسكەرنى قايتۇرۇپ ئېلىپ، يوسۇپ ياردەمسىز قاغاندا، خىتايلا ئالتەشەرنى بىسقان ئۇچۇن، يوسۇپ خوجا ھەم خىتايلا قوققان يۈز مەڭلەپ ئاق توغۇلۇقلا، يوسۇپ خوجا بىلەن بىللە پەرغانىگە قاچقان. بوندىن كېيىن، خىتايلا خوقەن بىلەن سۈلھى يولىنى توتۇپ، خوجىلانى ئالتەشەر چاقاماسلىق شەرتى بىلەن كېلىشىش ياسالغان.

كىلىشىش بونداق: «خوقەنلىككە ئالتەشەرگە جەتدىن كىرگەن ماللاردىن بازا ئاقساقاللانى قويۇش ھوقۇقىغە ماللىك بولۇش، ھاسىلى، خىتايلا ئالتەشەرگە ئېگە بو ئالتەشەرنىڭ پۈتۈن بايلىقلىرىنى خوقەنغە ئېلىپ چىقىشقا ماللىك بولۇش» دېگەن مەزمۇندە كىلىشىش يەتتە خوجا واقىئەسى.

مەدەمىن ئۆلگەندىن كېيىن، خوجىلا كۈچەيىپ، ۱۸۴۷ نچى ژىلى «يەتتە خوجا» ئالتەشەرنى ئاسىيما، لەيلى، بوخوجىلا خەلقنى نەھايەت قىسقان سەبەبلىك، بو پۇرسەتتىن

يېسىپ خان خېتايلا يەنە ئالتەشەرنى ئاغان. خوجىلا پۈتۈن قاشقار بايلىقىنى سېرىپ، تەرەپدارلىرى بىلەن ئېگرمە مەك ئائىلە بولۇپ پەرىغانىگە قاچقان.

بىراق، «تېرەك داۋان» تاغىدە كۆپسى قىلىپ، قاچقون خوجىلا ۷۷-۱۸۵۵-نچى ژىللىرى ياڭلىنىدىن قوزغولۇپ، ۋەلى خان تۈرە دېگەن قاشقانى ئاغان. لەيكن، كۆپ كىشىنى ئۆلتۈرگەن ئۈچۈن، نەتىجەدە خەلق خوجىلاردىن تامام بەرگەن سەبەبلىك، خېتايلا يەنە قاشقانى ئالماق بولۇپ كەتكەندە، ۋەلى خان خوجا قاچقان. خېتايلا قاشقانى ئېلىپ خەلقنى ۋەلى خان خوجىدىن ھەم ئاتۇق جەبىرلىگەن.

موشو يەتتە خوجا ۋاقىتەسى. اون ئىل ئىچىدە تالاي اويغورلانى يوق قىلىپ، ئەلھاسىل. قاشقارستاننى تامام بۇلگۇنلىككە دۇچار قىلدۇ.

خېتايلا خوجىلا ۋاقىتەسى تەكرارلانماستىن ئۈچۈن خوقەنلىقلار بىلەن، ۱۸۳۱-نچى ژىلى مۇئاھىدەلەرنى يانگارتقان.

بۇزۇرۇك خان - ياقۇب بەگ.

خېتايلا تامام تىشلىنىپ بوموغاندا، ۱۸۶۲-نچى ژىلى يۈننان ۋىلايەتدە تۈڭگەنلەرنىڭ ئىشلىرى قوزغۇلىشى پەيدا بولۇدۇ. بو يالغۇن تىز ۋاقتا، پۈتۈن جۇنغارىيە - ئالتەشەرنى قاپلاپ ئالۇدۇ. بو سەپەر قوزغۇلۇش كۆچىدىن باشلىنىپ، رانسىدىن خوجا خەلقلىرى غەزەپتە تۇرىۋاتىدۇ. خېتاي ئىسكەرى رەتتىكى تۈڭگەنلار بونۇڭغا قوشۇلۇدۇ.

خوقەندە موللا ھەبىبوللا دېگەن قوزغالغاندا، باشقا شەلەنىڭ ھاكىمىلەردىن ھەم، ئورلىرى خان بولۇشقا قوزغالغانلار پەيدا بولۇدۇ.

خوقەن ھۆكۈمىتى بو ئىختىلازلان پادىيالىنىپ ئولتۇرۇش جاھانگىر خاننىڭ اوغلى بۇزۇرۇك خاننى بىر مىقدار ئىسكەر بىلەن ئالتەشەرگە يېزىدۇ. بۇزۇرۇك خان ھېچ مانىيەسىز ئالتەشەرنى ئىشغال قىلغاندا، خەلق خوجام كەلدى دەپ قارشى ئاغان.

خوقەن ھۆكۈمىتى بۇزۇرۇككە ئىسكەر باشلىقى قىلىپ، مەشھۇر ياقۇب بەگنى قوشۇپ بەگەن. ياقۇب بەگ ئىفلاق - زېرەك، بۇزۇرۇك خان بونۇڭ ئەكسىچە خوجا بولۇپ، ئىدارە ئىشلىرىنى خەبەرلىرى بۇغان ئۈچۈن، پۈتۈن ئىش ياقۇب بەگ قارامىغىدا ئىدى.

ھىلە كار ياقۇب بەگ بو پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ پۈتۈن ئىسكەر باشلىقلىرىنى ئۆزىگە ھەم قىلىپ، بۇزۇرۇك خاننى خوقەنگە ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۆزى توپ - توغرى.

۱۸۶۷-نچى ژىلى بەدەلەت نامى بىلەن ئالتەشەرگە خان بۇغان. ياقۇب بەگ ئالتەشەرنى داخىلىي پىنھان تارارتىپ، ئىسكەرلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا كىرىشكەن. تۈركىيەدىن مۇتەللىمىلەرنى ئالدۇتۇپ ئىشلىرىنى بولغا ساقان. سوقۇش فوراللىرى يانگارتقان. خوشنا مەملىكەتلە بىلەن بولسا، يەنى ھەم ئىسكەن، روسىيە، تۈركىيەگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ ھالىنى بىلىشنى

تەسدىق قىلدۇرغان. ھامىيىنى خىتايلارنىڭ كېلىشىنى بىلىپ باخشى ھازىرلەنگەن. بايلاغا كۆز سېلىپ تەسدىق قىلدۇرغان. ئالەم، بايلا ياقوب بەگنىڭ بو سېلىغىدىن بولمىدىن. كەسەنەلەرنى رازى بولغان.

اۋىغورلارنىڭ ئىككىنچى ھانى ياقوب بەگنىڭ خانلىقى توغرىدا توققۇز ئۆيلەن قىلدى. ۱۸۷۶ نچى ژىلى خىتايلارغا قارشى، كورلاغا داغان بىر خىتايلارغا سېتىلغان. خوتەن ھاكىمى نيازبەگنىڭ قوتۇرتۇشى بىلەن ئۆز خادىمى ئوغا بېرىپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ياقوب بەگ دەۋلەتتىگە خاتىمە بېرىلگەن. خىتايلار يەنە ئالەم شەرنى ئۆزلىرىگە قارىتىپ ھەم شو واختا، جونغارلار ئاغان ئىدى. بەخت ايلىدا تۈزەلگەن «تاران سولتانلىقى» لا روسلا تەرەپىدىن قلىنپ، خىتايلارنىڭ قوايغا چۈشەن قانغان. اول بەخت ھەم اوزاققا باماسدىن، خىتايلار موئاھەدەسىگە بىنائەن، ۱۸۸۱ نچى ژىلى، ايلى ويلايەتنى خىتايلارغا قايتى بىرلدى. شو واختا خىتايلارغا قول بولۇپ قانغىسى كەمىگەن قىرى يەتتە مىڭ جان بەتتە سوغا كۈچۈپ چىقىپ، روس ھىمايەسىگە كىرگەن.

بولا بەتتە بولۇس، ئاتەش ئىككى قىشلاققا بۆلۈنۈپ ئالەموتا، ياركەنت اورونلاشقان. ايلىدىكى قاغان تارانلا تېخى خىتايلارغا قول بولماقتا.

بۇندىن كېيىن ھەكىم جان تۈرە ھەم ياقوب بەگنىڭ مەھكىمە ئىشلىرىنى ژور ئابدو قادىر دېگەندە، پامىر ەرغازلىرىدىن ئەسكەر ئېغىپ، ئالتە شەھەر ئۈستىگە ژ بوسوما، نەتىجەسىز قىلىپ، روسلارنىڭ يەتتە سۈننى ئېشىغالى، خىتايلارنىڭ جونغار مەھكىمە اورناب، قېلىشىغا سەۋەب بولغان.

..بايىر جان شاكىر جان.

تايلاغا
يىغىرى

غرى
باغان
مى
اگىن

تارانچى-توڭگانلارنىڭ يەتتى سوغا (اوروس يىرىگە) كۆچۈپ چىقىشىنىڭ تەرىخى.

اوروس ھۆكۈمىتى ايلىنى ۱۸۷۱ نچى يىلى اوزىگە قارىتىپ ايلش بىلەن،
يىدى تارانچى-توڭگانلارنىڭ مۇستەقىل سولتائىلى يۇقتۇلۇپ، ۱۸۸۱ نچى يىلىغىچە اوروس
سولتائىلى ھۆكۈمەتىگە تەۋە بولۇپ، ياشاپ كەلگەن. ۱۸۸۱ نچى يىلى ۱۲ نچى يىپورالدا،
ا قاپىتراكرادا، خىتاي بىلەن اوروس آراسىدا بولىنغان مۇئامىلە بويۇنچە، اىلى وىلايەتى
ھازىر مۇنچە شەرتلە بىلەن، خىتايغا قايتا بېلىپ بېرىلىشكە رە اىلى خەلقىدىن، اوروسقا تەۋە
بولۇشقا اخىيار قىلىنۇچىلا بولسا، اوروس اىلىنى خىتايغا تاپشۇرغۇنچە وا خىتاي اىلىغا
ا اوز ھۆكۈمەتىنى قورغانچە، بىر ئىلنىڭ ايدىدە اوروسقا ئىل بولۇمەن، دېگەنلەنى اوز
يىرىگە كۆچۈپ ايلشقا كىلىشكەن. ھەم خىتاي، ايلش تاپى بوغان بىرنىڭ ايدىن، اوروس
چەك آراسىغا يېقىن بولغان بىر مۇنچە ئەلنى (قورغان دەرئاسى بىلەن غالجات آزالغىنى)
اوروسقا بېرىگەن.

۱۸۸۱ نچى يىلى ايون آيمىدا ايتكى ھۆكۈمەت اۆتتۈرسىدا بولغان بو مۇئامىلەدە،
گېزىغا يېسىلىپ ئىلگە مەلۇم قىلىنغان بولسىمما، لىكىن اىلىنى، خىتايغا تاپشۇرۇش اۈچۈن
بەلگىلەنگەن تۈرە يىتىپ كەلمىگەنلىگىدىن، اىلى بورونقىدەك داۋام قىلىپ تۇرغان،
براى، بو خەۋەر ايلدىكى تارانچى-توڭگانلارغا يىيىپ قالغانلىقىدىن، يەنە دۈشمەنى بولغان
خىتاي ھۆكۈمەتىنىڭ، اىلىغا قاننىپ كەلگەنىدە، اوزلىرى اۈچۈن خەتەرلىك بولغانلىقىدىن،
ئوت آراسىغا يۈك ئاتىش، قايقا چۈشۈپ، ايتكى اخىرى اىلىنىڭ تارانچى-توڭگانلىرى
بىرىكىپ، چوڭ كىچىكنىڭ مەسلىسى بىلەن اوروس ئوتىغا كۆچۈشكە قەسەل قىلىپ،
يەتتى سۈگىنىرال-كوبىرئاتورىغا ئوت نامىدىن ئىزىر بولغان.

تارانچىلارنىڭ تەرزى.

تەرنىڭ مەزمۇنى توۋىنەنچە: (اوز اىدەلەسى بىلەن كۆچۈرۈدى)
يىنە سو اوبالوسىنى بېلىپ تۇرغۇسى اولۇغ، چاڭ ارغى، كۆمۈر، قاتقۇ، خەشەكلار،
غولجە شەيىر، صىرالاردىكى قىرالار بىلەن بولۇپ تۇتقان خەۋەر ئىدە
بىر مەنك سىز يۈز يىتمىش تەنچى بىلى اۆكتەننىڭ اوت بىرى اۆتۈپ تۇرى
قىلامىز بىز غولجە خەلقى سىلطان ياشىغۇ چوڭ كىچىك قىرالار راسىدە كۈنەسىمىز بىلە
يىتمىش بىرنى بىلەن اولۇغ اداۋام ايتىش، صىرتەۋشە قىرلىق مۇسۇلمان سەۋەۋىتىمىز

قلىپ تورۇپ ايدۇك غولجە شەرىنى خىطايغا بىرىپ دور دىكان سوزنى ايشىتىپ بىز
ايچىمىزغە تولا قورقۇنچ توشۇپ اندىشەكە قالدۇق مەكەن بولسە
اولۇق اعظم آق پادىشاھ خىزىتىمىزغە قاراپ تورساق قاي تىپ خىطايغە قراي دورغا
راشلىق قىمىز يوق دىپ اولۇغ مەرىپەتلىك دىن اوتۇنۇپ غرضامە قىلىپ چوڭ كەڭ
ئىتقا قىلما مەرىپەتنى بىلىشۇق
بىلىملىك مەرىپەتلىك:

بو ئەرگە ساپ بولۇس قارىلاڭ ۲۴ كىشىنىڭ مەرىپىتى بىلىملىك. مەرىپەتلىك
مۇنەۋۋىرىنى ئايرىپ ئالشا مۇمكىن بولمىسا ھەم ارادا نوۋەندىكى ئۇلار: ..بوقاقى لوتى
ابا بىكرى بولۇس بىن... ..اوزى بولۇس سوپى نياز... ..زىكرىا بولۇس بىن توختە
..بولۇس بىك بىن نوپى... ..توۋەنكىكى اوستەڭ ملا عبدلاھىد بولۇس بىن... ..محمد على بىن
..مىشھور قاضى بىن ملا حسين... ..مىشھور بىن اسحاق... ..عبد منلى قاضى بىن عبد رزاق... ..مىشھور
امرى قاضى بىن توختە... ..ظاھىر قاضى بىن... ..ناصر قاضى... ..ايمىن قاضى... ..صادىق قاضى... ..وھابىي

توڭگانلا تەرەپتىن بىرىلىگەن ئەرلەرنىڭ كۆپىيىشى

اولۇغ عدالتلىك مەرىپەتلىك كىيىنلەر ئالارمىزغە
چوڭ كىچىك فەرقا تونىكانى كەينىلەرنى نىيەت غرضى ھەلى بىز لار ئىكلاسا نۇرغۇن
خەلق لار بىر بىرى بىرلە سوزلاشپ ايتاشادور ايلە شەرىنى خىطاي خانىغە ياندار
بىرىپ دور دىپ سوز ئىكلاپ چوڭ كىچىك بارچە خەلقىمىز خاتون بلالارمىز تولا قورقۇن
شول سىمىدىن اولۇغ دىن ئىكلاسا نۇرغۇن اولۇغ دىن ئىكلاپ كۆنكۈمىز بىر طرف بولسە
جىناپ لارىغە غرض بولۇق اولۇغ راست سوزنى ايتىپ بىز فەرقا لارنىڭ كۆنكۈنى خوش قىلسە
بىلىملىك مەرىپەتلىك ھەمى تورت دانە بولۇپ بىرىنىڭ آتى ..ابن اسحاق...
بىرىنىڭ ..ابن آگۇب... قالغان ايكىسىنى ئايرىپ بولمايدور.

بو ايكى ئەرلەر، مەھسۇس ئەلچى ئارقىلىق گوبىر ناتورغا بىرىلگەن. يەتتى
گوبىر ناتورى كالىپا كۆرسەتكەن تۈركىستان گېنېرال گوبىر ناتورنىڭ ۲۰ نچى ئايرى
بەرگەن رۇخسەتنى بىلەن: بولارغا كۆچۈشكە رۇخسەت قىلغان. قىلغان رۇخسەت، ئۇتقا مەلۇم بولغان
كىيىن، تارانچى - توڭگان بىرىكىپ، اوروس بىرىگە چىقىپ، يەر - سۇ كۆرۈپ كېلىپ
وا - ئام سالىش اچۇن كىرەك بولۇدوغان. ياغاش، تاشنى جايلاپ تۇرۇش
وھەكىللەر سايلاپ بەرگەن.

گېنېرال كالىپا كۆرسەتكەن تەرەپتىن بو كۆچمەنلەر اچۇن چىلەك دەرياسى
يەرلە بىلەن، ايللى دەرياسىنىڭ اوك قاناتىدىكى يەرلەر كۆرسەتىپ، اگەردە
اورونلاداكى يەرلەر، يەتمەسەن وا يارقىن تاپلىسا ..چو... دەرياسىنىڭ
مەركە، ھەتتا اوليا آتاغىچە يەر ايلشقا مۇمكىنلىكىنى بىلدۈرگەن. ھەلىقى

سان ۋەكىللە، ايلي اورو سقا اوتكەن واختن پيرى، ايلينك جەنوبى قىسمىغا ناچالنيك كەلگەن. «ايزرەتسوف» دىگەن پادىشاھنىڭ يولباشچىلىقى بىلەن ۳ نچى ايبولدا جىقىب ۲۷ نچى ايدولغىچە غالجاندىن قارا پالتاغىچە بىكار يەرلەرنى قاراپ، كوروب يەرلەرنى. تارانچى بىلەن تۈگگەنغا يىتىدۇ. حسابلاپ ايلگرى بارماسدن، قايتقان. نەتىجەدە ھەر بىر بولوس ۋەكىللرى كۈرگەن يەرلەدن، اوز بولوسىغا توۋەندەكىچە تەنتوب آلمان:

(۱) چوڭ آقسو - كچك آقسو ۋە بايان قازاق يەرلىرى وا ايلي دەرياسىنىڭ قاناتى يىقىدىكى بىر مۈنچە يەرلە (بورونقى چەك آرا) گە، ۸۳۹ تۈتۈن خۇنخاي وسىنى اوروئلاشتوروشقا، بەلگىلەنگەن.

(۲) چارېن دەرياسىنىڭ نوۋەنىگە (حاررقى چارېن) ھەرقايسى بولسدىن تىرىپ يۈز تۈتۈن جاننى اوروئلاشتوروشقا بولغان.

(۳) چىلەكنىڭ اوك قاناتىغا اۈچ بولوس (قاش، قابىوق، بوربوغوسون) ۲۴۶۸ تۈتۈنگە بىرىلگەن.

(۴) چىلەك دەرياسىنىڭ، سوك قاناتىغا تۈت بولوس (تاش اوستىن، آرا اوستىن، نىقاي، آرواز) ژوت، ۲۶۹۴ تۈتۈنگە بىرىلگەن.

(۵) آتامقۇلنىڭ توۋەنىدىن (ۋەكىللە آوال، تورگۈن سويىنى ياقىلاپ تۇتقان كەن، بانداردىق قىلىپىدۇ، اول يەر بىرىلمەيدۇ) ھازىرقى قاراسو بولوسىغا ۱۶۵۸ تۈتۈنگە (ئىلقالق، قورققوز تارالق ھەم بىر آز شەلك) يەر بىرىلگەن.

(۶) «چو» دەرياسى بىلەن آقسو آراسىغا ھەممە تۈگگەنغا (۱۴۱۰ تۈتۈن) ھەم ۳۳ تۈتۈن شەر تۈگۈرۈگى ۋە شەر اچى تارانچىلىرىغا بىرىلگەن، لىكن تۈگگەنلەدىن مۈنچەسى بىرىپ، قالغانلىرى ۋە اول يەرگە بەلگىلەنگەن ھەممە تارانچىلا، موشو كۈندىكى كەنت ۋە اونوك تۈگۈرۈگىدە اۈلتۈرۈپ قالغان. ژوت ۋەكىللرى يوقوردىكى بلان يۈنچە يەرلەرنى قاراپ، قايتىپ كەتكەن. ئىلەتتە، اول واخلادا يەتتى سۈنك بىرىنىڭ ايلىنىمىغان. وا ياخشى. يامان يەرلەر سولق، سۈسز يەرلەر حسابقا ايلنىمىغانلىقىدىن، ھەند ۋەكىللە، غالجاندىن قارا پالتاغىچە (۱۰۳۰ چاقىرم) يەرنى اتلىق ۲۴ كۈننىڭ اچىپ بىلگۈرۈپ چىققانلىقىدىن، يەرنىڭ ياخشى وا يامانىنى ابدان ايلەپ االامىغان.

ژوت ھەممىسى كوچوشكە غەملىنىپ تورغان مەزگىلىدە ايشكىرىدىن ايلىنى، خىتەنغا شوروش اۈچۈن تەپىلەنگەن كامىسار - تورە ۱۸۸۱ نچى يىلىنىڭ ايون اۈتۈرۈشكە كەلگەنلىكى، توختالسىز ايلىنى خىتەنغا قايتارىپ بىرمەككە تۈگۈرۈشكە، تەن ژوتقا، كا بەرگەن، خىتەنلا. تارانچى - تۈگگەننى اورو سقا بىرمەككە، اتلىق قىلغىدەك، اتلىق قىلغىدەك دىگەن. اوسىك پاراڭلا بىلەن تۈلە، تەن ۋەكىللە قەلەن ژوتنى تۈگۈرۈش ۋە تۈگۈرۈشكە ااختىارى بارلىغىنى بىلىش اۈچۈن، بۈككەن تورە ژوت ارات پىقىپ كەتكەن.

نور، يېلىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى ياقىدا بوغان ھەممە كەنتلەرنى آزالاب، خەلقنى خىيالىي ئورۇنلاشقان ۋە ئىلاھىي بولسا ئۆز ئورۇنلىرىدا قورغالماسدن قىلىشقا دەملەپ قالغان بولسا ھەم، ئاتى، ئۆت، ئوزۇن، كىسىل قىلىپ كوچوشكە تەلەكەنلىكلىرىنى بىلىپ ئۆتمەكتەن، كوچىلاردا بولۇدوغان بولگۇنچىلىك، يىقىرچىلىك، ۋە تەنگە مۇھەببەت، كۆرۈنۈش بىرلەشكەن بىرلەشكەن بىر - بىرنىڭ كەمچىلىكى، بولانى ئوخشاشلىغان، ھەم ئورەن، كۆرۈش ئۈچۈن ئىككى يىللىق مەلەت سوراغان. بىراق، كوچمەنلەرنى آدۋالى بىرلىككە (۱۸۸۲) نچى يىلىغا، كوچىروب چىقىشقا اويلانغان بولسىمە، كوچوش باشلانغان. احوال قىيىنلاشپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، اولانك تەلەۋىدەك بولوب، كوچوش ۱۸۸۳ يىلىنىڭ ئونونچى مارتىغاچە سوزولغان.

كامىسار، شەھەرگە قايتىپ تەلەۋىدە كامىسىيە توزوب، كوچوشكە اختيار قىلغان. ھېسابلىنى ئالغوزوب، تۈۋەندەكىچە خەلق كوچمەك بولغان:

تارانچىلا	۱۱.۳۶۵	توتون
توڭگانلا	۱.۳۰۸	»
<hr/>		
جەمئى:	۱۲.۶۷۳	توتون

بولانك اچىدن ۲۰۰۰ اويلىك كىشى ئۈچۈن گىنىرال گوبىرئاتورنىڭ ئەمرى بىلەن قورغاش آراسىدا يەر بىرىلىپ قالماش ۱۰،۶۷۳ توتون ئۈچۈن باشقا ۋە بىر بىرىشكە بولغان.

توڭگانلانك كوچوشى

كوچوش ۱۸۸۱ نچى يىلىنىڭ كوزىدن باشلاندى. برنجى نوۋەتدە ۱۴ ئوڭگان كوچوب، آلماتاغا كېلىپ قىلادى. ۋە بولا بىلەن ۱۰۱ اويلىك تارانچىلا دېگەندە چىلەككە يېتەلەيدى. تارانچىلانك آۋالراق چىقمانلىرى ساپ كەمبىغەل بولغانلىقىدىن ھەم اوڭگانلارنىڭ بالدورراق كېلىشى، بو قىشنى قازاق اويىدە اونكو خىلى قىيىنلىق كۆرگەن.

كوچ، موشونوك بىلەن ئوخشاشلىپ، قالغان كوچلەرنى، ۱۸۸۲ نچى يىلىنىڭ ئەرەختىدىن باشلاپ كوچورمەك بولغان. بو كوچمەنلەرنىڭ ھەممىسى دېگەندەك ئۆز ئورنى - تولىكەن بولغانلىقىدىن، اوبلوس ھۆكۈمەت، باشلىقلىرىنىڭ مۇراجىئەتنى پىورال آيىنىڭ ئوتتۇرلىرىدە گىنىرال گوبىرئاتور تەرەپىدىن چىلەك، تورگون ۋە باشقا شىلىق يېغىشقا بويرولغان، بونوك ئۈچۈن راسخوت قىلىشقا، خىتاي بىلەن آزالاب مۇئامىلەدە بوپونچە، خىتاي تەرەپىدىن، اۋروسقا ۹۰۰،۰۰۰ سوم (توققوز مىليون بىرلەك بولغان. شو آقچادىن، اوبلوس ۴۵۰،۰۰۰ سومىنى، غولجە كۆمۈر بىلەن بىرلىككە بولغان.

قەنى ئاستوروش ۋە ايرىق-ايمان چىقىرىپ بىر شەككە دەپ سوراغان. شو، ۴۸۰۰۰۰۰ سوم
 ۱۸۸۲-يىلى ۱۸-يىلى ۱۸۰۰۰۰ سومى، ھىلىق كۆچمەنلەرگە اوزوق، ۋا اوزوق يىغىش اوچوت
 بىلەن بىر قىلغان. (لەكىن، بو بىر يىلدىن آچا، كۆچمەنلەرگە قەرز ھاسىلدا بىر يىل بىر ھەر
 بىر يىلى سىلىق بىلەن بىرگە زىيىپ آلغان).

شونىڭ بىلەن ھۆكۈمەت تەرەپىدىن، بىشەك اويارىدا ۳۰۳۵ سوم ۱۸ تىنغا ۹۰۴۱۲
 رىننوت اشلۇ ۋا آلەونو اويارىدا ۳۰۳۶ سوم ۶۰ تىنغا ۱۲۰۲۰۲ پوت اشلۇ تەييارلانغان.
 كۆچمەنلەر شو يىلنىڭ قىشى بىلەن كۆچۈشكە ھازىرلانغان. ۋاقىش ۋاختىدا، چەك
 ۱۸۸۳-يىلى باقىنراقى بولغان بولسا، كۆچمەنلەر، چانا يولى بىلەن ۋە موزنىڭ قاتىشىدىن
 پايدالانوب، اشلۇ-تولۇكلارنى بىلەن بىرگە يىتىكوزوب آلغان.

۱۸۸۲-يىلى بىلەن ئىتە ياز ۋاختىدا، ايلى دەرياسىغا اوچ، نورت كىمە
 اساتلۇب كۆچمەنلەر چىقىشقا باشلىغان. ھەم آلەوتا بىلەن ايلى يولىنىڭ آراسىدا بولغان
 بارىن، چىلەك سۇلىرىدىن اوتۇشكە قىيىن بولغانلىقىدىن، مەخسۇس كۆرۈكلەر ياسانغان.
 ۱۸۸۲-يىلى، ايلنىڭ آۋۋال تۈگىگەنلىكى كۆچۈشكە تېرىلغان سەۋەبى ھەم كۆچۈش
 مەسىلىسى چىقىش بىلەن ھىتاي بىلەن ايكى اوتتوردا بولغان دۈشمەنلىكنىڭ قايتىدىن
 كۆچەپ، كىتىشنى ايختىمال بىلىپ، ھەتتا بولاننى چاپچانراق كۆچۈش توغرىسىدا،
 اوبلاستىدىن مەخسۇس بىر كىشى يېزىلىپ، شونىڭ ايتىھادى آرقاسىدا، اورۇس بىرىگە
 ۹۱۴-يىلى ۴۸۶-اۋى (۲۰،۴۵۷-جان) كۆچۈپ چىقارغان. توخماق اويارىدا (ھازىر
 بىشەك) تۈگىگەنلا اوچون سوقۇلۇق دىگەن بىر ئىلگىرلىك بولغان.

بو، كۆچۈرلۈپ چىققان، تۈگىگەنلىكى تولىسى، يولنىڭ يىراقلىقى، ۋە كەمبىغاچىلارنى
 ھەم كۆپىنىڭ سوداگەرچىلىك، ھۆندەرەندىلىك، ئومۇمىي، شەھەر تىرىكچىلىكىگە كۆپرەك مەيلى
 بولغانلىقىدىن، شو يىلى كۆچۈرلۈپ چىققان، ۱۰۳۰۸ تۈتۈندىن، پەقەت توخماق اويارىغا
 ۳۵۰ تۈتۈن جان كىلىپ، اۋنىڭ ايكى يۈز تۈتۈننى سوقۇلۇققا ۋا قالغان بىر يۈز ئەلەك
 ۋا بىر بىشەك شەھرىدە قىلىپ، شەھەر كەسىپىغا كىرگەن.

قالغان ۱۱۵ تۈتۈن آلەوتودا، گارادىسكوى اوبراۋا (شەھەر ايدارەسى) دىن بىر-بىر
 كىلىپ، آلەوتودا اورۇنلاشقان.

۱۰۰ تۈتۈن چىلەك، تۈرگۈن آراسىدا تارانچىلا بىلەن بىرگە اورۇنلاشىپ قالغان.
 ۵۰۰ تۈتۈن شو بىلەن يېزىدا، اۋنىڭ بىلەن قورغاس آراسىغا اورۇنلاشقان.
 ۱۸۸۴-يىلى كۆچەنك آلتى، كەينى كىلىپ بۈتكەنلىكىدىن، تۈتۈن سوقۇلۇققا ۳۱۸
 تۈتۈن (۱،۵۶۸-جان) كۆچمەن كەلگەن.

بولاننىڭ اۋستىدىكى بولۇش، بۈرۈشنى سۈيۈش بولۇش، ھازىر آمون دىگەن كىشى
 بولۇپ، ۱۸۸۳-يىلى، يادىنىڭ الىغا تۈگىگەنلىكىدىن بولۇپ، بىر يىل، سارونچ
 بىلىنىپ، دىگەن چەتنى آلغان بولۇپ.

۲۰۸ توتون (۶۴۴ جان)

برنجى مەرتىبە جەك آرغا يېقىنراق بولغان خۇنخاي بولۇسىدا شو يىلىنىڭ مارت ئوتتۇرلىرىدا كۈچ باشلانغان، ۲۶ مارتىچە، تاينلانغان يىڭى ئورۇنغا (چوڭ، كىچىك) ئاقسۇ ھەم بايان (ياق يەللىرى) بارىپ، قوشىنى ھەم ھايىاب ايرىق-اوپمانىنى تۈزەتتىكى كىرىشكەن. ئاقسۇ بىلەن، كونا ژوتىنىڭ آرىسى ۷۰-۸۰ چاقىرىملا يەر بولغانلىقىدىن، شوژىلى شىڭ كۈنى چانا بولى بىلەن بېرىپ، اول يەردە قالغان ئاشلىقلىرىنى اېلىپ كەلگەنلىكى چۈن اوزۇق-تۈلۈكدىن قىلىمىغان.

غولجىدىكى خۇنخاي بولۇسى، ۸۳۹ تۈتۈن بولۇپ، شونۇڭ ۶۷۵ تۈتۈنى كۈچۈپ تەقان. ۋە بولانڭ اوستىگە ئىللىق-مازار بولۇسىدىن ھەم بىر مۇنچە تۈتۈن قوشۇلۇپ، ۱۲۳۴ تۈتۈن (۵،۹۳۳ چان) آدەم بولغان.

اول واختا ھۆكۈمەت بو اۈچ اۈستەكنىڭ (ايكى آخسو سۈيى بىلەن بايان قازاق) سۈيى بىلەن، بۇنچە ژوتىنى كۈكەتتىنىڭ مۈمكۈن بولمايدىغانلىقىنى ايتىپارغا اېلىپ، بارىن دەرياسىنىڭ تۈۋىنى، سارى تۈفانىڭ توغروسىدىن، اوزون تامغا قاراتىپ ۳۰ چاقىرىم ھەرگىچە ايرىق اېلىپ، ۴۰،۰۰۰ دىسەتكە يېقىن، يەرگە سۈيەتكۈزمەك بولۇپ، ۱۸۸۳ نچى ژىلى ھەرتە ياز پەسلى، سارى تۈفانىڭ اۈدۈلىدىن، بۇرونقى ئەسكى، قالماق اريغىنىڭ ازى بىلەن ايرىق چاپىپ اون ايكى چاقىرىم يەرگە يەتكۈزگەن ۋا ۱۱،۰۰۰ دىسەت يەزنى كۈكەتتىشكە سۈيەلمەيدىغان ايرىق تۈزەتلىگەن. لىكىن، يەرنىڭ تىگى شور-تاڭلىق، بولغانلىقىدىن، خىتاينىڭ قولىدا واختا، آلوان-ياساق بىلەن بولۇپ، ھۈرونلىشىپ كەتكەن ھەلق، آرتق چاپشقا كۈنمىگەن. ۋا بو يەردە ئاشلىق ابدان بولۇپ قالسا، يەنە آلوان ياساق بولۇدۇ دىگەن اۈي بىلەن، شو ژىلى، ھۆكۈمەت تەرەپىدىن، يىڭى اۈستەن بېلىپ كەلگەن يەرگە، ۲۶ دىسەتكىچە ئاشلىق تەرگۈزۈلگەن. لىكىن تەرگەن اۈرۈقنى ئۇمىش قىلىپ چاشقانلىقىدىن، چىقماي قالغان. بۇنى كۆرۈپ، ھۆكۈمەت ھەم تاشلاغان.

تارانچى - تۈگىگەنلارنىڭ اۈسەلە، قورغاسقا كۈچۈرۈلۈشى

ئاقسۇ-چارىغا قاراغاندا، ايكى مەرتەم آرتۇغراق تارانچىلا اۈسەك بىلەن قورغاسقا كۈچۈرۈلگەن. تارانچىلا بىلەن، خىتاينىڭ آرىسىدا بولغان دۈشمەنلىك ايتىپارغا اېلىنىپ، اۈي يەرگە پەقەت قازاق اۈرۈسلانى كۈچۈرۈپ كېلىشكە اۈيلاشقان. بىراق، ۱۸۸۱ نچى يىلى، اۈيلى تارنىغا قايتارېلىنىۋ دىگەن، خەۋەرنى اېشىتىپ، تارانچىلارنىڭ بىر خىلىسى چىقىپ، قورغاس بىلەن اۈسەكنىڭ آرىسىدىكى بوشلۇققا دېتاقچىراق قىلىپ ۋە بىر مۇنچەسى كۈچۈپ چىقىپ اۈرۈنۈشۈپ قالغانلىقىدىن، قايتان كۈچۈشكە اۈتۈملىدىن، بو يەرنى اۈزلەرى سۈرۈنگەن اۈچۈن ۋە غولجىدىكى اۈرۈس ھۆكۈمەتلارنىڭ مۇراجىئىتى بويۇنچە، گېنېرال كوپر ئاتۇرنىڭ ۱۸۸۲ نچى يىلىنىڭ ۱۲ نچى ئىنۋار آيدە بىرگەن ئەمرى بىلەن، بو اۈرۈنغا ۱۵۰۰ اۈي تارانچى ۋە ۵۰۰ اۈي كىگەنلىرى اۈرۈنۈشۈشۈ روخسەت بېرىلگەن ھەم اۈسەكنىڭ يىنىدا بۇرۇندىن، سولانلا (ئەۋجە، سىل) نىڭ شەھرىنىڭ اۈرنىغا، ھازىرقى يەرگەنەت اېلىنىپ، اۈنۈگە تارانچى

توڭگانلار بولدى. اورۇس پوقاراسى سودا گىرلىرىنى ھەم كوچروب چىقىپ شەھەر قىلغان. بولانى كوچروبىدىن مەخسەت يەركەنت چەك آراغا يەن بولوشى سەۋەبلىك ھەر ۋاقتا ئىسكەر توتولغانلىقىدىن بۇ ئىسكەرنىڭ رىسەۋتىنى يەتكۈزۈشكە اۋىكاي بولسۇن اۋچون. اىنچىدىن يەركەنتلى اىكى ھوكۇمەت اوتتورسىدا سودا اۋچون ئەھمىيەتلىك بىر شەھەر قىلماق بولغان.

بۇ كوچروب چىقان كۈچمەنلەرنىڭ اوستىگە، اوزلىرى باشقا ياقما تاينلانېپ، بىرلى بولنىڭ يىراقلىقىدىن، كەمبىغەلچىلىكىدىن، اوز جايىغا يىتىلمەي قالغان بىر مونچە باشقا ژوننىڭ تارانچى. توڭگانلارنى ھەم ھوشلانغان.

۱۸۸۲ نچى يىلى ئىيون ئايدا، گېنېرال گوبېرناتورنىڭ اوزى كىيىپ قاراب، نەچە ژىللان بويىن بوش بولوب كەلگەن، قورۇق - دالانىڭ، كوچمەنلە تەرەپىدىن اشلەنېپ، آوات قىلغانلىقىنى كوروب، چەك آراغا يەن، قورغاس بويىدىن ۵۰۰ اويلوك فازلى اورو سقا چوبلىگى بىلەن ۳۰۰۰۰۰ دىست يەر قالدوروب، قالغان يەرلىرىنى تارانچى. توڭگانلارغا بىرىشقا ۋا بورون تەيىملەنگەن ۲۰۰۰ اوينىڭ اوستىگە يەنە ۱۵۰۰ اوى آلىشقا روخسەت قىلغان.

قىلنغان ياردەم

بىرىنچى نوۋەتتە، غواچىنىڭ توڭگورۇگىدەكى ژوتلاندىن، دىكەمبىغەلچىلىگى بىلەن چىقالمايغانلار، غواچىغا ۷۰۰ اويلوك كىشى يىيىلىپ قالغانلىقىدىن، بولانى كوچروب چىقىش اۋچون، اوسىك، قورغانىدىن ۷۰۰ ھارۋا ايلېپ، كرىپ كوچرلوب چىققان (كراكەشلەر اۋچون، ۋەلى باى يولداشوف تەرەپىدىن ۳۵۰۰ سومماق مال، ياردەم بىرىلگەن). ھوكۇمەت تەرەپىدىن يول راسقوتقا دەپ ۴۸۰۰ سوم پول بىرىلگەن.

مۇئەسسەسە بويونچە غولجىنى (۱۸۸۳) ۱۰ نچى مارتىدىن قالدورماسدىن بوشانمان بولسىمىز، لىكىن، خىتاي بىلەن آرادا يەنە چاتناق (بۇۋالادلا، كوچمەنلەرنىڭ اوز آراسىدىن بولاك، تالاڭچىلا چىقىپ، خىتايغا تولا زەرەر يەتكۈزۈشى سەۋەبلىك) چىقىپ قالماستىن دەپ ھوكۇمەت تەرەپىدىن غولجىنى ۵ نچى مارتىغىچە بوشاتشقا، ئەمرى بولغانلىقىدىن، كوچمەنلەدىن پىيورال آيىدە ۵۰۰۰ اويلوك كوچ بىققان.

ئەلۋەتتە، آز ۋاقتىڭ اچىدە، كوچمەنلەرنىڭ كوپىيىپ كىتىشى، ۱۸۸۲ نچى يىلىنىڭ تىرىلغىسىنىڭ اۋىغانلىقى آرقاسىدا، كوچمەنلە آراسىدا، اوزۇق - تولوك اۋچون، تولا قىسقىلىق پەيدا بولغانلىقىدىن، ھوكۇمەت تەرەپىدىن ۲۵۰۰ سوم بىر، اىككىنچى ۱۰۵۰۰ سوم، قەرز ھاسىيىدا ياردەم بىرىلگەن. ئومۇمەن، ۱۸۸۳ نچى يىلىغىچە بىرلىكلىك اويازىغە كوچوب چىقان كوچمەنلەرنىڭ ھاسىيى نوۋەتتەگىچە بولغان:

اوسەك - قورغاس آراسىدا.

تارانچىلا ۲۴۷۹ توتون ۹۴۸۹ جان
 توڭگانلا ۳۳۳ » ۱۳۴۷ »
 تىرىلغان آشلىق . . . ۳۷۵۷ چىت. ۴۲۰۷۸ چىت.
 آخسو - چارىن بولوسى . . . ۱۱۰۷ توتون ۵۳۴۰ جان
 تىرىلغانلىقى . . . ۹۲۰۹ چىتوبرت.
 كەتمەن بولوسى . . . ۷۶۰ توتون ۳۷۸۷ جان
 پوتون ياركەنت اويارىدىكى تارانچىلا ۴۳۴۶ لوى ۱۸۶۱۶ »

تارانچى - توڭگانلاغا اوسەك بىلەن قورغاسنىڭ اوتتورسىدا بولغان، ياخشى يەرلەرنىڭ ھەممىسىگە ئىگىدەك، تىرىشقا ايرىك بەرگەنلىگىدىن، قىلغان دېھقانچىلىققا ابدان اوخشاغانلىغىدىن، ھۆكۈمەت ھەم ارادا، بىرىل اوتكوزمەسەن، بولادىن سالىق ايلشقا باشلاغان. ۋە مونوڭ اوستىگە، قازاقى اوردوسقا دەپ آيرىپ قويغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى، غەزەنگە قايتارىپ آلتانلىغىدىن ۋە كۈچەنلەنگە دىگەن، يەرلەرنىڭ تولوسى سولوقسىز بولغانلىقى اوچون، شو غەزەنگە اوتكوزوب آلغان يەرلەرنى ۸۲۰۰ دىسەنكىچە ايجارگە ايايىپ دېھقانچىلىق قىلغان. (شونوڭ اوچون، ياركەنت اويازىدا ئەسكى ھۆكۈمەت واغتىدا، يەر - سويى يوق بولغان، پارچە - پورات قشلاقلا ھەم كوب ايدى).

تارانچىلانڭ چىلەككە كوچوشى

غولجا كۈچەنلەرنىڭ تولوسى آلموتو اويازىغا واخوسوسەن چىلەك سويىنىڭ اوكى
 ۋا سول ياقىغا (ھازىرقى واغدىكى قورام - چىلەك، مالىيى بولوسلىرى) اورناشتورولغان.
 چىلەك سويىنىڭ اوكى ياقىغا (ھازىرقى مالىيى بولوسى) تورت بولوس ژوتدىن تىرىپ،
 ۱۰۸۶ توتون جان اوتورغوزولغان.

ھازىرقى قورام بولوسىغا، يوقارىدا ايتىلغان اۈچ بولوس ژوتنىڭ اوستىگە، باشقا
 بولوسلادىن، بىر نەچچە توتون قوشولوب ۲۲۸۵ توتون جان اوتورغوزولغان.
 مالىيى بولوسىغا تەيەنلەنگەن يەرلە، سوغامول بولغانلىغىدىن، بو توغرىدا، ھۆكۈمەتكە
 ھىچ بىر قىيىنلىق كۈرۈشكە بولمايغان.

بو توغرىدا، كۆپرەك قورام بولوسى توغرىسىدا بولغان. چۈنكى بو قورام بولوسىغا
 بېرىلگەن يەرلەرنى سوغارش اوچون، سىلانئىب تورولغان آسو، قاراتوروق، اوبونىكە
 كىرىك بايغا اوتورغانلىق تەڭ سوللىرى بولسىمۇ، بو سولالدىن دېھقانلارنىڭ احتيايجىنى تەمىن
 قىلىدىدەك يەرلەرنى كۆكەتتۈر بولسىمۇ، چىلەك كىرىستيانلىرى ۋە قازاقلا سو اچىپ
 نورغان «تۇر - ايرىق» دېگەن ايرىقنى كەڭىيتىپ قاراتوروققا قاراتىپ، چاپش كىرەك بولغان.

كۈچەنلەرنى بۇرۇن ھۆكۈمەت چىلەتكەن ئاتا-ئوغلىچە، سۈيەنكۈزۈش تەكشۈرۈپ قاراغاندا، بىر تىخنىك حسابلاپ ۲۶۰۰۰ دىسەت يەرنى كۆك يېتىدىغان سۈپەتلىك ئاچۇن ۳۰۰۰۰۰۰ سوم، چىتمە كۈرسەتكەن. ئەلۋەتتە، مۇنچىلىك چىقىمى كۈتۈرۈشنى ئاخىر دەپ تاپقانلىقىدىن، بۇ يەر، شۇ كۈيۈنچە ئالدىنكى كۈچەنلەرنىڭ كىيىمى سەۋەبلىك، سۈنۈش يېڭىدىن احتىياجىنىڭ پەيدا بولۇشى بىر مۇنچە تەجرىبىلىك آدمەلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىنچە، كۈچەنلەرنىڭ ئۆز كۈيىنى ئايرىق چاپدۇرۇپ، سۈپەتلىك بولغان.

بۇ ئىشنى باشقۇرۇش ئاچۇن، ئىلىدىن تاتىپ، تارانتىلا ئارىسىدا ئايرىق-چاپقۇزۇپ، ئەل-ئوت ئارىسىدا، خېلى شۆھرەت تاپقان، بۇرۇنقى تاش-ئۆستەڭ بىر ئابابەكرى بولۇش تەيىنلەنگەن.

بۇ آدمەلەرنىڭ ئالدىدا تەجرىبىسىنىڭ ئامانلىقى بىلەن ھۆكۈمەت تەرەپىدىن قوشلۇپ بېرىلگەن بىر ئورس بىلەن، ھېچ بىر قانداق، رىسقىتسىز، ھېلىقى ئېغىر كۈرسەتكەن ئىككى مەرتىبە ئارتۇق سۈپەتلىك بېرىدىغان ۋە يىلىغا ۴۰۰۰۰ دىن ئارتۇق دىسەت يەرنى كۆكلىتىدىغان خاررىقى قورام بولۇشىنىڭ يوقۇردىكى ئۆستەڭنى چاپلاش ئاماقولنىڭ يېنىغا يەتكۈزگەن. (بۇ ئۆستەڭ ھەققىدە مۇتەخەسسسلەرنىڭ تاپقان كەچىك ياڭغۇز، ئۆستەڭنىڭ يانباغرىدىن ئالغانلىقى سەۋەبلىك، تۈۋەنلىگە يار ئېلىپ كېتىش ئىبارەت بولۇپ، قالغان ئىشنى تەمىنەن توغرى دەپ تاپقان).

ئۆستەڭ ئاچۇن ھۆكۈمەت تەرەپىدىن بولغان چىقىملا:

ايكى دانە تۈمۈر تورۇككە	۱۷۷	سوم	۶۴	تىن
چەتمەن، كۈچىك-چاپدۇققا	۱۴۸۰	«	—	—
ئاشچىلارنىڭ يېمەك-ئىچمەكلىگە	۸۶۵	«	۵۵	تىن
ئابابەكرى بولۇش بىلەن پۇشايماننىڭ رىسقىتىغا	۲۵۰	«	—	—
جەمئىي:	۲۷۷۳	«	۱۹	تىن

ياڭغۇز بىر، ايكى مىڭ سوم چىقىم بىلەن، پۈتۈن بىر بولۇش ئۈستى ئۆستەڭنىڭ سۈپەتلىك سۈپەتلىك بېرىدىغان ئايرىقنى، خېتىنىڭ قولىدا، ئۆستەڭ ئالدىنقى باشى قاتقان تارانتىلا، چىقارمىغا مۇيەسسەر بولغان.

قاراسو بولۇشىغا كۈچۈش

۱۸۸۱ نچى يىلى ئايرىق-چاپدا، يەر كۈرۈشكە چىققان ۋەكىللەرنىڭ ئۆزى بۇرۇنقى توققۇز تارا بولۇشى بىلەن شەھەر ئاستى بولۇشىنىڭ ۋەكىللىرى.

تون، ھازىرقى تورگۇن سۈيىنى باقلاپ تۇتقان. بۇ ئىككى بولۇش ئىدى بىر مۇنچەسى
 سۈيىنى شەھەرگە (ئۆزلىرىنىڭ آراسىدا بولغان پارتىيەچىلىق بىلەن، يارىكەندە قالىپ،
 ئۆزلىرى كۈچۈپ چىققان. بىراق، بۇلا ئۈچۈن تەيىنلەنگەن يەرگە، پەقەت ھازىرقى تورگۇن
 سۈيىدىن پايدىلانغاندا توغرى كەلگەنلىكىدىن، بۇ تورگۇن سۈيى بىلەن، تورگۇن ئورۇنلىرىنىڭ
 ئىككى تۈۋى ھەم ئاتامقۇل ۋە ئىككى ئوتتۇرىدا بولغان قازاقلارنىڭ يەرلىرى سوغۇرۇلغانلىقىدىن،
 گەرە، ئارانچىلارنى ئوتتۇرىغا تەقدىردە، سۇ ھېچ يەتمىگەنلىكىنى ئېيتىپ بارغا ئېلىپ،
 ۋىلانى ئاتامقۇل بىلەن قارا تورۇق آراسىدىكى بوشلۇققا ئولتۇرغۇزماق بولغان ھەم
 با بەكرى بولۇش تەرەپىدىن چاپلىپ ياتقان ئۈستىدىن ئۈچۈن ياردەمگە كىشى بېرىشكە
 ئىمكان قىلىنسا، لېكىن بۇلا، ئۇياققا بېرىشقا ئۈنۈمسىز، قاراسۇ بولۇشىنىڭ ھازىرقى ئورنىنى
 ئورۇنغان. بۇ تۇتقان ئورۇننىڭ يەر ۋا سۈن كەمچىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، باشدا،
 مۇكۈمەت رۇخسەت قىلماسا، لېكىن بۇلا، ئۆزلىرىنىڭ غولچىدا ۋاختا ھەم كۆپرەكى
 سودا گەرچىلىك ۋە ھۈنەرمانچىلىك - شەھەر تۈزۈلۈشى بىلەن مەشغۇل بولۇشنى ئۈچۈن،
 بىر - سۈننىڭ ئۆزىگە كىرەك بولۇدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئاخىرى، ھازىرقى قاراسۇ بولۇشىنىڭ
 ئورنىنى ئۆزلىرىگە كەسكۈزۈپ ئالغان. ۋە تۈۋەندىكى تەرتىپ بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان

ھازىرقى ئالغار سۈيىنىڭ ئوڭ قاناتىدىن ۱۶۰۰ دېسەت يەرى بىلەن

يېڭى شەھەر	۳۰۰	تۈتۈن
تاشقىقارا	۲۰۰	“
تاشكەن - باي ساز	۵۰	“
جارلىقاپ	۱۰۰	“
ماناپ - بۇلاق	۲۰۰	“
پالنا باي	۱۰۰	“
ئىككى باي تۇقاي	۵۰۰	“
ساحر	۵۰	“

جەمئىي: ۱۵۰۰ تۈتۈن

۱۸۸۴ نچى يىلى بولاننىڭ ئۈستىگە يەنە قوشۇلغان. ۱۴۹۵ تۈتۈن	۱۲۰	..
ئەمۇتودا بولغان تىلار ئانچىلا	۵۳	..

جەمئىي: ۳۱۵۸ تۈتۈن

لېكىن، قاراسۇ بولۇشىنىڭ كىشىگە قاراشلىقدا، يېرى ئەمەلىيەتتىن ئۆز بولغانلىقىدىن.

بولانك تيريلميسينك كوپيسى، خوشنا قازاق اوردوس وه قازاق بهرليرىنى لى تيراليدىغان بولغان.

۱۸۸۲ نچى يلى آلموتا اويازىغا چاپلغان آشلقنك حسابى

مالىيى بولوسى ۱۹۳۳ چيت. آشلق چاپلغان

قورام ۲۰۹۱

فارسو ۲۰۴۱

جهمى: ۳۰۰۰۰ چيت. آشلق آلمان

بو اوچ بولوسنك اوزلرى بلدن، برگه ايليپ كهلگن آشلقى ۷۴۰۰ چيت اويازناى اوپراولينيه دن ۱۰۶۰۳ پوت آشلىق بيريلگن. لىكن بو اوچ بولوس ۲۷۰۰۰ دن آرتوق جاننى آلمان ۳۰۰۰۰ چيت. آشلىق بلدن تويدوروش بولماغانلقدن بولانك كرنى نالايىتى ايغيرليشىپ ههتتا، آچايلقدن. كوكات يىگ بولغان.

اخىرى وائياننى گوپيرناتور، اوزى چيقب، بولانك آحاينى كوروب بهرگن ۹۰۰۰ سومنك اوستيگه يهنه ۵۰۰۰۰ سوم ايليپ، اوچ بولوسقا ۰۰۰ بولوب بهرمش.

۱۸۸۸ نچى يلىدا. آلمان حساب بويونچه آلموتا اويازيدا تيريليب ايلنگن حسابى ۸۱۰۲۲ چيت. بولغان.

يلدن-يلغا آشلىق مول بولوب، كينكى واخلادا، اوزلريدن آشروب اويازىغا توشوب ساتيب تورغان.

سيليئيهلر سالش

سيليئيهلر سالش ئساس قيلنيپ ايرىقلانك آيرملغى وه ههر بر ۲۰۰-۳۰۰ اويدن كه م بولماسلق، ئومومدن دييقانچىلىق تركچيلگينك اوڭغالغى ايلنيپ هم تووهندهكى تهرتيب بلدن بولونگن:

(۱) چوك آقسو سويغا ايسكى سيليئيه ههر برى ۳۰۰ اويدن

(۲) كچك آقسو ۲۵۰

(۳) بايان-قازاق ۳۱۵

۱۸۸۲ نچى يلىنك ايون آيدا بو يهردهن ۱۰۰ اوى حازرقى چارينغا كوپ

۱۸۸۲ نچى يلىنك يازيدا مالىيى بولوسى تووهنديكيچه اوچ سيليئيهگه بول

مالىيى. ۳۰۴ اوى
باي سهييت ۳۲۰

ماساقباي	۳۰۴	۱۸۸۳
نچی یلی بولانك اوستیگه قاینوق	۱۸۴	۱۸۸۳
ساریبولاق	۲۳۲	۱۸۸۳

نچی یلی مای آیددا قورام بولوسی تووهنگی سیلینهلەرگه بولوندی:

قورام	۳۰۰	۱۸۸۳
لابار	۳۲۸	۱۸۸۳
نچی یلی آوغوستدا تیرهن - قارا	۳۲۰	۱۸۸۳
قارا نوروق	۳۰۴	۱۸۸۳
آسو	۲۰۰	۱۸۸۳

روزیك بای بونوئگدن کیین توزولگدن بولسا کیرهك بهلکی: حازرقی قاراسو تارانچیریدن بولسا هم احتمال.

قاراسو بولوسی

۱۸۸۲ نچی یلی سنتابر آیددا کچك تالغر سویی بویغا	۳۰۰	توتون
شول یلی اییون	۲۴۲	تاشکدن - بای ساز
۱۸۸۳ نچی یلی یازیدا تاش - قارا - سو	۲۰۰	اوی
بوابيك	۱۰۰	توتون
جارلیقاپ	۱۰۰	توتون
مازاپ - بولاق	۲۰۰	توتون
پالتوبای	۱۰۱	توتون

کن، باشدا یهر بولونگنده، یوقاربدا کورساتلگن حساب بویونچه بولوشینی کینکی واخلادا، هر یاتدن قوشلوب، وه اوزر اچیدن ایرم توتونگه آیریلیب، بیلینیهده یلدن، یلغا آرتیلیب تورغان. یسالی: یگی شههر قشلاقی ۳۰۰ اویاوککه بهلگیلنگن بولسیما، کهیندن ریلوک اورناشقان.

هر بر سیلینیه اوچون یهر، اولچانگنده سلامهتلاکنی ساقلاش قایدеси هم فایلینی، بازارلق، مکتدب، ثوت باغلری اوچون هم یهرلر قالدورولغان.

یهرلهرنك حسابی وه ایلق - سالقلا:

مالیبای بولوسیغا	۳۱۰۳۵۷	دیسهت
قورام	۵۴۰۹۲	دیسهت

“	۱۹۰۷۱۱	• • • • •	۱۹۰۷۱۱
“	۶۱۰۰۹۷	• • • • •	۶۱۰۰۹۷
“	۱۹۰۳۳۲	• • • • •	۱۹۰۳۳۲
“	۸۰۰۳۵	• • • • •	۸۰۰۳۵

جەمئى: ۱۹۳۶۲۴ دىست

اوغۇرۇش: ۱۸۸۵ نچى يىلى، يەرلەر سايىنىدە، سايىنىدەگە ئەلا مەيدە قىلىپ

بىرىلمەش.

تارىختا، پىشپەك شەھرىدىكى تۈڭگانلار، شەھەر يېرىنى اجارە بىلەن پايدالانغاندا،
 بۇ مەسئۇل كىرىمىگەن. قالغان يەرلەردىكى تۈڭگانلارنىڭ يەرلىرى، يوقۇردىكى تۈڭگانلارنىڭ
 مەسئۇللىقىدا، لېكىن، بۇ شەھەردە تۇرغان تۈڭگانلار، كىيىنكى ۋاقىتلاردا، يەر-
 قىلىقلانغان، يەر-سوۋچۇن، مەشپان، بولۇپ يارلامش.

تارىخىي-تۈڭگاندىن سالىق مەھسۇلى يەردە بىر تىگىز، ۱۸۸۶ نچى يىلىدىن باشلاپ
 باشىدىن ۵ سومدىن (۱۰۰ يىلغىچە) ئالغان. بىر نەچچە ئۆيل بۇ تەرتىپ بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن.
 ئاندىن كىيىن، يىلدىن، يىلغا ۱۰۰ سومدىن بىر تىگىز، تەبىئىي، خىتاي قولىدا، ۋاقىتلىق
 سونىڭ قىلىقىغا قاراشلىق ۳۰ خوتۇن، ۵۰۰۰ قۇيۇپ قىلغان دېھقانلار
 بۇ سالىق ئانچا ئېغىر بولمىدەن. لېكىن، يەتتى سوغا كىيىن كىرىستيانلار كۆپ
 دېھقانچىلىق كۆپىيىشى سەۋەبلىك، قىشلاق بايلىقى مەھسۇلاتىنىڭ ئازىيىشىنى ئارقى-
 سالىق كەمبەغەل-ۋاقىتلىق دېھقانلار ۱۰۰۰ سومدىن ئېغىر كىلىپ، ئۆز يەرلىك دېھقان بىلەن،
 ئاجراغان ياتراق سەمى ياندى، يىلغا كۆپىيىپ، ۋاقىتلىق چوڭ بولغان كىرىستيانلار
 ئازان باغلىق ئىشچى قۇل كۆپەيدىكەن بولغان.

كەتمەن بولۇشى ۋە قاشقاردىن كۆچۈپ چىققان تۈڭگانلار

يوقۇرىدا يېزىلغان تارىخىي-تۈڭگانلارغا كەتمەن تارىخچىلىرى بىلەن قاشقاردىن
 چىققان تۈڭگانلار قاتنىشىدۇرولمايدى. بۇ ئورۇندا، ئايرىمچا قىلىپ، بۇلار ھەققىدە،
 مەلۇمەت بېرىپ، ئۆتمەكچىمىز:

ھازىرقى كەتمەن بولۇشى (قازاقلار باشقۇرى) بۇتۇن قىشلاقلار بىلەن، ئاز-
 ئالتەلەردىن كۆچۈرۈلۈپ چىققان ۋاقىتلىق باشلاپ ئوتۇرغان يېرى بولغانلىقىدىن،
 بويۇنچە، خىتاي تەرەپتىن چىدا-ئارا بويلاپ، بېرىلگەن يەرنىڭ ئىچىدە ھازىر
 بولۇشى ھەم بېرىلگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇلارغا، كۆچ ۋاقىتىدا ئۆز ئورنىدىن
 توغرى كەلمىگەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا، ئورۇس ھۆكۈمىتى تەرەپتىن، ئايرىمچە تەدارىكات كۆرسىتىپ
 رىيەتلى بولماغان. كەتمەن بولۇشى ئورۇسقا ئۆتكەن ۋاقىتىدا، ۷۶۰ تۈتۈن ۳۷۸۷ جەمئىي

سەۋەبلىك، اوز آرا اولتوروش، بولاك-تالاكچىلىق بولارنىڭ اچىدە ئادەت ھۆكىمىگە كىرگەن شونۇڭ ئۈچۈن باشقا يەرنىڭ تۈگىگەنلىرى ئولارنىڭ اچىگە آراششقا ۋە اوزلىرىگە آراشتۇرۇش ھېچ رىزالىق بەرمىگەن. لىكىن، بىر نەچچە يىلدىن كىيىن، موحىت نىڭ تەئسىرى بىلەن بونداق اشلار يوقالغان.

بۇ، قارا قوڭغوز تۈگىگەنلىرى بالا-چاقالرىنى اورناشتۇرۇپ قويۇپ، خىتايلار تالاش ئۈچۈن، اوز اچىدىن مەخسۇس شايكالا تۈزۈپ اىلىغا بارغان. مانا، بۇ شايكالا كۆچمەنلە اچىدىن، اوزىگە يارەمدەمچىلەرنى تاپىپ، سان ياقىدىن خىلى كۆپەيگەنلىكىگە غولجە ئەتراپىدىكى خىتايلارغا چوڭ زەرەرلەر يەتكۈزگەن. آخىرى، آھۋال بوندى بولغان تەقدىردە، ايكى ھۆكۈمەتنىڭ آراسىدىكى مۇناسىبەتنىڭ بوزلۇپ قالىشىنى ايتىپلا اىلمىپ، خىتاى ھۆكۈمەتنىڭ زارى بويۇنچە، اورۇس ھۆكۈمەتى تەرەپىدىن، بوشايكالا يوقاتشقا تىزلىك بىلەن چارلەر كۆرمەككە باشلىغان. كۆچمەنلەنىڭ آراسىدا، بولسا باشقا ھەر يەدە موشونۇڭغا اوخشاغان شايكالا ھەم چىقماققا باشلاغان. (قاينۇق، خۇنخاب) شايكالا تۈزەپ شىۋەلەرنى تالاشقا كىرگەن. ھۆكۈمەت بۇ شايكالانى تەكشىرەپ، بولسا شۇ قارا قوڭغوزلۇقلار ايكەنلىكىنى بىلۇپ، قارا قوڭغوزلۇقلانى خىلى قىيىن-قىستاققا ئالغان. قارا قوڭغوزنى قاراوللاب تورۇش ئۈچۈن ۱۰۰ آتلىق قازاق-اورۇس كۆزەنچى قويۇپ ۋە اوياق-بوياققا يورگۈچىلەر مەخسۇس پروپوسكا (پول خەتلىرى) بىلەن يورگۈزۈلگەن ھەم قارا قوڭغوزلۇقلادىن ياركەنت تەرەپىگە ھېچ كىم يەبرلمىگەن. ھەقدە غولجىدىكى، كۆچمەنلە ايدارەسى ناچالنىڭ ايزرەۋتسكى تەرەپىدىن گېنىي كالباكوۋسكىغا بەرگەن بىر تىلىگرامنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنى دەرىج قىلامز:

«قارا قوڭغوز تۈگىگەنلىرى، اىلىغا تاللاڭ ئۈچۈن كىلىپ ياتىدۇ. خىتايلار بولسا تولا زارلاڭدۇر ھەم خەلق آراسىدا، قارا قوڭغوزلۇقلار خىتاينى تالاش ئۈچۈن، چوڭ شايكالا تۈزۈپ دىگەن خەۋەر بار، قارا قوڭغوز تۈگىگەنلىرىنى تەفتىش قىلىش كىرەك. اىلىدىكى، اورۇس ئەۋەسى بولۇشقا اختيار قىلغان تۈگىگەنلانى، تىزلىك بىلەن كۆچۈرۈشكە روخسەت قىلىڭ، ھەكەز...»

بۇ تىلىگرامغا بىنائەن، «اىلىدىكى تۈگىگەنلانى ۲۰ نچى نويابىردىن قالدۇرماستىنلا كۆچۈرۈشكە ۋە بۇ سىروكتىن قالغانلىرىنى اورۇس ئەۋەسى دەپ ھسابلاماسقا» دەپ بۇيرۇق بىرلەگەن ۋە بونۇڭدىن باشقا، بىر مۇنچە چارلەر كۆرىلۇپ، آخىرى اورۇس يېزىدىن، اىلىغا روخسەتسىز كىرگەن تۈگىگەنلار قاچقۇن ھسابىدا توتۇلۇپ، ۳۰۰-۴۰۰ كىشى، اورۇس يېزىگە ھايدالغان. ايكى آياغى ۱۸۸۳ نچى يىلنىڭ آخىرىدا ھۆكۈم بىلەن تەرەپىدىن كۆرۈلگەن چارلەر بىلەن شايكالا، آران دىگەندە يوقالغان.

بۇ قارا قوڭغوز، توخماق تۈگىگەنلىرىنىڭ اۋستىدە بولۇپ تۇرغان. بىلەن بىللە، اونۇڭ بۇماشىنىڭكى، خەلق تەرەپىدىن بىرلەگەن ئەرز بويۇنچە، اورنىدىن قالدۇرۇلغان.

ئوغونىڭ ئورنىدىن قالدورلىشىغا بىر سەياسى سەۋەب بولغاندور دەپ، اويليغىسى كىلىدو) ئورنىغا باشقا بىر كىشى سايلانغان. بىيانخو، ۱۸۸۲ نچى يىلى اولگەن. شو واخنا سايلام سەۋەبلىك يىلغان جان داڭزانىڭ حسابىغا قاراغاندا، قارا قوڭغوز ئىگىلىرى ۶۷۴ تونون ۳۰.۳ جان بولغان. بىرىلىگەن يەرنىڭ جەمئى: ۱۳۰.۶۷ دىسەت. ۱۸۸۳ نچى يىلى چاشقان آشلىقى: ۷۱۰ چىت. بوغداي، ۱۲۵ چىت گوروچ تېرىلىپ، ۴۶۶ چىت. بوغداي. ۴۶۶ چىت. گوروچ آلغان. قاراقول اويازىدىكى ئوڭانلاننىڭ حسابى: ۱۱۳۰ تونون جان.

تارانچى - ئوڭانلاننى ايداره قىلىش.

خىتاي قوليدا واختىدا، ايداره اشىدە. خەلقنى يوز - يوزگە بولىگەن ۋە ھەر بىر بىر بىرلۈككە بىر يوز بىگى ۋە بىر نەچچە يوزنىڭ اوستىگە بەگ. بەگلىكنىڭ اوستىگە حاكم بەگ سىياسىي، ايداره اشلىرىنى يوزوتكىدىن. غولجىدا بىر چوڭ اوستىدىن بىر نەچچە پارچە قىشلاقلا چىكەن. شو اوستەندە سو اچكىن قىشلاقلا، سانىنىڭ ازلىق كۈبلىكىگە ايتىبار قىلىنمىسەن. ائلىغا بىر بەگلىك تەشكىل قىلغان.

خىتاي بولاننىڭ داخلى ۋە سودا اشلىرىغا ارالاشمىغان. تارانچى - ئوڭانلاننىڭ سولتانلىقى بىر اروس قولىغا اوتكىدىن كىيىن (۱۸۷۱ - ۱۸۸۱ نچى يىلىغىچە)، يەنە شو سىستېمىسى بىرلىككە ئورنىغا، بولوس سايلانغان.

شو تەرتىپ بىلەن اىلى تارانچىلىرى ۱۴ بولوسقا (بەگلىككە) بولونىگەن. بو بىلەن بىلەن بىر بىرلۈككە: بو بولوسلا. بىر بىرىدىن اوستەن بىلەن ايرىلغانلىغىدىن، بىرىدە بىر ۋە بىرىدە كۈب بولوب، از بولغان بولوسلا، حاكملاننىڭ چەقلىرىنى كۈتۈرۈش كەلگەن. ايتىنچىدىن، بولوسنىڭ چوڭ، كىچىكلىكى ارقاىدىن، ژوت اراسىدا بولغان بىرلىق كىشى ۋە ئائىلەلەرنىڭ اراسىدا مەنسەب پەرىستىلىكىنى كۈچەيتكەن. چۈنكى بىر تەرەپتىن، ژوت حاكملىرى سايلاننىش يولى بىلەن بولماسەن ۋە بەلىكى. يوقۇرىدىن كەلگەنلىگىدىن، خىتاي مەشۈررىنى پارە بېرىپ ساتىپ آلغان كىشى، باشقىلارنى ئورنىدىن قالدۇرتوب، اوزى حوكۈمەتكە، اىگە بولوشقا مۈمكۈن ايدى. مانا، بو احوال سىدا ژوت اراسىدا مەنسەب پەرىستىلىك ۋا پارتىيەچىلىك نىيەتنى تەرەققى قىلىپ، غەرىق موشو كۈندە ەسم بىزنىڭ اچىمىزدە باردور) خەلققە كۈب زەرەرلەر يەتكۈزگەن. ئاۋەتتە يەتتى سوغا چىققان واخىدا، ايداره اشلىرىنى يوزونقىدەك يول بىلەن ايلانغان توغرى بولمىغانلىغىدىن ۱۲۰۰ تونوندىن ۲۵۰۰ تونونگىچە قىلىپ، قايتان بولوسلاقتا كىل قىلىپ، يوزونقى ۱۴ بولوسنىڭ ارنىغا ۶ بولوس توزولگەن: قورام، مالىيە، سو، باركىدىن. اق كەنت (اق كەنت كىيىن ايرىلغان بولور) اقسو - چارىن ۋە كەتەن. مان بولوسى اوز ائلىغا يوزونقىدەك قالدۇرولغان، مەمۇرىسى ۷ بولودو.

اوروس حوكومتى ۱۸۸۴ نچى يىلىغىچە بولوسلانى سايلاماسدن، ژوت آرىسېدىكى بورونقى ابرويلوق آدمەلەنى بولوسلفقا بەكىتكەن. چونكى، اول واختا بو بولوسلانى كۆب اش تەلەب قىلىنغانلىغىدىن، خەلققە سوزىنى اوتكوزەلەيدىغان كشىلەر كىرەك بولوب، تۈۋەندىكى آدمەلەر تەيىنلەنگەن: ياركەنت بولوسىغا (آق كەنت بولوسى بوقايدى) بورونقى اىلى شەرىنك بولوسى قاسىمبەك بولوس بولغان.

قورام بولوسىغا بورونقى تاش اوستىن بولوسى. آبا بەكرى، قاراسوغا جامالدىن مالىبايغا ناسىر بولوس بولغان.

قالغان آقساقال، قازىلرى سايلامغىچە بورونقى غولجىدىكىلرى قالدورولغان. ئومومەن تارانچى - توڭگانلانك آراسىدا ايدارە اشىدە توتولغان اوسول قازاقلاغا توتولغان اوسول بىلەن بر بولوب، آيرماسى بولمىغان.

بىرىنچى سايلام، ۱۸۸۴ نچى يىلى باشلانغان. ماناشونوك بىلەن اىلى تارانچى - توڭگانلرىنىڭ يەتتى سو اوبلاسىغە كۆچۈپ چىقىپ اورونلاشلىرىنىڭ تەرىخى تۈگەيدۇ.

تارانچى - توڭگانلانك موندون كىيىنكى آحوالاتى سەياسى، ايجتمائى ياقىدىن بو مونچە تارىخى دەۋرلەرگە بولنوب، تارىخدا اوز آلدىغا ئەلاھىدە اورون آلغوسىدور.

تارانچى - توڭگانلانك كۆچۈپ چىققانلرىنىڭ ئومومى جان ھىسابى ۱۸۸۲ نچى يىلى آلمان ھىساب بىلەن كۆچۈپ چىققا اختيار قىلىنغانلانك ھىسابى تۈۋەندىكىچە بولغان:

تارانچىلار	۱۱۳۶۸	اۋى	۴۸۰۹۲۵	جان
توڭگانلار	۱۳۰۸	اۋى	۵۰۱۸۷	جان
جەمئى:	۱۲۰۶۷۳	اۋى	۵۴۰۱۱۲	جان

۱۸۸۴ نچى يىلىدىكى ھىساب بويونچە كۆچۈپ چىققانلا ۋە يەر - سۈيى بىلەن اوروس ئەۋەسىگە اوتىكەنلەرنىڭ ھىسابى:

تارانچىلار	۹۰۷۵۲	اۋى	۴۵۰۳۷۳	جان
بونوڭغا كەتمەن بولوسىدىن	۷۶۰	اۋى	۳۰۷۸۷	جان
جەمئى:	۱۰۰۵۱۲	اۋى	۴۹۰۱۶۰	جان

توڭگانلار	۱۰۱۴۷	اۋى	۴۰۶۸۲	جان
توخماق، قاراقوڭغوزدا	۶۷۴	اۋى	۳۰۰۰۳	جان
قاراقول اوبازىدا	۲۰۵	اۋى	۱۰۱۳۰	جان
جەمئى:	۲۰۰۲۶	اۋى	۸۰۸۱۵	جان

ئەلۋەتتە بۇ ھسابنى ئوغرى دەپ ايتىشقا بولمايدۇ، خوسوسەن، بۇ ياققا كوچۇپ
 قىلغانلارنىڭ ھسابىنى يىققان واختىدا، كوچمەنلەرنىڭ كۆپى اوزىگە تەئەللۇقلۇق سىلپىيەلەردە
 ۋى- ماكانىنى سالب پۈتمىگەنلىگىدىن، كۈپ خەلق، ايتتىز - ايرىقدا بولغانلىغىدىن، ھەممىسى
 ۋى ھسابقا كرەلمىگەن. اىكنچىدىن، بۇ ھسابقا ياڭغوز اۋىلوكلە ايلپىن، بويىداق - ياڭغوز
 ۋىلا كرەلمىگەن، ئەلۋەتتە اول واختا، ژوتنىڭ كەمپىغەللىگىدىن بونداقلارنىڭ سانى، خېلى كۈپ ايدى.
 نوڭگانلارنىڭ بولسا، ياڭغوز يەتتى سو اۋىلوسىغا چققانلارنىڭ سانى يىغىلىپ (بۇ
 ۋىم تولۇق ئەمەس) اوليا - آتا، فەرغانەگە كەتكەنلەرنىڭ ھسابى كرەلمىگەن. شۇنىڭ اۋچون،
 ۋى ھسابنىڭ خېلى كەملىكى باردۇر.

ھۆكۈمەت نەرەپىدىن كۆرسەتكەن ياردەمنىڭ (قەرز آچما) ھەممىسى ۱۰۰ مىڭ
 سومغە بەتكەن.

۱۹۲۳ ژىل ۳۱ نچى دىكابىر.
 ا. مەنسۇر اوغلى.

بورادەر ئىسمائىل تاھىرى.

غۇر.. بلك ھەيئەتتى ھەم يەتتە سوۋىلايەتنى پارتىيە كامىتېتىنىڭ كانترولنى كامىسپە رەئىسى.

تارىخى - تونگانلارنىڭ يەتتى سوغا كوچوب چىقىشى ھەققىدىكى تارىخى پارچەنى ياساشدىن مەخسەت. كەلگۈسى ئۈچۈن تارىخى ماتىرىيىل قىلىپ قالدۇرۇش دۇر. بونى يازىدا يۈرۈشنى گوبىرنا تور (كالپاكووسكى) كانسىلاسىدا بولغان، غولجە شوئېسىنىڭ (Отдел по кульдж. делам) ۱۸۷۵-يىلى بىلەن باشلاپ ۱۸۸۳-يىلى بىلەن يۈرۈشكەن ئارخىونى ماتىرىياللىرى بىلەن پايدالاندى. بۇ شوئېنىڭ ئارخىونى ئاش قەغەزلىرى ئاجىدە ئالتىشەر - جۇنغارىيە ھەققىدە نەھايەتى ئاممىۋىيەتلىك تارىخى دا كومىنتلار بار ئىكەن. بىراق بىر مۇنچەسى تاشكەنتتىكى مەركەز ئارخىوئىدارسىغا ئېلىنىپ كېتىدۇ. بۇ ئېلىنىپ كەتكەنلەرنىڭ ئاجىدە بىر ئۈچۈن ئەھمىيەتلىكى، شۇ ۋاقىتتا ئېلى سولتائىلى بىلەن ئورس ھۆكۈمىتى ئاراسىدا ۋە بەدەۋلەت (ياقۇب بەك) بىلەن بولغان ئەلا قىلا ھەققىدە بولغان بىر نەچچە «دىلا» لەر دۇر. ئەلۋەتتە، بۇ ماتىرىياللارنى تاشكەنتتىكى مەركەز ئارخىونىدا ئېلىپ كېرەكلىك دا كومىنت ۋە ماتىرىياللارنى سايلاپ ئالاش كېرەك.

ئەندىن تارىخى - تونگانلاردىن ئوروسقا تايىپ بولۇپ كوچوب چىققانلارنىڭ نوپۇسىنى ۋە دەسلەپكى ئىقتىسادى تەكچىلىكى ھەققىدە مۇمكىن بولغانچە توغرىى ھېساب بېرىشقا تىرىشەم. ئەلۋەتتە، بونۇڭ كەمچىلىكلىرى بولۇشى مۇمكىن. خۇسۇسەن بۇ ھەقتە كۆپرەك مەلۇماتنى شۇ كۈچ ۋاقىتتا ئاراشقان بىر مۇنچە قىزىلرەزىدىن يىغىشقا مۇمكىن بولار ئىدى، لېكىن بولاردىن يىغىلغان مەلۇمات مېنىڭدە ئاز بولدى. ئېلىنىپ، ۋاخ ئالدىلىق بولۇپ قالغىنى ئۈچۈن تەكشۈرۈشكە، چاقشۇرۇپ قاراشقا توغرىى كەلمەيدۇ.

شونۇڭ ئۈچۈن بونى بىر تارىخى ماتىرىيال ھېسابلاپ. بۇ ھەقتە قولىدا، تولۇقراق ماتىرىياللىرى بار بۇرادەرلەرنىڭ، «ئويغۇر بېلىك ھەيئەتلىگە» يېزىشىنى سورايمىز. ۱. م. تەھىرى.

توشگانلا كماله؟

موشو كۈنگىچە توشگانلا ھەققىدە تولۇق بىر مەئلومات بەگەن تارىخ تىپىلەيدى. بىراق تەبىئىي ئەتكۈچىلە ھەم، توشگانلا ھەققىدە جۇزىيىگەن بىر مەئلومات يېزىپ ئەتكەنلەكەن، بۇ خەلق ھەققىدە تەپسىلىك بىر مەئلومات. ئەتىمال خىتاي ئارخىپولرى كونا ئەسەرلەرنى ساخلايدىغان (اورون) دا ھىروغلوپ يارولرى بىلەن يىزىلغان كونا رىخلادا بوسا ئەجەب ئەمەس. ھەرھالدا، توشگانلا ئۆزلىرىنى، خىتايستانغا دىن ئۆگۈتۈش چۈن كەگەن ئەرەب (سەھابىلەدن سەعدى ۋاقىاس ھەم اونىڭ كىشىلىرى) نەسلىدىن بىر دەئۋا ئىتىدى.

تۈركىستان اويغور كاممۇنىستلىرى
مەركەزى بىيوراسىنىڭ ئەزاسى
بۆرادەر ھاكىم سولايمان.

فابىسى بىر توشگانلا ئۆزلىرىنى چىڭگىزخان، سىناق تۇمۇر ئەسكەرىدىن قاغان ھىسابلاپ، ئالدىنقىلا، «تورغان» دىگەن سۆزنى «توشگان» بىر ئۆز نىللىرىگە ئۆرۈپ ئاغان دەيدۇ.

تولۇپ بۇ ھەقدە، ياۋروپا ئالىملىرى تۇرلۇك پىكرە سوسما، توشگانلارنى اويغور تۈرۈكلەردىن ئارالغان. بىر ئىتقۇچىلا ھەم با. بىرنچى، اون ئۇچۇنچى ھەم اون تۇتۇنچى ئەسەرلەدە خىتايلا قاشقارستاندىن كۆپ (جۇ) اويغور ئائىلە (بالا-چاقا) لرىنى ھەمبۇرى سۈرەندە گانسو ھەم شىنسى ۋىلايەتلىرىگە كۆچۈگەن. بەلكى، بونىڭ توغرى بولۇشى مۇمكۇن. چۈنكى، توشگانلارنىڭ ئىك كۆپ يىرى ھەزكۈر ۋىلايەتلەردۇر.

بەزىلە، توشگانلا تۇرۇك اوروغىدىن، ماشغوللا

ۋامانەسىدە ھەربى ئەسىر سۈپەتى بىلەن سەمەرقەن، بۇخارا ۋىلايەتلىرىدىن كۆچۈرۈلگەن دەيدۇ. بونىڭ ھەم توغرى بولۇشى مۇمكۇن. چۈنكى، خىتاي مەركەزىدىكى توشگانلا ئۆزلىرىنى سەمەرقەندىن كەگەن دەپ ھىسابلىغانلىغىدىن، مەشھۇر سەبىيا رەشىت ئىبراھىمنى ھەم سالا توشگانلىرىدا كۆپ تۇرۇك تەبىرلىرىنىڭ ساخلىنىپ قاغانلىغىدىن بۇ دەئۋانى قورەنلەيدۇ.

ئەينەدۇر. توشگانلارنىڭ تۇرلۇك ئىنقىلاب - ئۆزگۈرش ۋاقتىدا خىتاي ئىچىگە كىرىپ

قاغان تۈرۈك بالىلىرى ئىكەنلىكى بەك يەقىنى ئىھتىمالدۇر. چۈنكى ياوروپا ئالىملىرى تۈگگەنلەرنىڭ سىما- قىياپەت جەھەتلەرنىڭ خىتايىلارنىڭ بوشقا بوغانلىقىنى كۈستۈشلىرى بوشا دەلىل بوسا كىرەك.

تۈگگەنلەر كونا خەلقلىرىدىن بولۇپ، بەك اوزون زامانلاردىن بېرى خىتايىلار بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەنلىكىدىن. خىتاي مەدەنىيىتىگە مەغلۇپ بولۇپ، تىل، ئۇرۇپ- ئادەت، مەدەنىيەت كىيىملىرى خىتايىلارچە بولۇپ كەتكەن.

ئامما، بەدىن جەھەتتىن خىتايىلارغا قارىغاندا، باشقا يەئنى: ئىگىز بويلىق، مىخى ھەم كۆرۈنۈشى اوبدان بولۇپ، ئەدەب، ئىناپ، ھەيسا ياغلىرىدىن ھەم شۆبەسىز خىتايىلاردىن ئۈستۈن. اومۇمەن بولا توغرى وەئەلەك، باتۇر، ئىتھاتلىق، ئۆز ناموسىنى ساقلىغۇ- غۇچى، مېھمان دوس، ھورلۇقنى خالىغۇ- چى بىرخەلق بولۇپ، ۱۸۵۶-۱۸۷۶ ژىللاردا بوغان خىتاي، تۈگگەن ماجىرالىرى بولاننىڭ ھور خەلق ئىكەنلىكىنى كۈستۈدۇ.

دىن جەھەتتىن كۆڭكى اسلام دىنىدە بولۇپ؛ سۇننى، شىئى مەزھەب- لىرىگە ئايرىلىدۇ. بو ئىككى مەزھەبنىڭ قايسىدا كۆپرەك ئىكەنلىكىنى ئىتائىسام ھەم دىن بولىدا بەك مۇتەئەسسىپ وە ئسلام مەدەنىيەتتىن مەھرۇمدۇر. ئامما،

يەئنى سوۋىلايەت- شەھەر مېلىتسىيەسىنىڭ باشلىقى بورادەر ماگارا ماسانچى.

خىتايچە اوقوغانلىرى خېلى بوسا كىرەك. چۈنكى، زور مەئەورىيەت (اورون) دە بوغان تۈگگەنلەر ئومۇمى ھالدا چوڭ اورونلاردا بولمىس ئىدى.

تۈگگەنلەرنىڭ جوغراپى جەھەتلەرنى كۆسەتمەك قىيىن. سەۋەۋى بولا روسىيە تاتارلىرىدەك سودا ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، خىتايىلارنىڭ تورلۇك ئۆلكەلىرىگە تاقىغان. تىبەت سەھەرلىرىدىن تاتىپ تەشكىن شەرىگىچە بو خەلقنى كۈرۈش مۇمكىن.

سان جەھەتتىن ئۆزلىرىنى سەكسەن مىليون دەپ ھېساپلىسا ھەم لەيكن، اوتتوز- قىر مىليوندىن ئاشمىسا كىرەك. (پادىكائونىك ئارنىلوفنىڭ ھېسابى بويونچە ئالتە شەزە تۆت مىڭ ئالتە يۈز قىر تۈتۈن كىشى بار).

تۈگگەنلەرنىڭ بىر قىسمى، ۱۸۷۷- نچى ژىلى خىتاي زامانىدىن قېچىپ روسىيە ھېمىيەسى

ئە سوغا ئاتىش مەك جان ھېسابىدە كۈچۈپ چىققان. بولانك ئىچىدىن بىزەچىسى
 لىر خە قومانداسىدا يەتتە سودا قىلىپ، قاغىنى ئاۋلىياتاغا اورناشقان.

ھازىرقى ۋاقتتا، يەتتە سو توڭگانلار ئىللىك بەش مەك ھېساب قىلىنىدۇ. يەتتە سو
 توڭگانلار نەھايەت ئىجتىھاتلىق بىلەن تۈرمۈشقا اوستا بولۇپ، بىر قىسمى سودىگەر
 ھەم بىر قىسمى دېھقانچىلىق ئىشلىگە مۈتەخەسسسلگى ئاڧىسىدا، مۇندىكى كۈكچە، گۈرۈچ
 سولاتىنى بولانك اوشۇق ئالدىغانلا يوق ھەم تىرىق. گۈرۈچدىن قاينىتىپ بال
 ياق بولانك قولىدا.

بولا مېشەن لەقەبىنى ئىختىيار قىلغانلىرىدىن ئەسكەرلىك خىزمەتلىگە ما ئېلىنىدۇ. ئىل،
 ۋاپ - ئادەت خىتايلا اوخشاش بوسىما، نۇغاي، ئۆزبەك، قازاق نەئسىپىدە يوق
 ھەم. ئالتە ياشدىن ئاتىش ياشىغچە ھەممىسى تۈرۈكچە سۆزلەشنى بىلىدۇ.
 ياشلا كۈپرەك خىتاي نەئبىرلىرىنى اونتوب تۈرۈكچە، روسچە سۆزلەشنى استىمال
 ھەم.

يەتتە سو توڭگانلار مەئارىپ ئىشارىدا ئارتدا بولۇپ، پەقەت ئۇنىكىن ئىلىدا
 ۋىلا، بەركەنت نوڭگانلار بىرىن مەكتەپ تۈزەپ، ئىگرمىگە يىغىن توڭگان
 ئىللىرىنى تاشلىكەن، مەسكاۋغا اوقۇشقا ئەۋەتتى.

ساپىر جان شاكىر جان.

ئىستېباد خاتىرەلەردىن

(تارىخى ھىكايەلەرنى)

خىتاي زولامى دە ئارانچىلا ھەم مەشھور سادىر خاگروك

۱۷۵۹ - مىلادى. خىتاي ئىمپېراتورى «چاڭ-لوڭ-خان» زامانىدا خىتايلا شەرقى تۈركىستاننى ئۆزلىگە قاراتقان ئىدى. كىيىن بولانڭ ھەددىدىن ئاشقان جەۋرى زولاملرى، ئالتەشەر تۈرۈكلىرىنىڭ بىر نەچچە مەرتىبە خىتايلاغا قارشى قوزغولۇشلارنى سەۋەب بوغانلىقى تارىخلاردا مەلۇمدۇر.

بۇ قوزغولۇشلاردا خىتايلا قانچە قىلىپ، قانچە ماللىرىنى سەرپ قىلىپ، شەرقى تۈركىستاننى بايلىقىنى تاشلاپ كېتەلمىدى. گايىي واختا خىتايلا ئۈستۈن، گايىي واختا مۇسۇلمانلا ئۈستۈن بولۇپ، بۇ چۈمۈلەدىن نۇرغۇن ھېسابلانغان خىتايلا ئى ئالتەشەرلا كەلە تامام ھايدالار پۈتەرەلمىدى.

ئەخىرىدە خىتايلا ئۈستۈن كېلىپ، كېلىدىغان واختا بولىدىغان ئىختىلال (قوزغولۇش) لارنىڭ تۈمۈرىنى قورۇتماق ئۈچۈن، ئىككىنچى بىر سەياسەت تۈتىدىكى، اۇ بىرسا، ئىنقىلابچى سانالغان سىنىپلارنى باشقا يەگە بۈتكەش، يەئنى كۈچۈش ئىدى.

تەخمىنەن ۱۷۶۰ ژىلى: قاشقا، ياكەن، خوتەن، ئاخشۇ، قۇمۇل، (خامى)، تۇرپان شەھەرلەردىن ۶-مىڭ ئائىلە (بالا-چاقا) اۇيغۇر كەمبەغەللىرىنى مەجبۇرى سۈرەتتە ايلان وپلايەتتىگە كۈچەدى.

بونىڭدىن مەخسەت: ھەر دايم غەلۋە ياساپ توغان سىنىپلاردىن قۇتۇلۇش، خىتايلا نەزەرىدىن ئۆلتۈرۈلگەن قالماقلاردىن بۇش قاغان يەلەنى ئاۋات قىلىش ھەم تەجىبەل (ۋەستەملىكەچى) خىتايلا ئى تۈيدۈردىغانلارنىڭ كىرەك بولۇشى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۶-مىڭ ئۆيلەر وبغۇرلا، ۶-مىڭ ئۆيلۈك مانجولارنىڭ ئاشلىقلىرىنى ھايداپ، قۇل اورنىدا خىزمەت قىلىش مەجبۇر قىلدى. بۇ، كۈچۈرۈلۈش ئالتەشەر اۇيغۇرلىرىغا، خىتايلا قالماقچە، «تارائىيى ئىسمى بېرىپ، شۇ كۈندىن ايتىبارەن مۇشۇ ئىسىمدە ئاتىلىپ كەمەككە.

تارائىيىلا ايلغا كەگەندە، بىر كۈرپۈس (۴۰مىڭ) خىتاي ئەسكەرى بىلەن تاغ ئەتراپىدىن كۈچۈپ ئۆگەن قىزاي ئاتلىق قازاق ھەم بىر ئاز قالماقلا بار ئىدى.

خېتايلا كەمەسەن بورون، جونغار يېنەنڭ مەدەنىيەت كىندىگى (مەر كەزى) ھېسابلانغان
 ويلايەت خېتايلا نڭ قالماقلا نى رەمىمىسز سۈرەتدە قىرغىنلىرى ئانىنىدا، تامامەن خاراب
 كەگەن بولوب، شو خارابىقلانى توزوتوش، ياڭلىباشىدىن شەلەنى بنا قىلب خېتايلا نى
 ش، ئەلچاسىل، ايلى تەبىئەتنى ھېسابسىز باي ھەم ئىشلەنمىگەن بىر غەزە بوغانلىقدىن،
 خام تەبىئەتنى ئىشلەپ، خېتاي ئالى (چوڭ) سىنپارىنڭ ھەياتىنى ساقلىماق، تارانچى
 مەبەغلەللىرىنڭ بويىنىغا چۈشكەن بىر بەلا ئىدى.

شونڭ ئۈچۈن، خېتاي چىرىكلىرى، تارانچىلانى قامچا ئانىنىدا ئۈستەنلەنى چاپقوزوب
 چىقاتىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى قىلدۇراتتى.

تارانچىلا ايلغا كەگەندە تولا كەمەبەغل بولوب، تاپقان نەرسەلىرىنى خېتايلا تاتىپ
 سەبەبلىك، يەيدىغانغا اوزوقلىرى بومىغان واغلىرى ھەم بوغان. لەيكن، ئوزلارنىڭ
 دوست دوسلىقى - ئىشلىكلىگى بىلەن كۈن - تۈن ئىشلەپ كونلوك مەئاشلىرىنى تەمىن قىلىشقا
 ئىگەكى ئىككەتنى (ھالى) گە كەلتۈروب قوياتتى.

مەسەلەن: بىر تارانچى نڭ ئات - اولاقلىرى يوقكەن، قوشقا ئوزىنى قوشوب ئىشلىگەن
 ئون خو (قىز پوت) سىلىق ايلنىسا، بىر ئاز ئات - اولاققا يېتىشپ قاغاندا ئىگىرمە
 (سەككەن پوت) سىلىق ايلناتتى. بو سىلىقلانى تۈلەمىگەن تارانچىلا، جانلىق
 وانلىرىنى، ھەتتا كىيىملىرىنى سېتىپ، ياماق (ئاقچا) بىلەن سىلىقلىرىنى ئۈگۈتۈشكە مەجبۇر
 بولدى. مال وە باشقا نەرسەلىرى يوق كەمەبەغلەلەنڭ ئىزىز خوتون - باللىرى سېتىپ
 رلى يامولغا سولناتتى.

مانا شو ئەھۋالدا، ھەددىدىن ئاشقان خېتاي زىۋامى توغرى ۱۰۵۰ يىل داۋام قلىدۇ.
 شونداق چاپالانى چەككەن تارانچى كەمەبەغلەللىرىنڭ ھېچ بىر ياردەمچىسى چىقماسدىن،
 بىر بەگلىرى، روھانىلىرى بو زورلوقلانى كۈرۈپ توروب، ئۆز راھەتلىرىنى كۈزلەپ
 ھىمايە قىلىشنىڭ چارەلىرىنى كۈمىگەن. بەلكى ئىغلاپ كەگەن كەمەبەغلەلەننى
 ئانغا ئىتائەت واجب، تەغدىرگە تەن قويۇش كېرەك دەپ خېتاي جالانلىرىغا توتوب
 رەتتى.

لەيكن، بو توتوب بېرىشلا ئەخىرىدە ھېچ بىر پايدا قلمىدى، ئازادلىقنى تەلەپ
 قىلدى. بىر تارانچى ئىنقىلابچىلىرى، خوتون. بالا - چاقارلىرىنى تاشلاپ تاغ تاشلاغا
 ئۆزلىرىنىڭ نەھايەت ئىزغانلىقلىرىنى موڭلۇق قوشاق (شىئىر) ارى بىلەن ئىرھار
 ۋەندى.

شو ۋاقىتتا، خېتاي نڭ ئەلچىسى ئۈنكەن كەمەبەغلەلە توۋەنكى قوشاقنى ئەيتقان:

بو تاغلا ئىگىز تاغلا،

غېرىپ يولىنى باغلا،

غىرىپ ئولسە كم زىغلا

— غىرىپ قا غىرىپ زىغلا.

مانا بو. مىز لوملانك ژورەكلەردىن قان ئارىلاش قايناب چىققان ئاە. زارلارنىڭ
مكەن بىرى. خىتاي زالمارى شۇنداق قاققونلارنىڭ. خوتون. بالىلارنىڭ باشلىرىنى چېپىپ
(كىسپ) بازار مەيدانلىرىغا ئېسىپ قوياتتى.

لەيكن. بو وه هەتەتلىكلەرنىڭ ھېچ بىرى پايدا ئەتمەسەن. خىتاي قەلچىدىن ئولوشنى
ئوزلارگە خورلوق سائىغان تارانچى قاققونلارنىڭ سانى كۈندىن كۈنگە كۆپىيىپ. خىتايلارنىڭ
زالمالارە ژورونكەن سەيلىتىلەرنىڭ ئايىقى نىمە بۈردى دىيەلسە. — بولا ھەممىسى زىغلا
كىلىدىغان ۋاقتا ئىنقىلاب اوشقۇنى ئىدى.

ئامما. ئىنقىلاب باشلانغىچە بو قاققونلارنىڭ ئەھۋاللىرى نەھايەت قىيىن بولۇپ، بولانك
تولىسى سوغ تاغلادا. ئىسسىق چۆللەدە ئاچ يالىڭاچ قىلىپ ئولۇپ كىمەتتى. خىتايلارنىڭ
قولىغا چۈشكەنلەرى ياموللاغا كۆك سولۇنۇپ. چېرىپ ياكى چېپىپ تاشلىناتتى
بولاننى زىچىپ لويۇشتۇرىدىغان كىشى يوق ئىدى. موشۇلارغا اوشاش قاققون كەمبەغەل
ئارىسىدىن، يالغۇز، سادىر خاڭرۇق. دىگەن بىر اوغۇل. بالا. دۈشمەن قولىغا چۈشمەسەن
ژۇرەتتى. سادىرنىڭ خىتايلارغا دۈشمەنلىكى مەشھۇر بوغاندەك اوغۇرلىقى بىلەن ھە
پۇتۇن، ئايلى ۋىلايەتنى. گە مەشھۇر ئىدى.

سادىر خاڭرۇق

سادىر خاڭرۇق مولتوقى (مولا توختا) يۈزىدىن ئارا ئۈستەنلىك بولۇپ، كەچ
ۋاقتىدا بورنىغا قورۇت چۈشۈپ خاڭرۇق بولۇپ قالغان سەبەبلىك. چوڭ بوغاندا، شۇ
لەقەم بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەتكەن. سادىر. تەخمىنەن ۱۷۹۶ نچى ژىلى مولتوقى
يۈزىدە (قىشلاقدا) توغۇلۇپ، ۱۸۷۲ نچى ژىلى، ۷۶ ياشقا يەتكەندە ۋاپات
بوغان.

ئانىسى خوش ئەخمەت ئاتلىق كەمبەغەل بىر تارانچى ئىدى. سادىر شاۋالە
ھەمىدە خان ئېسىملىك ئىككى خوتون ئاڭار بولۇپ، بو ئىككى خوتوننىڭ قايسىسى
چوڭ خوتوننى ئىكەنلىكى ئانچە مەلۇم ئەمەس. ھەر ھالدا، سادىرنى كۆگەن تارانچى
قىزىلارنىڭ ئەيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئىككىنچى خوتوننى ئاۋالقىسى ئۆلگەندىن كېيىن
ئاڭانلىقى ئاڭلىشىلىدۇ.

سادىرنىڭ چوڭ خوتونىدىن: ۱-دەرگا قۇلى، ۲-ئەلا قۇلى، ۳-نۇرە قۇلى. ئىككىنچى
خوتونىدىن: ۱-ئېگەم قۇلى، ۲-كېرەم قۇلى دىگەن بەش اوغلى بولۇپ، قوشاقلارنىڭ
دانا خان ئاتلىق ئوزىدىن بوغان قزى بىلەن، بولماشخان ئاتلىق يەنە بىر ئۆگە قزى
بوغانلىقى ئاڭلىنىدۇ. اوغۇللىرىدىن ئېگەم قۇلى بىلەن كېرەم قۇلى ئۈشۈپ كۈندە غولغا

بىر مەھەل ئېشىپ كىرەم قۇلى بوسا، ئاتاسىنىڭ قوشاقلرىدىن موكەمەل بىلگەنلىكى ئېيتىلىدۇ.

سادىر، ئېگىز بويلۇق، سىرىق رەڭلىك، گۈنەشنى ئىكچىكە، ئىكەگىدە كىچىكە سىرىق كەڭ مېيەلىك، يوغان باش، ئوتكۇر سۈزلۈك، پالوان، ئون ئۈستىگە كەمبەغەل ھەم ئىدى. اوغرى بولۇشى، خىتايلا تەرەپىدىن ئېغىر سېلىق سېلىنىشى بىلەن ئونى بىلگەنلىكى ئۈچۈن بەگلىكنىڭ خىتايلاغا توتۇپ بېرىشلىرىدىن قوقۇپ موشۇ سۈپەتكە كەلگەن. ھەقىقەتەن، قاچقون بولۇشتىن بورون اوغرى بولماستىن، بەلكى ئوزۇق كۈچى بىلەن كۈن كۈرۈپ كەلگەن ئادى بىر تارانچى ئىدى. قاچقون بولغاندىن كېيىن كۈپ زامانغىچە چەللىرى كېلىپ يوشۇن بالا-چاقاللىرىنى كۈرۈپ كېتىدىكەن. ئەخىرى كۈپ جاپا، تەلەپپۇز چەككەندىن كېيىن، خىتايلا توتۇشقا يېقىن بولغانلىقتىن، بالا-چاقاللىرىنى كۈرۈپ بولۇش مەھرۇم بولۇپ ئولتۇر ھالغا كەلگەندە اوغۇرلۇق قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

شۇنىڭ بىلەن قاچقونلاردىن ئىبارەت اوغۇرلار اوپۇمى تەشكىل قىلىپ ئوزۇق باش بولغان. بىر زۇڭگەن ۋاقىتتا، لەقەمى قاچقون سادىر بوسا، اوغۇرلۇق قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن سادىر دەپ ئاتالغان.

سادىرنىڭ اوغۇرلاردىن ھەر كىم قوققان، ئوننىڭ ھەقىقەتەن ھەر قانداق خىيالى ھېكايەلەنىپ كەتسە، سادىر تەسەل بىلەن قاراپ تۇرۇپ، كۈزگە كۆرۈنمەي اوغۇرلۇق قىلىدىكەن. بىلەن سۆزلە تارىغان. لەيلىكى، سادىر ئونداق بولمىغان. ئونداق بولۇش ھەم غەيرى ئىش بىر ئىش. بەلكى، سادىرنىڭ ھېچ نەرسەدىن قورقماستىن، ئوشاق-چۈشەك سۆزلەشكە ئىنتايىن ئىنتىمىسىلىكى خەلق غەيىپلىرى بىر ئىش دەپ تويۇلغان.

ئو، تاغلاردا پىيادە قېچىپ تۇرۇپ، ئاچ-يالىڭاچ قاغان ھالدا، تارانچىلاردىن ھېچ نەرسە ئالماي ئامىغان. ئوننىڭ ئىككى يامان دۈشمەنلىرى زالىم خىتاي ۋە قالماق بايلارى بولغان. بىر اوغۇرلۇق قىلغاندا، ئېلىدىن يېرىم، بىر ئايلىق ئېرىق يەلەگەن، شېخو، ماناس، ئورمىچى ھەللىرى ھەم تورغۇت قالماقلىرى تەرەپلىرى بولغان. نەچكىچە بولسا-بولماستىن ئىشلا بىلەن بولماستىن، بەلكى ئومۇمىي دۈشمەننى قالماق بايلارى، ھۆكۈمەت كاروانلىرى ھەم ئىدارىگە ھۇجۇم ياساپ مال ئالغان. ئاپقان ماللىرىنىڭ ئوزىگە كىرەكلىكىدىن ئالماقلىرىنى سېغىنەلمەگەن بولغان-پول ئېغىمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن تارانچىلار ئوننى توتۇپ بېرىشكە بولماستىن، كۈگەنلەر، كۈمەسكە سېلىپ تۇرغان. خىتايلا قانچە تېرىشسا، توتماق بولسۇنما، خېلى ئىلگىرىچە توتالماي تۇرغان.

بىراق، كېيىن بەگلىكتىن بىرىنىڭ كۈتكۈشى بىلەن كۈرەسپىيلىدا سەككىز ئاي يېتىپ، كىچىق قېتىم سولۇنۇشى تورغۇت قالماقلىرىنىڭ ئىزىنى ئارقىلىق بولغان، ئىلگىرىكى ئىدارىدا خوتۇنى ئان ئارىسىغا قوبۇرغا سېلىپ بەگلىكتىن، شۇنىڭ بىلەن يەنىلا بىر قانچە، ئىككىنچى قېتىم سولۇنۇشىنى ئالماقلىرىدىن ئالغان ۋە كېيىن بولۇپ،

اۋىڭدا بىر مانجو بىلەن ياممۇل سالا سۈنۈ (رىشائىكىسى) نى بوزۇپ قاچقانلىقى مەم ئىزىدىن خېتاي چېرىكارىنى بىلاشقا، بىش ئۈچۈن كىشىسىنى تاتۇر كىيىپ قاچقانلىقى ئالغىشارىدىن ئاڭلىنىپتۇ. سادىر بىلەن خېتاي تېرىپونالى (ھەربىي مەھكىمەسى) نەزەرىدىن ئىككىسى مەرتىبە بېجىنىغا ھاياتىدا، بېجىنىڭ كۈچلىرىدا ياكى (قار تۈشكە) سىتېب كۈن كۆرگەن. ئەخىرى، بىر خېتاي پۇتلىغا خېتايچە ناخشا ئىيتىپ بېرىپ قوتلۇپ قايتقان. ئىككىنچى قات ئالغىشارىدا، بىر چوڭ ئادەمنىڭ، ئەمدى بېجىنىغا باسماڭ ئومور بويى قايتمايسەن، دېگەن سۆزى بىلەن يولدا قېچىپ قوتۇلغان.

بۇ ۋاقىتتا سادىر قىزىپ قاتان، كىيىپ چاچالانى تانېپ، يامۇلدا نەچچە تۈرلۈك چارالاغا گېرىتار بوغان، رومى پۇشۇن چاغلارنى كىيىپ، ئەدەتتە بېجىغا ھاياتىدا، شۈبھىسىز ئولتۇرماق. شۇنىڭ ئۈچۈن پارەخور غىتساي تورىلارنىڭ ئۈچ يۈز سەر (بىر سەرى ئىككى تۈگۈلۈك كۆرۈش) خىفەش پارە بېرىش لازىم بوغانلىقىدىن، ئۆز يېنىدا بىر نىيىنى يوق بوغان سەھىبلىك، ئۆز ۋاقتىغا يېنىپ كېلىپ، بىر مەھەل سەھىبلىك بوغان ۋاقىتتا، ئولتۇرغان خىفەلىك، يېشىدىكى ئىغىر كۈنلەرنى ئالغىشارى بىلەن تەسۋىر قىلىپ ئاڭلاتقان. ناخشىلىرى مەھەللىدىكى تارانچىلارغا تار تەشۋىر قىلىپ، ئولتۇرغانلىرى ئېغلاتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇرۇندىن خىفەلىك ھېچ بىر نىيىنى تەكشۈرگەن بىر كىشى بوغانلىقىدىن خەلق ئۈچ يۈز سەر پۇل رۇيىب سادىرنى خېتاي زامانىدىن قوتۇلدۇرغان.

سادىرنىڭ بۇ مەزگىلدە ئاتىشى ياشقا كىرگەن ۋاقتى بولۇپ، ئۆتۈكەن ئىشلىرىغا توۋا قىلىپ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ، دەل شۇ ۋاقىتتا خېتاي بىلەن تۈگۈلۈك ئارىسىدا چوڭ تالاشلا پەيدا بوغانلىقىدىن، بۇنىڭغا تارانچى كەمبەغەللىرى مەزلۇم تۈگۈلۈكلاغا قوشۇلۇپ، خېتايلىقنى ئېلىپ ھاياتىدا بوغاندا، بۇ ئىشنى سادىر سېزىپ، ئېنىقلاپ دۆلەتنىڭ تارانچىلارغا تەشۋىر ئالغانلىقىدىن بوسا كىرەك، تۈرەنكى ناخشىنى ئەيتقان:

ھاۋانىڭ مانايدىن،

قورقىمەن زامانىدىن!

مۇنداق بوسا كىم قوشماق؟

ئاخىرى زامانىدىن.

سادىرنىڭ خېتايلا بىلەن سوقۇشى

خېتاي، تۈگۈلۈك سوقۇشى ۱۸۶۲-يىلى ئېلىپ بارىلىپ، بۇنىڭ بىلەن سەھەرى مانجو سولالىسىنىڭ قاتتىق قوللۇق بولۇشى، موسولمان تۈگۈلۈك ئۆزى نەپىسلىرىنى نېگىشى، خوسۇسىيەت، ئالغىشارى - جۇنغارىيە مۇستەملىكىلەرىدە يەرلىك خەلقنى خېتاي رەھبىرىز سۈرەتدە تالاشلىرى، موسولمانلارنىڭ غايەلەرنى سۈپەتتە ئېلىپتە.

تارىختا كورسەنېشېگە قارىغاندا، «سېنگانپو» شەھىرىدە بىر باي مانجو بىلەن بىر ئوڭگان ئارىسىدا سودا موئامىلەسى توغرىسىدا دۈشمەنلىك پەيدا بولۇپ، يەنە ئوڭگان مانجو تەرەپىدىن ھەقارەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، باي مانجونى ئۆلتۈرىدۇ. ئاقىۋەتتە كېيىن ئاران توغان ئوڭگانلا بىلەن مانجولار بوزلۇشۇپ، ئىككى ئوتتۇرىدا سوقۇشلا باشلىنىدۇ. بۇ سوقۇشلاردا گاھا ئوڭگانلار، گاھا مانجولار غالىب بولۇپ، ئەخىرىدە ھەسەتلىق ئوڭگانلار خىتايلىقنى ناھام ئىككى ئۆلۈپ يېتىپ-تورۇدۇ. كېيىن كۈچلۈرى ئاتلىق، دۈشمەن ئاياق ئاستىدا قىلىش ھەم ئېزىلپ ئۆلۈشنى ئۆزلىرىگە خورلىق قىلىپ ئوڭگانلار، تارانچىلارنى ياردەم سوراپ مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئاندىن ئېچىلىشقا قاراپ توغان تارانچى دۇنياسى «ئاخ يەتتى» دەپ ئۆزلىرىنى بىر بەش ئۆلۈپ ئەزگەن خىتاي زالىملىرىغا قارشى ئوڭگانلارغا قوشۇلۇپ ۱۸۶۴ نچى يىلى سوقۇش باشلايدۇ.

مانا بۇ ۋاقىتتە تارانچى دۇنياسىنىڭ «ئارادلىق كۈرەشى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمدى، بىز مۇندىن كېيىن، يۇقۇرىدا ئەيتىلغان مەزكۇر مانجو دۈشمەنلىكى سادىر بىلەن ئىككىنچى دەۋرىنى سۆزلەيمىز:

سادىر ئۆزىنىڭ قىزىلىغىغا قارىماستىن، ياڭلىيىشنى روھلىنىپ، تارانچى كەمبەغەللىرى بىلەن «ئاق-ئوغ» نى كۈتۈرۈپ ئازاتلىق سوقۇشىغا ئىشراك قىلىدۇ. ئومۇر بويى بىلەن زامانىدىن قۇتۇلالمىغان ئوڭگان سادىر پۇرسەتنى غەنىيەت بىلىپ، جان-تىنى بىلەن ئەندىن ئۈچ ئىلىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ تەدبىرى ئاقىسىدا بىر نەچچە رۇپور (قارشى) بىلەن دۈشمەنلە مەغلۇب بولۇپ (يېڭىلىپ) قاپىدۇ. مۇندىن كېيىن تارانچى كەمبەغەللىرىنىڭ ئېلىپ بويۇنچە بىر پىرقە مەرگەنچىلەرگە باش بولىدۇ. يەنە قالماقلار ئىبارەت مەرگەنلىرى ئۈزەپ تارانچى ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئەسكەرلىرى كۈچلىرىنى ئارتىرىدۇ. سادىرنىڭ بىر بىلەن «باياندۇ» سىپىلى كۈتۈرۈلۈپ، بۇنىڭ بىلەن شەھەر ئىچىدىكى دۈشمەن بىلەن داۋۇزغا ھۇجۇم ياساپ سىپىل قورشاپ ئېلىنىدۇ.

ئەلھەسەل، مۇشۇ ۋاقىتتە كېيىن سادىرنىڭ داڭقى (شۆھرەتى) پۈتۈككۈل تارانچى ئېسىگە تاراپ. بورون اوغرى، يامان ئاتالغان سادىر، كېيىن قەھىرىمان-پالوان ئاتالغان. ئۇ ھەققىدە خەلق ئارىسىدا سۆز بوسا، سادىر پالوان، سادىر ئىساخون دەپ ئاتىلىدىغان. بورونقى قىلغان ئىشلىرىنى جىنايەتتىن سانىماي، بەلكى، كىرەك ئىكەنلىكىنى ئارقىلىق بىلدىرىدىغان بولۇپ، ئۇنى خەلق، شەھەر ئاچا-ئولۇغلاپ ھۆرمەتلەيدىغان بوغان. ئانچى ھەربىي كىچەشى «ئۇنىڭدىن مەسلىھەتسىز ھېچ قانداق ھەربىي (سوقۇش) ئىشلارغا ئىشلىگەن. جىدەل چىققان ئورۇنلارغا جەزا پىرقەسى باشلىغى قىلىپ يېزىلغان.

شۇ تەرىپتە، اوغرىدىن ئەل قەھرىمانى بولۇپ چىققان سادىر، تارانچى كەمبەغەللىرىنىڭ ئۆز سوقۇشىدا كۈپ كۈچ ۋە كۈپ غەيرەتلىرىنى كۆرسەتكەن.

سادىر ئاڭ سۆزىدە بولغان شەھەرلەرنى تار ئىچى قېزىلارنى تۈۋەنكى تەرتىپىدە كۆرسىتىپ بېرىلگەن. بىر ئىچى، كۆنۈر، سۈڭۈڭ، تارخى، ئوزغون شەھرى بولۇپ يەنە بونۇڭ ئۈستىگە شەرقىي تۈرلۈك قازاقلىرىنى تار ئىچى سول تەرىپىگە قاراتقان ھەم خىتايلا كېلىش ئېھتىمالى بولغان يەرنى كۆزەتچىلىكىنى قويغان.

مۇشۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ..تار ئىچى ھەربىي كېڭەشلىرى.. لۇنى قالماقلاغا ئامبال (ۋاپاتىنى كەمبىسار) قىلىپ قويغان. مۇكاپات ئۈچۈن سېلىقنىڭ غولىدىن يۈز دېسەت يەر بېرىلگەن بونۇڭ ئۈستىگە پەقەت قەدىر يامانلاغىلا بېرىلىدىغان ..كەم خاپ.. (ئىمتىياز بەلگىسى) چىلار كېڭىزگەن. شۇنداق قىلىپ تار ئىچى دۇنياسىنى ئاراتلۇقغە چىقىرىپ، تەشقىيە يانقاندا، ئېككىنچى بىر دۇشمەن پەيدا بولۇپتىكى. ۱۸۷۱ ئىچى ئۆزلىرى روسلارنىڭ غولجىنى ئېلىشىدىن تەۋەككۈل قىلىپ، تار ئىچى ھەربىي ئىسراپلىرى ..روسلاغا قارشى ئەسكەر باشلىغى بولۇپ بېرىشقا تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ تامام قېرىپ، لۇنداق ئىشلاغا تامام لەياقەتنى قامىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ جاۋاب بېرىشكەنلىكىنى تار ئىچى قېزىلارنى سۆزلەيدۇ.

ھەسەتلىرى بۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىدىن، مەشەقەت ۋە خەلق ئازادلىغى يولىدا ئۆتكۈزگەن سادىر، تەخمىنەن ۱۸۷۲ ئىچى ئۆزلىرى ۷۶ يېشىدا ۋاپات بولغان.

يازغۇچىدىن:

سادىر توغرىسىدىكى مەشھۇرات شۇنداق ئاتۇق تېپامىدى. خىتايلا بىلەن سولغا ھازىر بولغان تار ئىچى قېزىلارنى ئۆلۈپ تۈگەپ كەتكەن سەبەبلىك، شو ۋاقتا لۇن-لۇن ياشدا بولغان ھازىرقى قىزىلا ئاندا-ساندا بولسىمۇ، بىراق اولاما ئانچە كۆپ ئەمەس بەلكى كۆڭۈلدىن سورالسا كۆپىسى بىز ئۇ ۋاقىتتا ياشىدۇق دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

سادىرنىڭ قوشاقلىرى

سادىر باتۇرلىقى ئۈستىگە قوشاقچى ھەم بولغان، ئۇ ئۆزىنىڭ غەمىنى، قايغۇلىرىنى ئاتقان ئازابلىرىنى ئادىمىي بىلەن ئاڭلاتقان. سادىرنىڭ قوشاقلىرى بەك ئادى، بونۇڭ سۆزى سىرتى كۆرۈنۈش، ھېچ قانداق يۈشۈرۈلۈك يوق بولۇپ، تار ئىچى ئەدەبىياتىنى بىر سېلىملىم، سادىر قوشاق-نامىلىرىدا ئۆزىگەن يەللىرىنى، كۆڭەن جايلىرىنى، ئاتقان جايلىرىنى، خوتۇن-بالىلىرىنى، ئۆز ئۆتىنى، مەڭگەن ئاتلىرىنى، ئۆستۈگەن ياغاچلىرىنى ھەتتا ئۆيىدىكى مۈشۈك، ئىشلىرىنى سېغىنىپ سۆزلەيدۇ.

اۋمۇمەن بىز تەرەپىدىن تېپىلغان قوشاقلىرىنى ئۈچكە بۆلۈشكە مۇمكىن:
(۱) يامولدا ياتقان ۋە قېچىپ ئۆتكەنلىرى. (۲) خوتۇن-بالا، ئەل-ئۆتىنى سېغىنغانلىرى.
(۳) دۈشمەنلىرىگە ئەيتىلغانلىرى دۇر.

سەلەرنەك ناعشا (قوشاق) لرى توت مسراعلق، يەتتە بوغوم (ھىجا) لقدور. بو
 لدا مىسال ئۈچۈن نۆۋەنكى ناخشىلارنى كەلتۈرمز:

يامولدىن قىچىپ ژوگەن واختىكى قوشاقلرى:

مەن يامولدا ياتقاندا،
 بېشىم بىر قوچاق بولدى،
 مەن يامولنى تەشكەندە،
 قوبورغام پىچاق بولدى...

* * *

يامولنى تېشىپ قويۇپ،
 ئىككى چەم تاللاغا.
 مېنى باقمان بەش يابى،
 ئەمدى قالدى بالغا.

* * *

يامولدىن قىچىپ چىقىپ،
 ياتقان پىرىم يان بولاق،
 خۇدايىمەن تەلەيمەن.
 ماڭا بەسون بىر اولاق.

* * *

يامولنىڭ ياغاچلىرى،
 قىز، قىز، ئالىماچ،
 اوغۇلۇق قىمىي دېسەم،
 بالا قالدى يالىڭاچ.

* * *

يامولدىن قىچىپ چىقىپ،
 موڭلا توشدى بېشىغا،
 پىچاق چاقمىغىم خالتا،
 شاۋاخان ئاداشمىغا.

* * *

يامولدىن قىچىپ چىقىپ،
 ئۈچكۈن ماڭدىم پىلانە.

تورامدۇ، توتىلمىدۇ،

بۇرۇق بىلەن ئىرادە،

ياموانىڭ ياغاچلىرى،

قۇل سىردا سىرلاغلىق،

مىنى باققان بەش يايى،

ئۈرۈمچىدە پالاغلىق.

تاغ مو تاغ قىچىپ ژۇرۇپ،

پۈتلىم يېغىر بولدى،

شالۋىنى كاۋاب قىلىپ،

بىر تاتلىق يېغىر بولدى.

مىنىڭ ئۈچ بالام با،

چوڭى پەننامە اوقۇيدۇ،

مىنى موى تۈگىزىدا چاپسا،

تەنمى قاغا چوقۇيدۇ.

سادىر دەپ ئىتىم قالدى،

داڭزىدا خىتىم قالدى،

داڭزىنى اوقۇپ باقساڭ،

ئۈچ بالام ئىتىم قالدى.

سادىر مەن، سادىر مەن،

سادىر بوماي نىمە مەن،

تاغ يوللىرىنى سورىساڭ،

ھەممە جاينى بىلىمەن.

سادىرنىڭ مىنىڭ ئاتى،

ساغرىسىدا ئالاسى،

ايلىدا خوتون قالدى،

قوچاغىدا بالاسى.

يامولدن قىچىپ چىقىپ،
 ئاغامچا تىپىپ ئالدىم،
 ئاستمىدىكى ئالا ئاتنى،
 اون سەرگە سىتىپ ئالدىم.

* *

سادىر ياتقان كامالاغا،
 اوچار قانات كرمەيدۇ،
 مەن ئوزەم بو يەللەدە،
 باللرم نىمە يەيدۇ.

* *

يامولدا تۇشۇپ قالدىم،
 چوچن بىلەن يىتىلغا،
 واڭزى پولىنى دەيدۇ،
 ئولگومەيدۇ ئىشتلاغا.

* *

واڭزى پولىنى دەيدۇ،
 واڭزىغا نىمە لازىم،
 يار خالتا يىدەرىيدۇر،
 يامولدا يىتىپ تازىم.

* *

يامولدىن قىچىپ چىقىپ،
 بەش كۈن ماڭدىم پىيادە،
 بىر قالماق ماندۇ دەيدۇ،
 دەولەت بەسۈن زىيادە.

* *

يامولنىڭ ياغاچلىرى،
 زىبا قارغاي، چەڭزە،
 يامولدىن قىچىپ چىققان،
 اوغول بالا، خوخەڭزە.

* *

مەن يامولدىن قاپقاندا
 بىر مانچو بىلەن قاچقان.

سالامونغا سالىب قويۇپ،
قولۇپ تولغاۋ ئىشك ئاچقان.

بىر بۈكەينىڭ غولىغا،
ارپا تالقان ساجدۇق.
يايىلا قوغلاپ كەلسە،
زار كىچىپ داۋان ئاشدۇق.

يوقۇردىن توشۇپ كەلسەم،
قالماق ھەر نىمە دەيدۇ،
مۈشتۈمنى تۈگۈپ قويسام،
تۈرۈق ئاتنى بىرەي دەيدۇ.

سادىرنى تۈتۈپ بەگەن،
ئاق جەڭزەدىكى شاگىو،
جان تاپماق ئۈچۈن ساتىم،
بىيچەن ايچىدە ياكىو.

سادىر باي ئولۇپ كەتتى،
ھەممىدە توغايچ ياقىن،
تۆت بالام زىتىم قالدى،
تېنەتەي ئابدان باقىن.

ئىگىز تاغنىڭ قارغايى،
قشلىقى شالاڭ اوخشاش،
ھەمرايىمنى يەي دىسەم،
ئۈزەم تاپقان بالام اوخشاش.

يوللادا كىتەپ بىرىپ،
فاتىق نانمىنى يىدىم
بىر مانجو سوراب ئىدى،
مەن ئۈزەم خەنەن دىدىم.

چوڭ يولدىن كېتىپ باسام،
 بىر قالماق توتومەن دەيدۇ،
 تونۇپ باشقا بىر ساسام،
 كىلىڭ ئاتقا مېنىڭ دەيدۇ.

**

*

ئىست ئومروم ئوتۇپ كەتتى،
 خىتايلاغا قوللوقدا،
 ھېچ راھەت كورەلمەيم،
 مېنەت چىرە زورلوقدا.

**

*

سىيغىنىپ ئەيتقان قوشاقلرى:

ئاتاسىدىن ئىتتىم قاغان،
 ئاناسىدىن ئىتتىم قاغان،
 ئىتتىم قاغاندا مەن ئاغان،
 ھەمىدە ئاتلىق ئامان بامو؟

**

*

ئاق بوز ئىتتىم ئاش قالدى،
 بىر ئىتەك سامان بامو؟
 ئاغزىمغا ئىلىم ساغان،
 ئىمام، مەزىن ئامان بامو؟

**

*

ئويۇمنىڭ تۇرىدە ياتقان،
 چاشقاننى ماراب ياتقان،
 كالا گوشىنى تەڭ يىگەن،
 موشۇكلارم ئامان بامو؟

**

*

بوسوغامنى توساپ ياتقان،
 كىچە كوندوز قاپاپ ياتقان،
 جاپايىمنى تولا تاتقان،
 ئىشتىلرم ئامان بامو؟

**

*

مېھمانلا كېلىپ توشكەن.
 مازاق، شاراب تولا ئشكەن،
 چىراقتى ياندۇروب قويغان،
 سارايلارم ئامان بامو؟

چوڭ ئاكامنىڭ باللىرى،
 مېنى كېچىك دادام دەيدۇ،
 مېنى كېچىك دادام دېگەن،
 قولىڭلارم ئامان بامو؟

ئالتىنچى ئاينىڭ واھتىدا،
 دەل. دەرەخلە پېشىدۇ،
 ئوزى پېشىپ ئوزى توشكەن،
 ئالما، ئوروك ئامان بامو؟

*

دوشمەنگە ئەيتقان قوشاقلرى:

ئات منىم كۆرەڭ قاشقا،
 سەكرەتەم تاشدىن تاشقا،
 چىرىك ئاتىدۇ تاشقا،
 سادىر ئاتىدۇ باشقا؟

يامولنىڭ ئوگوزلىرى،
 ئوگوجە قىز چەگزە،
 سادىر دېگەن خوخەگزە،
 قولىدا قىلچ، نەيزە.

*

ئاق بوز ئېتىم اوبدانمو؟
 كوك بوز ئېتىم اوبدانمو؟
 پۇل تېپىپ بەسەم اوبدانمو؟
 سادىر ئوزى يامانمو؟

*

مینى تونیمەن دیگەن،
سەن تاغلق قارا تاغاقى.
مینى ما توتالمايسەن،
اوغول بالا مەن خاگروقى.

سادیرما اوغول بالا،
یاوان یەنى خالایدو،
بر یامبو ئیتب قویسام،
ئولتومەیدو پالایدو.

کوره یولیدا ژوروب،
مەپەك سوندیمو شەشەن،
سادیرنى توتوب یرەپ،
شەشەن اولك تەپە شەشەن.

یامغودا تولا یتەپ،
ئوتوکلىنى دول قەلەپ،
تاشدا مالاھای قویوب،
خیتایلانى فۇل قەلەپ.

سادیر جان شادیر جان

مەشھۇر ئۇيغۇر خزمەتچىلىرىدىن

بۇرادەر سۈپى زەرۋەت.

(تۈركىستان شورالارىنىڭ ۱۰ نچى سىيازىغا كىتەپ بېرىپ ۱۹۲۲ ژىل ۱۸ ئايدا بىر بەختسىز ۋاقىتتە بىلەن ئۆلدى).

ئىست جىلگىم بەك ۋاقىتسىز يوقالدىڭغۇ
ئىختىيارسىز بۇ آجۇندىن آيرىلىدىڭغۇ...
ژىللا بويى مەڭ آھ... اورۇب،،جان ئېلىم،، دەپ
آداغىدا،،جان ئىلگىنى،، تاشلىدىڭغۇ...

آپدۇغاپۇر روزىنافى.

مەنارپ ۋە مەدەنىيەت بۇلۇمى

اينقىلابقىچە ۋە اينقىلابدىن كىيىن مەكتەپلىرىمىز

ئارانچىلا ئارىسىدا، «اوسول جىدىت» مەكتەپلىرىنىڭ تارىخى ئىچكىرىكى روسىيەلىرى ئارىسىدا، مەدەنىيەتكە باشلانغان ھەرەكەتنىڭ تەئسىرى بىلەن، بىزدە پەيدا بولغان، «كالتە چاپانلا» ھەرەكەتى بىلەن بىللە باغلىنىش بولوب، «جىدىت مەكتەپلىرى» ھەم ئانڭ خىزمەتىنىڭ بەگەن نەتىجەسىدور. چۈنكى، بو كالتە چاپانلانڭ توتقان ئەسلى سىنى ھەم (نورموشنىڭ تەقەززاسى بويونچە) ژوت ئارىسىغا نومور تاراتقان خوراپانلىق بىلەن كۆرەش ۋە اونڭ قارشىسىغا مەدەنىيەتنى تارىتىش بوغانلىغىدىن، ئۆز مەقسەتلىرىنى مودفا كەلتۈرۈش يولىدا، نىكالاى جاندارملارنىڭ كۈسەتكەن ئىزا، جاپاسى ئەل ئىچدىكى ئاگوردە بەگ ۋا جاھل موللىلانڭ ئەھانەت ۋە كوپر موھرىلىرى بولانڭ يولىغا رالغا بولالمىغان ۋە بەش ئالتەسىنىڭ بېشى بىر يەگە قوشولغان اوروندا، «جىدىت مەكتەپلىرى» ئاچقان.

ئارانچىلا ئارىسىدا جىدىت مەكتەپلىرىنىڭ ئىچلىش تارىخى، ۱۹۰۷ نچى ژىلىدىن ئېلىنىدو. شو ژىلى بىرىنچى مەرتىبە ئالموتودا موللا ئەخمەت ئاخونوم تەرەپىدىن ئىچلىپ ۱۹۰۷ نچى ژىلى ياركەنتدە ئىچلىدى، مونوگدىن كىيىن، بو «جىدىت مەكتەپلىرى» بېيىسى كالتە قوروق اوروغى با بوغان، بولوك-پوشقاقلارغا تارىلىپ، ئەڭ ئەخىرى ئانڭ ئارىمىزدا، «يىگىلىق ھەرەكەتى» نڭ كۈندىن كۈنگە تەرەققىيىگە چوڭ ئامىل بولدى. ئەلۋەتتە، او واخلادىكى «جىدىت مەكتەپلىرى» ئۆزىنىڭ تەشكىلى (تۈزۈلۈشى) ۋا ئونوش اوسولى يىقىدىن بورونقى ئەسكى مەكتەپلەردىن پەرقى ئاز بولوب، كۆزگە ئورنەرلەك ئايرىماسى، سامان، توپا-تومانلىق ئوى، ۋا شەرت ئىمان-چار كىتابىنىڭ بىنا كىرگۈزۈلگەن، موئەللىم ئاۋال «بىلەن بەدەلمەرۈپقا اوخشاش دەرسلىكلەردىن ئىبارەت بوسوما، ئان، موئەللىم بوغۇچىلىرى، ئەسكىلىكنىڭ-زامانغا-ئىستىقبالغا لايىقسزلىغىغا كۆزى يەتكەن، ئانڭ، سوبات ئىگەلىرى بوغانلىغىدىن، ئۆز ۋازىپەلىرىنى ئەلاھىدە كۈڭۈللۈك بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇپ كۈسەتكەن خىزمەتلىرى بىلەن، جىدىتلىق پىكىرىنىڭ دەرەجەسىنىڭ كۈنەرلىشىگە ۋا ئانڭ كالتە چاپانلىق رەتىگە ئېرىشقا چوڭ سەۋەب بولدى.

خەلق ھەم بو، مەكتەپلەرنىڭ بەگەن سەمەرسىنى كۆرۈش بىلەن، بونوڭغا زات بوغان ئىش بۇنۇب، ئوز ئوزىدىن يىقىنلاشماققا باشلىدى.

تارىمدا جىدىت مەكتەپىنى ئۆزى ئاۋۋال مەيدانغا قويغۇچى دە بو يولدا مەيداندا
 كۆرۈنۈش ۋە ئۇلار تۈۋەنلىگەن ئوردا
 ۋە ئۇلار: «ئادەم ئادەم، ھاللا ئەسەت ئادەم ۋە ئىلى ئەكبەر زور بىلەن»
 ۋە ئۇلار: «مەرۈپ مەلۇم ۋە ئۇلار شاگىرتى رازىيى ۋە باشقىلا
 بىر كەتتە: «مەرۈپ خەلىپەم، ئەكرەم ئەزىزۇللا»

بۇ مەكتەپلەر: ۱۲-۱۹۱۱ نەچچە ئىيللاغىچە بىر خىلى تەرتىپىدە داۋام قىلىپ كەلدى
 يەتتە سوغا ئىشكىرىن تاتار موئەللىملىرى كىلىپ ھەقىقەتەن تەرتىپلىك مەكتەپلەر ئاساسىدا
 باشلىنىشى بىلەن، بىزنىڭ ئارىمىز دىكى «جىدىت مەكتەپلىرى» گە ھەم ئۆزگۈرۈش كىرى
 يەتتى، بۇ مەكتەپلەر ئاقىسىدا، بىزنىڭ مەكتەپلىرىمىز ھەم تەئلىم-تەربىيە اوسوللىرى بىلەن
 ئۆزگەرتىلدى. ياشلا ئارىسىدا ئايرىمچە اوقۇشقا ھەۋەس توغدى. شۇنىڭ بىلەن اوبىنە
 اوقۇش ئىشى زۇتتىڭ اومومى ئىجتىياچى قاتارىغا كىرىپ، تەئلىم-تەربىيە ياقىدىن خىلى
 اوبدان يولغا سېلىنغان مەكتەپلەرنىڭ سانى ئۆزىدىن ئارتۇققا باشلىدى.

۱۷ نەچچە ئىلى (ئىپورال ئىنقىلابىدىن كىيىن) بىر چىلىك قەريەسىنىڭ ئۆزىدە بىر
 ئەرلەر ۋە بىر قىزلا مەكتەپى. يېڭى شەھەر قىشلاغىدە بىر ئەرلەر ۋە بىر قىزلا مەكتەپى ئىچىلى
 شۇنىڭغا اۋشىغان مەكتەپلەر ھەر بىر قىشلاقلادا ئىچىماققا باشلىدى ۋە بۇ، مەكتەپ موئەللىملىرى
 موئەللىملىك ۋەزىپىسىدىن باشقا، زۇت ئىچىدە مەدەنىي ئىشلارنى ھەم باشقۇرغانلىقتىن، مەكتەپ
 نورمىسىدا يېڭىلىق پايدىسى ئۈچۈن ئۆزگۈرۈش ياسالدى. قىسقىچە مەكتەپلەر
 ئىنقىلابىچە شۇنداق بىر ئەھۋالدا كەتتى.

ئىنقىلابىدىن كىيىن مەكتەپلىرىمىز

كىيىنكى ھۆكۈمەتنىڭ تەسىرى بىلەن خەلق ئۈچۈن: دىگەن شۇئارىغا بىناەن
 كۇپىنىڭ قاتارىدا، بىزدە ھەم مەدەنىي-مەدەنىي ئىشلارمىز اۋاغىماققا باشلىدى. مەكتەپلىرىمىزنىڭ
 سانى كۆپىدى ۋە ھەر بىر قىشلاقلادا دىگىدەك مەكتەپلەر ئىچىلدى. اومومەن، ھۆكۈمەتنىڭ
 بو يولدا بەگەن كەڭچىلىك ۋە ياردىمى بىلەن خىلى ئىگىز يەلگە ئىلىپ قارىدى. لېكىن
 نەتىجەدە بىز اۋىلىغاندەك بولۇپ چىقىدى، بو ئىچىلغان مەكتەپلىرىمىز خەلققە ئۆزى
 يېغىلاشتۇرالىدى، خىزمەت كۈسىتەلمىدى، خەلق ئىچىدە ئىتتىبارى چۈشى.

بۇنىڭغا بىر نەچچە سەۋەبلەر بولدى: بىرىنچىدىن، بىزدە بورونتون تەيپالانغان، ئىنقىلابىدىن
 موئەللىملىرىمىز يوق بولۇپ، بوغانلىرىنىڭ كۆپىسى بورونقى اوسول جىدىت مەكتەپلىرىدە
 ئانچە-مونچە اوقۇپ قالغان ياشلا بىلەن، بورونقى ئەسكى مەدرىسە خەلىپىلىرىدە
 تەئلىم-تەربىيە كورسىدا بىر-ئىككى ئاي اوقۇپلا موئەللىم بوغانلىرىدىن
 تەربىيە ئىشارىدىن ھەم اومومى مەلۇماتلىرىنىڭ ئاز بولۇشلىقى ئۈچۈن، باشلىنىپ
 ھېچ بىر قانداق نەتىجە چىقارالمىدى. ئىككىنچىدىن، ئىنقىلاب ۋاقىتلىرىدا

بۇ ئىشلارنىڭ بىزگە يات بوغان تىللادا بولۇشى، بۇ يىڭى مۇئەللىملەرنىڭ ئىشلىرىغا ئىگە بولدى.

ئەڭ ئاخىرى، بۇ ئىچىلغان مەكتەپلە ھەممىسى ھۆكۈمەت مەسارىپى بىلەن ئىچىلغاندىن ھۆكۈمەت تەرەپىدىن بۇ مەكتەپ مۇئەللىملەرنىڭ قىلىپ ياتقان ئىشلاردىن ھېچ بىر تىپى بولۇنمىدى. خەلق ئۆز تەرەپىدىن ئارىلاشماسىدىن، مۇئەللىملە ئۆز ئىشىدە، ئۆزى بەگ ۋە ئۆزى خان بولۇپ ئۆستۈرىدە بىر مەسئۇلىيەت ھىس قىلماسىدىن ۋەزىپىلەرگە كۆڭۈل بەرمىدى.

مانا، شۇ يوقاقى سەۋەبلە بىلەن ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىچىلغان مەكتەپلەرمۇ، خەلق ئالدىدا ھېچ بىر قانداق خىزمەت كۆستۈلمەيدى، ئۆزىنىڭ دەرەجەسىنى كېتىپ، خەلق ئىچىدىن مەكتەپكە سالقون قىلاراش پەيدا بولدى. ئەلۋەتتە، ئارىدا بىرلەپ، ئىككىلەپ مەكتەپلەرمۇ ياخشى داۋام قىلدى، بىراق، كۆپچىلىك مەكتەپلەرنىڭ ئەھۋالى شۇنداق بولغانىدىن، يىڭى مەكتەپلەرمۇ بۇغۇن قاراش شۇنداقلا قالدى.

ئۆزىنى ئۆزى، مەكتەپلە ھۆكۈمەت رەسمىيەتلىرىدىن ئۆتۈپ، خەلقنىڭ ئۆزىگە تاپشۇرۇلۇشى بىلەن، ئىچىلغان مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك يىپىلدى. تاغانلىرى بوسا، پەقەت بىرۈنەنكى ھىس مۇئەللىملەرمۇ تەرەپىدىن ئىدارە قىلىنغانلا بولۇپ، يىڭى مۇئەللىملەرمۇ بوسا، ئوت بىلەن بىرەر ئىش قىلشقا كۆزى يەتمىگەنلىكىدىن، مۇئەللىملىكنى تاشلاپ، باشقا تۈركچىلىك يوللىرىغا كىرىپ كەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن يىڭى ئىقتىسادى سايلانغاندىن بۇيان، تېخى مۇشۇ كۈنگىچە ئاۋلۇقىنى مەكتەپلەرمۇ ئىچىلغان يوق دېسەك مۇبالايغە بولماستىن.

راست، بەزى بىر جايلاردا مەكتەپلەرمۇ بار، يوق ئەمەس. لېكىن، بولاننىڭ ئىچىلىشىنى دېكابر، غىنۇر ئايلارىغا كېلىپ تاقىلىپ، يىپىلىشى ھەم ماى ئايىغا يەتمىگەنلىكىدىن، يەنى خەلق بولۇشنى ئىسراپ قىلىشنى باشقا پايدا بەرمىدى.

ئەھۋال مۇنداق ئىكەن، ئەلۋەتتە مۇندىن كېيىن باشقا بىر يولنى تېپىش كىرەك، بول بىلەن دەۋام قىلىش ھېچ بىر نەتىجەسىز دورى.

مېنىڭچە، بىزگە ھەر بىر ئوتدا مەكتەپلەرنى ئىچىشقا تېخى ئەتكەنرەك، ھەر بىر ئىشقا ئۆز ئەھلى، بوموسا، ئوننىڭدىن ھېچ بىر ئىش چىقمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە بۇ ھەندە كۆپرەك سەلاھىيەتلىك، ھەقىقىي مۇئەللىملەرنى تەييارلاش (تەشكىل قىلىش) ھەندە ئۆزۈمچىلەرمۇ دېققەت قىلىش (كىرەك).

قالبان بىزدە مۇئەللىملەرمۇ كۆپەيسە، ئۇ ۋاقىتتا ھەر بىر مەكتەپكە ئۆزۈمچىلەرمۇ ئاتۇقۇلۇق قىلىنىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزگە بىر تاللاي چىقىم بەرلىرىگە توختايدىغان ۋە ئۆزىگە تۆت داۋام قىلىدىغان مەكتەپلە، بىزگە ھېچ بىر پايدا يەتكۈزمەسلىكىدىن، مۇشۇ كۈندىن

باشلاپ، ھەر بىر بولوسقا بىردىن ۱۰۰ بالالىق ئۆز ياتاقخانىسى بىلەن ۵-۶ زىللە پروگراممىلىق مەكتەپلەرنى ئېچىشىمىز لازىم.

بۇنداق مەكتەپلەرگە، زىلىغا قىشلاق، قىشلاقلارغا ئاشقان مەكتەپلەرمىزگە قىلغان رىسۇنلارنى بىرمىنى زىغىساق يېتىدۇ ۋە ئىككىنچىدىن، بۇ مەكتەپلەرنى ياخشىراق تەتلىم-تەربىيە كۈچلىرى بىلەن تەتلىم قىلغانلىقىدىن بىرىدىغان نەتىجەسى ھەم ئاتوغران ۋە پائىدالارنىڭ چۈنكى، بۇ مەكتەپلەرمىز ئاقىسىدا، ھەر بولوسدا ۵ زىللە ئېچىدە، ۵ زىللە پروگراممىنى بۇتۇگەن، ۱۰۰ بالانى تەييارلاپ تۇسا، بوسان بىز ئۈچۈن چوڭ موۋاپىقىيەتلەردىن

بۇ يولنىڭ يەنە بىر پايدىسى شۇ، كى قىشلاق مەكتەپلەرمىزنىڭ ھەممىسى دېگەندەك ئىككى زىللە پروگراممىسى بىلەن بولۇشى ئۈچۈن، بۇ مەكتەپلەرنى پۇتروب چىققان بالىلار (ئىنقىلابىدىن كېيىن بىر-ئىككى زىللە ئېچىدە خەت تونۇپ چىققان بالىلار) ئوقۇشىنى ئۆزىدىن ئۆزىدە ئۆزىدە بولۇپ، چۈنكى، چوڭ مەكتەپلەرگە كىرىشكە مەتلۇمانى توغرىسىدا شەھەر مەكتەپلىرىگە كېلىپ، مەتلۇمانىنى چوڭايتىشقا قۇدرىتى يەتمەيدۇ. بۇ يول بىلەن چالا موللىلارنى كۆپەيتىش بىلەن باشقا پايدا يوق. ئەلۋەتتە، بۇنداق ئەھۋال، كۆپ ئالاقى (ئىستىدات) ئىگەلەرنىڭ ئىختىيارىنى يوقۇلىشىغا سەۋەب بولۇپ.

بۇنىڭ بىلەنلا ئىتتىپاقىمىز ئۆلمەيدۇ. بەلكى، ئۆپكە بىلەن ئىگەلەرنى تەييارلاش ئۈچۈن چوڭراق دەرىجىلىك ئوقۇش ئۆزلىرىغا كىشىلەرنى بىرلىشىمىز كېرەك.

بىراق، چوڭ بىلىم ئۆزلىرىدا بىزگە تىگىدىغان بىر لەب - ئىككىلەپ ئورۇنلاشتۇرۇش دەرىجىسىدە بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تارماقچى - تونىغان، ئالتىشەرلىك بوغان يېرى ئىل ۋە ئۈرۈپ - ئادەت ھەم مەدەنىي ئايرىملىقى ئىتتىپاقى بىلەن، ئۆزلىرى ئۈچۈن ئەلەمىز ئورۇن دەرىجىلىك بىر مەكتەپ ئېچىش، ئەلۋەتتە لازىمدۇر.

بۇنىڭ بىلەن ياڭغۇز شورلا تۈركۈستىنىدىكى ئويغۇرلا غىلا ئەمەس، بەلكى ئالتىشەر - جۇنغارىيەدىكى بىلىم ئۈچۈن چۆلدە ياتقان ياشلىرىمىزغا، بىلىم ئۈچۈن كەلگۈچى يول ئاچالايمىز.

ئوقۇش ئىشلىرىمىزنىڭ ئىلگىرى بېسىشىغا بولۇپ ياتقان ئىككىنچى بىر تۈرگە، ئەلۋەتتە ئۆز ئىچىدە ئوقۇش كىتابلىرىمىزنىڭ يوقلىقىدۇر.

ھازىرقى ۋاقىتتا، بىر يەردە قازاق تىلى، يەنە بىر يەردە ئۆزبەك، تاتار تىللىرىدا بىرلىك دەرىجىلىك بولۇپ، ئىل ھەممىدىن بالالاغا كۆپ ئېغىردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزىدە كەلگەنچە مەكتەپ كىتابلىرى (تەرجىمە بىلەن) تەييارلىمايمىز كېرەك ۋە شۇنىڭ بىلەن قىشلاق مەكتەپلىرىمىزنى ھەر تۈرلۈك بابدا يېزىلغان ئەدەبىيات (تاتار، ئۆزبەك، قازاق) بىلەن تەتلىم قىلىش لازىمكى، بۇ يول بىلەن ئۆزىنىڭ مەتلۇمانىنى ئۆزىدە بار دەپ بولۇپ.

بۇ يەردە ئېتىلىپ تۇرغان ۋەزىيەتلە، مەن ئارىپ ئىشارىتىدىن دەسلەپكى
ئېلىگىرى بېشىنى ئۇچۇن كىرەك بوغان برنچى شەرتلەندۈر.
ئۇلارنىڭ كۈچ، غەيرەتمىنى بىر كىتۇروب ھەرەكەت قىلساق ئەمەلگە قويالايمىز.
غەيرەت ۋە ئەھمىيەتتە.

۱. م.

ئىش مەكتەپىنىڭ تەربىيەگە مۇناسىبەتى.

ھەر بىر ئىشقا تونۇنماستىن ئاۋۋال، شۇ ئىشدا كۆزلەنگەن ئومومى بىر مەقسەت
ئىكەنلىكى.

بۇنىڭ بىر ئىشنىڭ ھەققىدە اويلىغان تۈپلۈك بىر مەقسەت بولمىسا، ئۇ ئىشقا كىرىش
سەل بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇقۇملۇق ئۇنۇم (نەتىجە) چىقمايدۇ.
شۇنداق، كىشىنى تەربىيە قىلىش ئىشىدا ھەم، ئىلگىرىدىن بەلگىلەنگەن بىر مەقسەت
سا، ۋاقىتدا، ئۇ كىشىدىكى تەبىئىي قابىلىيەت، ئىستىداد ئۆز ئۆزىدىن يوق بولۇپ،
كىشىنىڭ ھەيئىتى چىن ھەيئەت بولالمايدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنسانلارنىڭ ئومومى تەربىيە - تەئلىم تارىخىنى تەكشۈرۈپ قارىساق،
خەلق ۋە بەلىكى ھەر سىنىپ، زامانىسىدە ئۆزلىرىگە مەخسۇس تەربىيە - تەئلىم يوللىرى
باش ئۆسمۈرلىرىنى تەربىيە قىلىپ كەلگەن.

ئالما، بۇ بىرلىككەن تەربىيەلەنگەن بىر قىسمى، مىللى ۋە سىنىپىيەت ئايرىملىقى ئاساسىغا
قانۇنچىدىن، تەربىيەلەنگۈچىلەر ھەم شۇ ياقى ئىتتىپاقى بىلەن تەربىيەلەنگەن ۋە شۇنىڭ
پەيدا ئەدەم باللىرىنىڭ ئارىسىدا جەبىر، زولۇم پەيدا بولۇپ، نەتىجىدە ھاكىم بوغۇچى
ۋە سىنىپ ئۆز ئۆستۈنلۈكىنى مەھكۇم مىللەت ۋە سىنىپلارنىڭ ئۈستىدىن ساقلاپ
الغان.

ئەلا ھازىر، ئەدەم باللىرىنىڭ ئارىسىدا پەيدا بوغان زولۇم، جەبىر، خىيانەت، تەكشۈرۈلگەن
كىشىلىك مەخسەتتىگە يېنىا قانۇنچى بوزۇق تەربىيەنىڭ تەئسىرى بىلەن بوغانلىقىدىن،
ئۇ ئورمۇشدىكى ھەر تۈرلۈك ھادىسە ۋە ئۆزگۈرۈشلەرگە چۈشۈنمەسلىك ھەم، شۇنداق
ئىشنىڭ تەئسىرىدىن توغۇلغان بىر نەتىجەدۇر.

شۇ سەۋەبىدىن، ھېچ بىر كىشى زامانغا، مۇئەييەن مۇۋاپىق تەربىيە ئالماي، ئۆزىنىڭ
چۈشەنمەي كېتەلمەيدۇ - دە، ھەر ۋاقىت ۋە ھەر زامان بىر ئىشنى بوزۇك (مەھكۇم) بىر ئىشنى
بولۇپ ياشىشى چۇقۇم.

ئەمما، ئەدەم بالىسى دۇنيادا راھەت ۋە يېڭى تۇرمۇشدا ياشىماق ئۈچۈن، ئىشنى
بىلەن جاپا، مېنەت ئاتىپ جەپىلەنگەن بولۇشى بىلەن، شۇ تۇرمۇشتىن نەجىرىيە ھاسىل

قالغان بولۇشى ۋە يوشۇرون سىرلارنىڭ ھەممەسىدىن واقىپ بولۇشى لازىم. چۈنكى، ئۇنىڭ بالىسى ئۆزىنىڭ پېنىسىدىن تارىخى پاجىئە ۋە ماجرالارنى ئۆتكەزمەي تۈرۈپ، زامانىسىمىز ئۆز ھوقۇقىنى تەلىپ قىلىشقا ئاجىز بولۇپ.

ئىلگىرى، باشدىن ئۆتكەن ئىجتىمائىي پەلەكەتلەر، كېلىدىغان ئىشقا ساۋاق بولۇپ، شۇنداق ئارقىلىق ئومۇمىي يېڭىلىنىشقا دەرمەدە يول سىزىشقا ئىمكان بولۇدۇ.

دېمەك، ئۆتكەننىڭ ئىللا كېيىن تەكرارلىنىپ ئىشلەنمەك ئەمەس، بەلكى، ئۆتكەننى ئىشلانى كۆزلىدى. كەڭەيىدىكى خانىلارنى تۈزەپ ھەم تۈرلەندۈرۈپ كېلىدىغان ئىشلار بىلەن قوراللىق زاماننىڭ شەرائىتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ ماڭماق بولۇپ، ئىككى تۈرمۈشنى يېڭى تۈرمۈشنىڭ ئوزۇنقى قاماقىدۇر.

شۇرەت بىلەن ماڭغاندا، ئەمەم بالىلىرىنىڭ ئارىسىدا تەجرىبە ئۆسۈپ، كۈندىن كۈنگە دۇنياغا تەبىئەتتىكى يېڭى قاراش ۋە يېڭى ئۈمىد پەيدا بولۇپ، جەڭ بىر ھەيات مەدەنىيەت ئىگە بولالايدۇ.

ئامما، بۇ ئىشقا، ئەسلىلىق تەجرىبە بىلەن بولىدىغانلىقىدىن، ھازىرقى تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ۋە مەدەنىيەت تۈزۈش ئۈچۈن، تەجرىبە ئارقىلىق يېڭى خەلق تۈزۈمى مەخسەت قىلىپ، ئونىڭ مۇمكىنلىكىنى تارىخى دىللىلا بىلەن ئىسپات قىلماقدا ھەم ئۆزىگە شۇ بابدا ھېساپىز كېتىپلا يېزىپ تارالماقتادۇر.

بۇ يېڭى خەلق ۋە يېڭى تۈرمۈش ياسايمىز دېگەن مەقسەتتە شۈبھىسىز دوروس بىر ھەرىكەت بولغانلىقىدىن، ئونىڭغا يېڭى ئىگىلىكلەرنىڭ شەكىللىنىشى شۈبھىسى بولمىسا كىرەك. تەبىئىي، تەدرىجىي دورىسى، توغرى ئىسلاھقا قۇرۇلغاندا، ھەقىقىي تۈرمۈشنى تۈزۈش مۇمكىن بولغانلىقى بۇ ئىشقا ئىسپات بولۇپ، ئەمەل قىلىپ، بىرنچى نوبەتتە شۇ زامانغا موۋاپىق ئىپتىدائىي مەكتەپكەچە ۋە مەكتەپتە تەجرىبە يۇللارنىڭ بىلىگىلەنلىشى لازىم. شۇ جەھەتتىن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن روسىيەدە ھۆكۈمەت ئىشچى - دېھقانلار قولىغا ئۆتۈش بىلەن كامبۇنىيە شىئارى ئاستىدا، «ئىش مەكتەپى» مەيدانغا چىقتى.

ئىش مەكتەپى ھازىرقى ئىجتىمائىي تۈرمۈشنى نەھايەت مۇھىم بىر ئورۇن ئاغانلىقىدىن ئونۇڭ ھەقىقىي مەئلومات ئامانلىقى ھەم نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەكلىك شۈبھىسىز زەرۋىر ئىشۇدۇر.

يوقۇرىدا، باشدىن ئۆتكەن ئىجتىمائىي پەلەكەتلەر كېلىدىغان ئىشقا ساۋاق بولۇپ دەپ ئېيتىلغاندەك مەكتەپنى ھەم ئىجتىمائىي تۈرمۈش توغرىسىدا.

ئەدەملىنىڭ تەرەققىي (ئۆسۈش) تارىخىغا قارىغاندا ھەر دەۋرنىڭ ئۆزىگە مەكتەپ، تەجرىبە يولى، تەئلىم اوسولى بولغانلىقىنى كۆرمىز. ئىجتىمائىي تۈرمۈشنى تۈزۈش بىلەن، شۇ زامان ۋە شۇ دەۋرنىڭ تەجرىبە يولى، تەئلىم اوسولى تۈرۈشى ئىنىق.

ئوڭ ئۈچۈن، ياۋروپادا ھۈنەر-سەنئەت ھۆكۈم سۈرمىگەن واخلادا، ئىش مەكتىپىگە
 بېرىلغان. دېھقانلار ئۆز بالىلىرىنى ئوزارنى مەكتەپ تېشىدا ئىش يولى بىلەن تەربىيە قىلىپ،
 بىلەن بىللە ئىشلەتكەن. دېھقانچىلىق ئۈچۈن كىرەك بوغان ھەممە ئىشنى ئىشلەپ
 كەتكەن، باللا ياش واخىدا ئاتا-ئانىلارنىڭ ئىشىگە ئۈگۈنۈپ، ھۆكۈم سۈرۈپ
 پاچە ھۈنەر مەنلە ھەم بالىلىرىنى شو تەرىقە ھۈنەرگە ئۈگەتكەن. ئىلاھازل، ھەر
 بىر ئوز بالىلىرىنى شونداق ئىش قىلىشقا ئۈگۈتۈپ تەربىيە قىلغان.
 مەكتەپلەدە كۆپرەك دىن دەرسلىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ، تىرىكچىلىك ئىشلىرىگە ئىلھىيات
 بېرىپ قىلىمىغان.

رەموش ئۈچۈن كىرەك ئىلھىياتنى يوقۇرى سېتىپ بالىلىرى بىر قور كۆرۈپ، شو
 ئىلھىياتقا بىر ئاز يەتكىدەك ئۈگەنگەن.
 ۱۹ نچى ئىسىرنىڭ يېرىمىدىن كېيىن، ياۋروپا، ئامېرىكا، كاپىتال (بايلىق)،
 سەنئەت ئىشك ھۆكۈم سۈرۈپ، ئىپتىياج كۈندىن كۈنگە ئارتىدۇ. يېڭى قورال،
 ماشىنەلەر مەيدانغا كېلىپ زاۋوت-پاۋىرىكلا تۈزۈلۈدۇ. سەرمائە پۈتۈن ئىجتىمائى
 قاپلاپ ئالىدۇ. شو تەرىقە خەلق ئىككى سېتىپ-يەتتىن بايلا، مەنەتلىكلىكلەر
 بىلەن بۆلۈندۇ.

شونىڭ بىلەن ئىش جابدۇقلىرى، ئىش ئىسۋابلىرى بايلا سېتىپنىڭ خوسۇسى مۈلكى
 بىلەن، ئەدەملەر ئارىسىدىكى موناۋىيەت-باشلاملا ئۆزگۈرۈپ تۇرىدۇ.
 ئىجتىمائى ھەيئەتنىڭ قانۇنلىرى ئۆزگۈرگەن سەۋەبلىك، ئەدەملەرنىڭ ئارىسىدا يېڭى پېكىر،
 قاراشلار پەيدا بولۇپ، ئەسكى مەكتەپلەر زامانغا ۋە تۇرمۇشقا ياراتقان بولغانلىقتىن،
 ئىش مەكتەپى دېگەن يېڭى ئوسول، يېڭى تەرىپىدە بېرىلغان مەكتەپ باشقا چىققان.
 ئۇ، چوڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، روسىيە مەملىكەتلىرىدە تۈزۈلگەن ئىش
 رېنىڭ ئىسلىملىرىگە بىلگەن چوڭ باھانى، ياۋروپانىڭ روسىيەدىن باشقا مەملىكەتلىرىدە
 رېنىڭدا تۈزۈلگەن ئىش مەكتەپلىرىنىڭ ئىسلىملىرىگە بېرىلغان.

ئۇنىڭ، روسىيەدىن باشقا مەملىكەتلىرىدە ئىش مەكتەپلىرى بۇرۇن ۋەجۇھقا كەلگەن
 ھازىرقى او، مەكتەپلىرىنىڭ اوموم مەخسۇتلىرى بايلاسېتىپنىڭ بايلاسېتىپ ئىقتىسادى
 مەجبۇرىيەت بولۇپ توغانلىقى اوپ-اۋچۇقەتور.

رەمالدا، ياۋروپا، ئامېرىكا، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ شەرتلىرى ئۆزگۈرۈش بىلەن
 ئىش پەيدا بولۇپ، چوڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن روسىيەدە بۇ مەكتەپنىڭ
 ئىسلىملىرى تۈزۈلۈش بىلەن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى مەكتەپلىرىنى ئىش مەكتەپى
 ئىن ئۇشقا موۋاپىق بولۇندى.

موناۋىيەت بىلەن بىز اۋىغۇرلا ھەم ئىش مەكتەپىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىر ئىش

ئەمسە، بىزنىڭ بورونقى ئەسكى مەكتەپلەرمىز تورموشىدىن ئەھمىيەت ۋىراق، نەدىكى خىيالى خورپاتلادىن ئىبارەت بولۇپ، قاراڭغۇ، زەي، توپا-تومان ئويلايدىمەن مەنمۇ بىللەرمىز پىاك ئۇمۇرلارنى زايى قىلىپ، تەبىئىي قىلپىدىن تەبىئىي بولۇش بىلەن ئىجتىمائىي تورموشىدىن ۋىراقلىشىپ، ھەيات دۇنياسىغا ئۆمىدىسىز ئەزا بوغان ھالدا تەرىپىيە ئالاندى. قىسقىسى، ھەياتقا سەلاھىيەتلىك، ئىستىداد ئىگەلەرى، بۇنداق تەرىپىيە ئاقىسىدا تورموشقا ئەمەللىك لياقەتسىز بولۇپ چىقاندۇ.

دوروست، ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى بىزنىڭ ئارىمىزدا «ئوسول جىدىت مەكتەپلىرى» پەيدا بولدى. بىراق، ئۇ مەكتەپلەرنىڭ تەرىپىيە غايەسى، تەئلىم ئوسوللىرى ھازىرقى ئىش مەكتەپىنىڭ تۇتقان يولىدەك ئەمەس ئىدى.

دېمەك، ئىش مەكتەپىنىڭ غايەسىنى تۈۋەنكى نوقتىلە بىلەن بەلگىلەش مۇمكىن:
۱ - ئىش مەكتەپى ياش ئۆسەۋرلەرنى تورموش كىشىسى قىلىپ ھازىرلاش بىلەن، ئەسكى، يارىماس ئۇرۇپ-ئادەت ۋە ئىتتىقاتلارنى تاشلاپ، ئونىڭ ئونىغا سانسىيالىزمىگە بىنا قىلغان يېڭى ھەيات تۈزۈمىدەك ئەھۋالغا لايىق قىلىپ تەييارلاش بىلەن داۋام قىلدۇ.
۲ - ئىش مەكتەپىنىڭ پۈتۈن دەرىجىلىرى ئەمەلىي، يەنى ئىش يولى بىلەن بولۇپ، ھەيات ۋە تەبىئەتتىكى پۈتكۈل ئەھۋالغا شۇ سائەت كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.
۳ - ئەسكى مەكتەپ، بالىلارنى ئەھۋال روھىيە، خوسوسى شەخسىيەتلىرىگە رىئايە قىلىپ، ئىش مەكتەپى ئونىڭ ئەكسىچە ياش ئۆسۈرلەرنىڭ روھانىي شەخسىيەتلىرىگە رىئايە قىلدۇ ھەم جىسمانىي ھاللىرىنى تەكشۈرىدۇ.

۴ - ئىش مەكتەپىنىڭ تۈب قانۇن ئەساسى پۈتكۈل روسىيە شورالا جۇمھۇرىيەتىنىڭ قانۇن ئەساسىغا موۋاپىق بولۇش بىلەن، قاغىنى، ھەر بىر خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تەركىبىگە، ئۇرۇپ-ئادەت ۋە ئىل خوسوسىيەتلىرىگە قاراپ تۈزۈلۈدۇ.
ئەلۋەتتە، ئىش مەكتەپى ئوسولدا ماڭغاندا، مەكتەپ پەننى ئوسوللا، چىن تەرىپىيە تەئلىم كۆڭلەن موئەللىملىككە باي بولۇش بىلەن بىرلەش، شۇ مەكتەپدە ئوقۇغۇچى ياشلارنىڭ ئۆز ئاناتلىقىدە ھەر تۈرلۈك بابدىكى كىتابلارنى بولۇش لازىم.

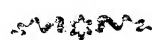
بىراق، ھازىرقى بىزنىڭ مەكتەپلەرمىز دە بوسۇپەت ۋە بوخاسىيەت ھەقىقەتنى ئەيتقاندا يوق بولۇپ، ئىش مەكتەپى ئانىغى بوغان بىلەن يوقاقى نوقتىلەگە جاۋاب بىرەمەيدۇ. شۇنداقىما، ئىشلا ئۆزىنىڭ ھولىغا قويولغىچە، موشو ئەھۋالدا ۋاقىتلىق داۋام قىلىش يوقنىڭ ئونىغا بىر ئاز ياخشىراق بوسا كېرەك.

ئىش مەكتەپىنىڭ ئانق ئوقۇتقۇچىلىرى، روسىيەنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە با. شونىڭ ئۈچۈن مۇكۆمەت ھەر بەدە ھوللوقى (ئەساسلىق) ئىش مەكتەپلىرىنى تۈزەش ئۈچۈن روسىيەنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدە ئوقۇتقۇچىلارنى تايىنلاش مەخسۇسى بىلەن، مەخسۇس مودەتلىك بىلىم زىۋىلىرىنى ئېچىپ ئالتۇرۇدۇ.

مانا بو، بىلىم ئوتلىرىدا اوقۇغۇچىلار موندىن كىيىنكى تۈزۈلدىغان ئىش مەكتەپلىرىنىڭ
قۇرغۇچىلىرى بولۇپ تىيىلىدۇ.

بىلىم، ئىش مەكتەپىنىڭ ئىجتىمائىي تەربىيەگە باشلىنىشى (مۇناسىيەتلى) تۈرمۈش
نىڭ شەراىتلىرىگە قاراپ ھەرەكەت قىلىش بىلەن، چىن ئىجتىمائىي ئىپتىدائىي تۈزۈلەننى
ئىشكە جاواب بەگىدەك ئەھۋالدا بولۇشىغا بىرىپ تىيىلىدۇ.

۱. باقىيىقى.

بەشى ئىيلدا بۇنىڭ اوقۇغۇچىلىرىمىز

يېقىن آریدا بولغان بۇتكۈل ئورۇستىستان شورائى سىلاردا ھەر بىر سوز قارارلا
كىناندا مەعارىپ ئىشلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى چۆرىسىدە تەشۋىش بولدى.

مانا، بو چوڭ ھەم تولا زور مەسئۇلىتى، اويغۇر خەلقلارنى ارسىدا مەعارىپ
نىڭ يولغا قويۇلۇشىنى اينقۇللاي اويغۇر اويۇشماسى ۱۹۳۶-يىلى زىيى ئەمەس، بىلىم
نىڭ بىرىنچى توغۇلغان كۈنىدىن تاشاپ ئىسپىمە يانغىنى بولدى. خورۇستىستان بويۇلدا
ئىككىنچى چامدا مەلىمەت تېخى كىچىك، بىز شۇ كەمگىچە بىز يانغىنى مەكتەپلەرنى
ئىشقا تىيىشلۈك كىتابلارنى بىلىدۈرۈشقا اولگۇمىيىدۈك، شۇنىڭ بىلەن بولسا، اويغۇر
مەلىمەت دائىرەمىزدە مەعارىپ يولىدا قىلغان ئىشلىرىمىز چوڭ. بۇنى ايتىللاي اويغۇر
ئىشلىرىمىزنىڭ تىرىشلىغى بىلەن ھازىرقى كۈندە روسىيەنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىمىزدا اوقۇپ
قان ياشلىرىمىز اسباب قىلالايدۇ.

«بىزگە بىيۈك روسىيە شورائى خەلقىيىتىنىڭ اراخى سىلارنى ايتىلدا ھەر تۈرلۈك
قۇللايدىن ئىشكى خوراپاتلارنىڭ ئىشلىرىمىزدا تۈرلۈك مەسئۇلىتىنىڭ خوراپاتلىق
يولدا كۈن كۈرۈشمىزنى اۆتۈپچە قاراغۇلارمىز، ئىشلىرىمىزدا بىزگە بىيۈك مەسئۇلىتى
بىلەن ئىشلىدا، بىلىم-مەلىمەت، ئىشلىرىمىزدا بىزگە بىيۈك مەسئۇلىتىنىڭ خوراپاتلىق
ئىشكە كىرەدۇ. تەبىئىي، بۇنىڭ تۈپەن بىزگە بىيۈك مەسئۇلىتىنىڭ خوراپاتلىق
بىلىم، اقسىداي تۈرمۈشمىزنى تۈرمۈشكە چوڭ قىلالا، سىلارنىڭ بىلىمى بىلەن بولسا، بىز
شۇلا. مۇھىتلىك كىرەدۇ...»

بوشىنارلارنى بو پىكرلەرنى بىزگە ھەم-ھەم اويغۇر خەلقى بۇگۈن ئىشلىدا
قويغان بىيۈك اينقۇللاي اويغۇر اويۇشماسى اقامى بىلەن بوشىنارلارنىڭ تەربىيە
نىمە قىلىشقا كىرەدۇ؟

جۈزۈپ بىلگۈلۈك.

ايتىلماق شۇ بىلەن تەبىئىيەت بىلەن بوشىنارلارنىڭ بىلىم-مەلىمەت بىلەن بولسا، بىز
بۇنىڭ بىلەن چىن ئىشلىرىمىزدا چوڭ مەكتەپلەرنىڭ خەلقىمىزنىڭ بىلىمى بىلەن بولسا،

۱۹۲۴ - ژىل ۸ ئىچى پىورالدا تاشكەندىكى تۈرۈك - تاتار بىلىم ئوتتۇرىسى پۈتتۈرۈپ چىققان،
 اويغۇر خەلقلىرىنىڭ مەنارىپ خادىمى بىرلەشكەن بۇرھان قاسىموف.

ئۈچۈن ھازىرلىك كۆرۈش. چوڭ كۈچ بىلەن ئوتتۇرا ئاپتونوم بىلىم ھەيئەت باشلايمىز. ئەسكەن،
 خوراپات ئۈستىگە مەدەنىيەت قۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، آزال نادانلىق ھەم زەرەرلىك
 غۇرۇف - غەدەتلىرى، تۈرۈمدا تەكشۈرۈلگەنلىرى، يۈتۈرۈشكە كىرەك.
 تاغلا - تاشلايدىمۇ، دەريالا قۇرۇر، آمىسا، ياشلارمىزدىكى بۇ چوڭ مەخسەت
 يوقالماست.

توغرى پىكرە، ئاڭلىق، اوتتۇملىق ياشلارمىزنىڭ قولىدا اشترا كىيۈن پىرقەسىنىڭ
 پاليتىكىسى بىلەن ماڭغان اويغۇر كادىرلىرى تەشكىلاتى توغرى، ئەلەمى بوغاندا زالم
 خەتلىرى ۋەخەشلىك، بۇرۇن ئۆزىمىزنى كەمبەغەل خەلقنىڭ ئۆزىدىن قوغلاش قىيىن
 ئەمەس، چۈنكى، بىزنىڭ ئەسلىمىز ئىنگىلىيە ھەم باشقا زالمىلارنىڭ يالغان، آلدەتچى، خوراپات
 ئۈستىگە قۇرۇلغان زەرەرلىك سىياسەتلىرىگە اۋخىشاش يېدىراي چىرك ئەمەس، بەلكى، چىڭ
 مەنەكەم ھەم ھەقىقەتدۇر.

اويغۇر اويۇشماسىغا بۈگۈن بەش ژىل تۈلدى. ھازىر اوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ آلدىمىزدا
 تۇرغان اشلا:

- ۱ - سەپلىرىمىزنى كۈبەيتىش، ۲ - تېخنىكا چىڭ زۈخمەنلىك بىلەن اوقۇپ - ھونەر
 اېلىش، ۳ - بىر يول - بىر بلان بىلەن ئوتتۇرا خىزمەتكە ھازىرلىك كۆرۈش، ۴ - چاپسازلىق بىلەن
 مەكتەپلەرنى تۈگۈتۈپ ۵ ژىلدىن بۇيانى اشلىپ كىيىنكى جىللىرىمىزگە بارىمىز
 بېرىش دۇر.

۱۹۲۴-۲۵ نچى اوقوش ژيلىدا روسييه نىڭ تورلۇك شەھەرلەردە
اوقوغۇچى ياشلارمىز:

قايىسى شەھەر، قايىسى مەكتەپىدە؟	تۈرلەر قىزلا	ئىسكىمەر مە:
تاشكەنت - تۈرك - تاتار اينستىتوتى	۴۸	۴۰
.. كام. اونوۋىرستىت	۵۰	۵۰
.. اشچىلەر فاكولتېتى	۴۰	۴۰
.. ئۈزبەك اينستىتوتى	۷	۷
.. ئۈزبەك داروالموئەللىمىنى	۵	—
.. تەبىئىيەت قورسى	۱	—
.. ھوقۇق	۲	—
.. دايەلەر	۲	—
.. غالى خەربى مەكتەپ	۱	—
.. اولكە پاختە قورسى	۱	—
مەسكەو - شەرق دارلفونى	۲۹	۲۹
.. اشچىلەر فاكولتېتى	۳	—
.. غالى زىراعت مەكتەپى	۱	—
لېنىنگراد - زىنوۋىوف مەكتەپى	۱	—
.. اشچىلەر فاكولتېتى	۲	—
فازان - غالى داروالموئەللىمىنى	۱	—
.. خەربى مەكتەپ	۱	—
باسكو - غالى داروالموئەللىمىنى	۱	—
سەمەرقەند - قشلاق خوجالىقى مەكتەپى	۱	—

اۋغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ اۋغۇشقا كىلىش تارىخى:

1916-20	نچى زىلى	جىمىنى: 6	بالا
1920-11	"	"	36
1921-22	"	"	161
1922-23	"	"	177
1923-24	"	"	197

1924- نچى اۋغۇش زىلىدا بىزنىڭ سەپلىرىمىز: 147 تارلىق، 26 قاشقالق، 24

تۈنگاندىن غىبارەت.

بۈگۈن اۋغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ باش زىلىق ھېسابىنى بەدۈك بۈتۈكۈل آچۇن يوقسوللارنىڭ داغىسى جىلك لىنىن ئۇلدى. بۇ داغۇلۇق ھەپەر يەر يۈزى كەمبەغەللىرىنىڭ دۈشمەنى بورژىۋازىيە آلدېدا تېخىما بىر- بىرى بىلەن مەخسكەرلىك قوشۇۋاشلىرىغا سەبەب بولدى. بۈگۈن بىزنىڭ بەش زىلىق غۇشلۇق بىرەم كۈنىمىز. بۇ بىزنىڭ آقىمىزغا قاراپ ۵ ئىلنىڭ اچىدە كام قازان يىرلىرىنى توشقۇزۇشقا، زامانلا بىلەن قانلىق سوقۇشقا، نادانلىق، ئەسكىلىك بىلەن غېلىمى سوقۇشقا ھاررلىك كۈرۈشكە سەبەب بولسۇن. يەنە بەش ئىلدىن كېيىن تەشكىلاتىمىزنىڭ اۋن ئىللىق بىرەمىنى قىلىمىز. ھازىر اۋغۇش يولىدىكى سەپلىرىمىز ھېساب بەگەن بوساق، اۋاغدا ئۇقۇشنى تۈگۈتۈپ، اۋغۇر ئوقۇغۇچىلارمىزدىن آيرىلىپ، يولباشچىلىرىمىز بىلەن كۈرەش، اش مەيدانلىرىدا تورۇپ اشلىپ ياتقان چىللىرىمىزنىڭ كەمبەغەل خەلقىمىزگە كۈسەتكەن نەتىجىلىرى بىلەن آتچوت (ھېساب) بىرىمىز.

اۋغۇچىلا!

بۇ بىزنىڭ بىرىنچى ھېسابىمىز. اىككىنچى ھېسابىمىز بە ئەندە. اۋن ئىللىق تارىخى بە بىرەمدە. تەشكىلاتىمىز ھەم خەلقىمىز آلدېدا قىزامللىق بولۇپ ھېساب بىرىشقا ھازىرلىك كۈرۈڭلا.

ياشاسۇن كەمبەغەل ھەم اېزىلگەن خەلقىمىزنىڭ بەختى اۋچۇن ھازىرلىك يولىدا اۋغۇب ياتقان ياشلىرىمىز!

ياشاسۇن اشترا كىيۈن پىرقەسى ھەم اۋنۇڭ اۋغۇر بۇلۇملىرى!

بۇرھان قاسىم.

اۈگەتسۇن. بولسا، اوزارنى اورگىنىگەننى ساۋادىزىلارغا بىلدۈرسۇن. ئومۇمەن، ھەر بىر خەت تونۇغۇچى كىشى د ساۋادىزىنى خەت تونۇتۇش كىرەك. دىگەن شوئارنى ئەمەلگە قويىدۇرۇش لازىمكى. بۇ يول بىلەن ئۇيغۇر ۶۰ ساۋادىزى ئەمەلىي خەت تونۇتۇپ چىقارماق مۇمكىن بولۇر.

مۇناسىۋەتلىك مەكتەپلەرنى ئاچىش ۋاقتى ھەر قايسى يەرنىڭ اوزىگە قاراپ بولۇر. قاي مەزگىلدە (فەسلىدە) خەلق بوش بولسا شول ۋاقتلاردا ئاچىش لازىم. خۇسۇسىەن بىزنىڭ اۈچۈن ايك تۈغرى كېلىدىغان بىر ۋاقت اول ھەم كۈز ۋاقتىدۇر. مانا، بۇ ۋاقتنى ھېچ بوشقۇتۇش لازىم ئەمەس.

ساۋادىزىلا مەكتەپىدە ئىشلەش اوسۇلى

ساۋادىزلىق مەكتەپنى ياڭغۇز ئادانلىقنى پۈتۈرۈشنىلا كۈز آلدىدا تۈتمەسەن، بەلكى شۇنۇڭ بىلەن بىر ۋاقتلاردا ساپاسى ئادانلىقنى پۈتۈرۈشنى ھەم ايلاب بارىش كىرەك. چۈنكى اوقۇب قول قويدىغان دەرىجەگە يەش كىيىپە ئەمەس، بەلكى، اوقۇب بىلگەننى اوزى كۈندىن كۈنگە كەڭەيتسۇن، جەمئىيەت (ژۇناچىلىق) تۈرەۋىشىنى ايرىپ آلالايدىغان كامالان يەتسۇن، بۇ دەرىجەگە يەش ياڭغۇز بىلگەننى، اۈگەنلىگەننى كۈندىن، كۈنگە كېڭەيتىش بىلەن مۇمكىندۇر. شۇنۇڭ اۈچۈن. ساۋادىزىلا مەكتەپىدە كۈنىگە بىر ۋاقتلىق ساپاسى مەئلومات بېرىش لازىم. يەنى: شۇرالار ھۆكۈمەتنىڭ تۈب قانۇنى (كانستىتۇتسىيە) بىر-سو ساپاسىتى، ئالوك ساپاسىتى ۋە باشقىلا ھەم گزىتلەر اوقۇب چۈشەندۈرۈش ئەلبەتتە بۇ يول بىلەن اولانڭ ساپاسى اۇقۇمىنى كۈتەرلەيمىز.

ايكنچى ايتىبار بېرىدىغان بىر نەرسە، ھېچ بىر ۋاقتدا مەكتەپلەنڭ سانىنى كۈپەيتىشكە ئىشەنچى كىرەك. بىر مەكتەپ بولسىمۇ اونۇڭ ساپاسى بولسا ارتۇق. ئەلبەتتە بىر ئۇيغۇر اچىدە بىز ھەممىسىنى موللا قىلىپ آلالايمىز ۋە بەلكى ساپاسى مەكتەپلەرىمىز ارقىلىق خەلقنىڭ كۈڭلىنى اۇقۇش-بىلىم دىن سۈتۈپ قويىمىز.

مۇئەللىمە اۈچۈن ايتىبار بېرىدىغان بىر نەرسە، اوقۇچىلا بىلەن بولغان مۇئەللىمە مەسئۇلىيەتلىرىدۇر. چۈنكى بۇ اوقۇغۇچىلا چوڭ كىشىلەر بولغانلىقىدىن بولانڭ اھۋال روھىيەتى باشقا. ياش چوڭلىقىدىن اوقۇب بىر نەرسە بىلىشكە اۈمىدسىز قارايدۇ، اۈگەتگەن نەرسەنى چاپسان تۈتۈپ، آلالايدۇر. شۇنۇڭ اۈچۈن ايك اۋۋال اولاننى پەنەگە-بىلمەگە اشتىقلىقنى قۇتقۇزۇش كىرەك، ھەقلىنى ئىشلەش ھەۋەسىنى ارتدۇرشقا كىرەك ھەم شۇنۇڭ بىلەن بىرلەشكەن، آلالايدۇر. اۈگەتگەن نەرسەلەرنى چاپسان تۈتۈپ، آلالايدۇر. يەنىلا قاتتىق مۇئەللىمە قىلىپ، نا اۈمىدلىك توغدۇرۇش دىن ايلانغۇر، بۇمىشاقلىق بىلەن بىلدۈرۈشكە ئىشەنچى كىرەك. شۇنۇڭ بىلەن بىلىمىنى آلىشقا اۈمىتى تېخىما ارنسۇن.

اوقۇش ئەسۋابلىرى بولسا (ئەلپىيا كىتابى، قەلەم، قەغەز) بۇرۇن تۈب

كىتابلا بار، آنك اوستىگە بولغا، شەھەرنىڭ اوزىدىن تەلە گەنچە كىتاب، قەغىز
يېنىقا مومكون. مونى يەتكوزوشنى بولاسلادا، بار بوغان كائىناتىپاريمز اوستىگە
ي لازم. ئومومدىن، اشقا، بەل باغلاپ، ئەھمىيەت بېرىپ كۆرۈشكەن ۋاقىتىدا، اورنىغا
بولدور.

ئونوڭ اوستىگە اونوتماسلىقمز لازىمدوركى: شورالار ھۆكۈمەتنىڭ دىققەت تركچىلىگىنى
روش توغروسىدا نوتقان ساياسەتنى ئەلبەتتە، دىققەتلەرنىڭ مەئلوماتلىق بولوشلارنى
قىلدور. مەئلوماتىز. بىلمىز يەننى دىققەت تركچىلىگىگە خىزمەت قىلدوروش
دور. شونوڭ اوچون توركوستاندا، مائارىپ اشى برنچى دەرىجەگە قوبۇل. ۋە يەنىدىلا
اون ايكنچى ساويت سىيارى. ھەم ۲۲ نچى يىلنىڭ اچىدە، توركوستان توپراغىدا
ساۋاسزلىقنى پۇتروشكە اوزول-كسىل توختامىنى بىكارىن قىلماغاندور. ا.م.

بەھىيات

مەدەنىيەت ئەجايىبارى

ھالوا كىمەسى قانداق ياسالغان؟

بورون، بورونتون ئىنساننىڭ تەبىئەت ھادىسەلىرىگە چۈشۈنەلمەي رە تەبىئەتنىڭ
كۈچىگە تەڭ كىلەلمەي تۈگەن، راماندا، ئىنسان ئارىسىدا ھالۋادا اوچوش خىالى
بوغان. بونى، شو ۋاشىن قاغان چۈچەكلە-ھكايىلاريمز قورۇتلىدى. مانا بو. غىالغا
يىلاب تۈگەن راقىتە مونوگەن تۈگەرمە تۈپل ئىلگىرى ھەقىقەت بولوب راسلىغىغا
ب باغفور چۈچەك-ھكايە بولوبلا تۈرلەنگەن. بەلكى تۈتەكەن تارىخلادا ھەم، ئادەم
ئىسمىدا اوچوشقا اويلاپ، شو مەخسەدىگە يەتمەك ئۈچۈن خىالى ھەرىكەتلەدە

ئادەمنىڭ اوچوشقا برنچى ئىختىياتى

مونوگەن ماڭ تۈپلا ئىلگىرى ئاندالوزىلىق اوبزاسكارم دۈگەن كىشى ئىسمىدا اوچشما
سلىپ ئۆزىگە قانات ياساپ، ئىگىز تاغ بېشىدىن اويغان، تۈگەن، بونوڭ اويلىغىمىنىڭ
بىلەن، تۈپلەپ، پاچە-پاچە بولوب تۈگەن مەشو ۋاچلادا تۈگەلەشكەن بولوب
ب بولوب قانات ياساپ، ئىگىز مونسلارنىڭ بونىسىدىن اوچىلىدىپ ۋاشىن بولوب
ب تۈگەن. بو ۋاقىتتەلەن بىر تۈگەن كىيىن، سول تۈگەلەشكەن بولوب، ئۆزى
لەن قانات بىلەن، شۇنلاندىمەن پەرىزىگە اوچماي بولوب، شو مەخسەدكە يەتمەك
لەننىڭ كۆز ئالدىدا اوچقان ھەم تۈپلەپ چۈشۈپ تۈگەن بولوب، ئۆزى تۈگەن

ئورنى بۇرۇنقىدىن. ئوبدانلىقنىڭ قىسمىنى ئۆزىگە ئالغان. بىلىمى ياشىغان قانچىنى
قارا قىلىشقا كېلىدۇ. بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى

مۇنۇڭدىن ۱۹۴۰-يىلى ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى

ھاۋا شارىنىڭ كەشپى قىلىشى

مۇنۇڭدىن ۱۹۴۰-يىلى ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى
تەييارلىرى. شۇ يىلى ۱۹۴۰-يىلى بولۇپمۇ ئۆزىگە بىر ئۆزۈم قانچىنى ئالغانلىقىدىن كۆڭلى

ئادەمنىڭ بىر ئىچى مەرتىبە ھاۋا شارىدا ئوچۇشى

بىر ئىچى مەرتىبە ھاۋا شارىدا ئوچقان، پەرەڭ پىلانور دېگەن كىشى (۱۷۹۳-يىلى
۱۷۹۳-يىلى) بولۇپ، تەجرىبە موۋاپىق قىيىت بىلەن تامام بوغان. شارنىڭ ئاستى
تۇمۇر رېشەتكە ياساپ، سامان، ئۆڭدىن ئوت يېقىپ بەرگەن ۋە شۇنىڭ بىلەن ۵۰۰ مېتىر
ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، شەھەر ئۈستىدە ۳-۴ سائەت ئوچقاندىن كېيىن، ئامان، ئېسىلغان
چۈشكەن. بۇنىڭ ھاۋا شارىنىڭ يوقۇرىغا كۆتۈرۈلىشى ياڭغۇز ئىس بىلەن بولغان.
بۇ بىلەن سۇغۇ ھاۋا بىلەن بوغان، ئىسنى ھاۋانىڭ ياردەمى بىلەن بوغانلىقى مەلۇم.

بۇنىڭدىن كېيىن، كېميا گەرلە تەرەپىدىن ھاۋانىڭ موۋاللىدولما دېگەن قىسمى (ھاۋادىن بېيە يىنىڭ) كەشپى قىلغانلىقىدىن، شارنى، شوموۋاللىدولما بىلەن تولتۇرماق بوغان بۇنداق ھاۋا بىلەن تولتۇرۇلغان شار، بورونقىلادىن ئىگىز ۋە كۆپ ژوكلە بىلەن بولۇپ، بونۇڭدىن كېيىن بونىڭ شارلا ھەر بىر مەملىكەتلەدە كۆپەيمەككە باشلىغان. بونىڭ شارلا ھاۋاغا ئۈستۈن كېلەلمەيگەنلىكىدىن، شامال قاياققا ئورسا، شۇياققا بولغانلىقىدىن، ئۇ ھاۋا شارلىرىدىن پايدىلىنىش مۇمكىن بولمىغان.

لەيىكىن كۆپ زامان ئۆتمەسەن ئۇنىڭ چارمىسى ھەم تەپىلغان، يەئنى: شار ئاستىدىكى ھاۋا، ئالدىغا ئىتىرىدىغان ماشىنە بەكىتەن ۋە شارنى بورونقىدەك دۈڭلەك قىلماسىدىن، ئۇ زورگەندە ھاۋانى يېرىپ ماڭسۇن ئۈچۈن ئۆزىنى سوزۇق ۋە ئىككى ئۈچىنى ئېلىپ قېلىپ ياسىغان ھەم بونىڭ شارلا بىلەن تەلىگەن ياققا ئۈچۈشقا مۇمكىن بولغان. ئۇ ئامىرات بونىڭ بىلەن قەتئەتەنلەنمەيگەن ۋە بەلىكى قوشلاغا ئوخشاش ئۈچۈشنىڭ ئىدىغە كىرگەن.

گېرمانىيەنىڭ بىر بىلىمدار موھەندىسى بوتوغرىدە كۆپ ئىشلىگەن، قوشلانىڭ ئۈچۈشىنى قاناتلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەكشۈگەن. خوسوسەن، بۈكشى، كۆپرەك يوغان قوشلانىڭ قاناتلىرىنى قورغىنىنى قىلمادىمىسىدىن ئۈچۈشىنى ۋە قوشلانىڭ يەگە چۈشكەندىكى ئەھۋاللىرىنى تەكشۈگەن. ئەخىرى ئۆزىگە، ئاخشىمى ئۈچىدىغان شەپەرەك قانىتىغا ئوخشىتىپ تەپىلىغان ۋە ئىككى قانىتىنىڭ ئۈچىنى بىر - بىرىگە مەھكەم قىلىپ بەكتەن ھەم قانىتى بىلەن ئىگىز يەگە چىقىپ، تۈۋەنگە ئۈچۈپ چۈشكەن. ئەلبەتتە، قانات بىلەن بىر ۋە تەلىگەن ياقىغا ئۈچۈشقا بولمىغان، شۇنداق بولسىمۇ، تەلىگەن ئىگىز يەلەن ئۈچۈپ چۈشكە موۋاپىق بولغان. شۇنداق قىلىپ كۆپ مەرتىبە ئۈچۈپ ژۇرۇپ، بىر كۈنى تەلىپ ئۆلگەن. لەيىكىن رايىت دېگەن ئاغا - ئىنى بونىڭ يولىنى تەكشۈپ قاناتنىڭ ئىچىغا كاروۋىكا ياساپ، ۋە، ئۇ، ياسىغان ئۈچۈش ساندىغىغا ماشىنە بەكىتىپ يوقۇرىغا، تەلىگەن تەلىگەن ياققا ئۈچۈشقا يارايىدىغان ھازىرقى «ئايروپلان» دېگەن ئۈچۈش ماشىنىسى ياسالغان.

ھازىرقى ئايروپلانلاردىكى موۋاپىقەتلىك

۱۹۰۳ - نچى ژىلى رايىت دېگەن ئاغا - ئىنى تەرەپىدىن ياسالغان ئايروپلان بىلەن بىر كۈن ئۈچۈشقا بولاتتى. ھازىر ۲۰ ژىلدىن كېيىن، ئايروپلان بىلەن ھاۋادا ۳۶ سائەتكىچە ئۈچۈشقا مۇمكىندۇر.

ئۈچۈشنىڭ چاسانلىغى

ھازىرقى ۋاختا، ئايروپلاندىن ئىشتاك ئۈچىدىغان ھېچ نەمە يوقۇر. ئۇ چاسان بولمىغان ئايروپلانلا، سائەتكە ۴۰۲ كىلومېترە (بىر كىلومېترە ۱۰۰۰ مېتىر) ۋە ۱۵۰ - ۲۰۰ كىلومېترە ئۈچۈشقا بولىدۇ.

قانچەلك ئىگىزلىكىگە چىقالايدۇ؟

تېخى ۱۹۱۰ نچى زېلى ئايروپىلان بىلەن پەقەت ئۈچ چاقىم ۱۴۱ سەرھان بوقورىغا
لۇچۇب بولاندى. ھازىرقى ئايروپىلان بىلەن ۹۱ چاقىم ئوقىر لۇچۇشقا مۇمكىن.

قانچەلك ئادەمنى كۈتۈرەلەيدۇ؟

بۈرۈنقى ئايروپىلان ئىككى ئادەمدىن ئاتۇقنى كۈتۈرەلمەيتىدى. ھازىرقى ھاۋا كېمەلىرى
۴۰-۵۰ كە يېقىن ئادەمنى كۈتۈرۈپ يۈرەلەيدۇ. پەرەنسوزنىڭ ماركسالى شەھەرى بىلەن
ئالچىر ئارىسىدا ئۆزۈك ئوشۇيىدىغان ھاۋا كېمەسى، ۴۰ ئادەمنى سىغدۇرۇدۇ.
ھازىرقى ۋاختا، ۳ مەڭ پوت ئۆزۈك كۈتۈرىدىغان ھاۋا كېمەلەر بار.
مانا، بۇ مىساللا ھاۋا كېمەسىنىڭ پەقەت شۇ، ۲۰ ئىل ئىچىدە يەتكەن مۇۋاپىقەتلىرى
بولۇپ، يەنە مونۇڭدىن ۱۰-۲۰ ئىلدىن كېيىن، تېخىمۇ ئىلگىرى كېتىشىگە ھېچ ئىش
دەپ بولمايدۇ.

سەردايەدارلا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھاۋا كۈچى

ئادەم قانىسىز ياشامايدىغان كاپىتالىستلا ھۆكۈمەتلىرى، ھەممىسى دېگىدەك ھاۋا
كۈچىنى ئارتىدۇرۇشقا تىرىشىدۇ. پەرەك ھۆكۈمىتى سوقۇش ۋاقتىدا، ھاۋا كۈچىنى
كۆپلۈكلىگىدىن ھەممىدىن ئىلگىرى كەتتى. ۴ ئىلنىڭ ئىچىدە ۶۷،۹۸۲ ھاۋا كېمەسى
تەييارلاپ ۋە بونىڭ ئۈستىگە ۸۵،۰۰۰ مەڭدىن ئاتۇق ماشىنە(ماتور)نى ياساتتى. سوقۇش
كېيىن، پەرەك ھاۋا كېمەسىنى ۱۰۰% پىراتىست ئارتىدۇ.
ئەنگىلىيەنىڭ سوقۇشتىن ئاۋۋال، ۲۳۳ ھاۋا كېمەسى بارىدى. ۱۹۱۸ ئىلىدا ۲۲،۷۵۰
يېتىدۇ. ۱۹۱۹-ئىلىدىن ۱۹۲۲ ئىلىغىچە ھاۋا كېمەسى ياساش ئۈچۈن ۱۰۰
مىليوندىن ئاتۇغراق ئاقچا سەرپ قىلغان.
ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ۱۹۱۶-ئىلىدا ھاۋا كېمەسى ئۈچۈن ۸۰۰،۰۰۰ سوم ئالتۇن
چىقىم قىلغان ئىدى. ۱۹۱۷ ئىلىدا بۇ يولدىكى چىقىمى ۸ مىليونغا يەتتى. ۱۹۱۸ ئىلى
۲ مىليارت ۶۴ مىليون ئالتۇن چىقىرىلدى. ھاۋا كېمەسى ئىك ئورغون بىر ھۆكۈمەت
ھازىرغا ئەمىركا ھۆكۈمەتىدۇر.

سۈنئىي يامغۇر

چەت مەملىكەتلەدە نۆۋەندىكىچە يوللا بىلەن يامغۇر. ياغدۇرۇپ يەنى سوغۇرىدۇ
قورۇق، كۆل، بولاق، دەريا سۈيىلىرى ئىلىكتىر يانپىت كۈچى بىلەن ماڭىدىغان ماشىنى
بىلەن تارتىلىپ، ئاشلىق تېرىلغان يەرگە ھەر ياققا تارتىپ كاپىلا تارتىلىدۇ.

بۇرما بىلەن ئېتىلىپ ئىچلىدىغان تۇشۇكلە بولۇپ، ماشىنەنىڭ كۆچى بىلەن بۇرۇلۇپ كەتكەن سو، تۇشۇكلەن يوقۇلۇپ يىغا ئېرىغىپ چىقىپ ئوششاق يامغۇ بولۇپ چۈشۈدۇ.

سۇمۇلۇكىگە زەرەرلىك قورۇتلاننى يوقۇتۇش ئۈچۈن يېڭى قورال سىكودا يېڭى قورال ئىشلەپ چىقىرىلغان. بۇ قورال بىلەن ئايروپىلان بىلەن ئوچۇپ ئاسماندىن يەردىكى ئوسۇملۇكلەرگە ارغا چىچىپ، ئوسۇملۇكلەدىكى (چىكى) تىكە (ئېلا) قورۇتلاننى ئۆلتۈرۈش مۇمكىن ئىكەن.

ئاي كۆيۈشى (توتۇلۇشى) نىمەدەن بولۇدۇ؟

ئاي توتۇلۇشنىڭ سەۋەبى مەلۇم بولغىنى بىر تالاي بولدى. ئاي مەم يىگە ئوخشىغان يوق دۈگىلەك شار. ئونىڭ بىزگە يورۇق بولۇپ كۆرۈنۈشى يورۇقلۇقنى كۈندىن كۈندە ئەتراپىمىزدا قاراڭغىلاشقاندىن كېيىن، ياڭغۇز كۈننىڭ شۇلەسى چۈشۈپ ئايلا كۆرۈنگەنلىكتىن، بىزگە يورۇق كۆرۈنىدۇ. كۈندۈزى، كۈن يورۇغى بىلەن بىر ئوخشاش ئاينىڭ يورۇغى يوقۇلۇدۇ. ئاندىن، ئاي يەنى ئايلىنىپ ھەرەكتە

ئىكەن ئۆز يورۇغى بويىچە ئايلىنىدۇ. كۈلەڭگۈچى بولۇدۇ. ئاي يەنى ئايلىنىپ شۇ كۈلەڭگۈچكە كىرىپ قالىدۇ، يەنى ئاي بىلەن كۈننىڭ ئارىسىغا يە توغرى كۈننىڭ شۇلەسىنى ئايغا چۈشۈمەسلىك توساپ ئالور. شۇنىڭدىن ئاي توتۇلۇش بولور، بىز بونى ئاي كۆيدى دەيمىز.

مىسلى كۈرۈنمىگەن زەمبىرەك

بىز مەملىكەتلىك بىلەن بەگەن خەۋەرگە قارىغاندا، ئادەم قىزىغا تويمىلىدىغان پەرەز بايلارنى باقمىز يەگە لوق يەتكۈزەلەيدىغان زەمبىرەك ھازىرلاپ ياتۇر ئىمەن.

۲ نچى پىئورال ۱۹۱۹ ژىل - ۲ نچى پىئورال ۱۹۲۴ ژىل

باشلاپقى سوز

(موقەددىمە ئورنىدا - آزاراق تەرىخ)

تۈركىستاندا ئۇيغۇر خەلقى - تارانچى، بۇلۇش مومكىن: تۈركىستان ئۆلكەسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقىنى ئېكېگە

يەرلىك - روسىيەدە قاراشلىق ئۇيغۇرلا (تارانچى ھەم تۇنگانلا) ھەم ئلتىشەرلىككە (ختابغا قاراشلىق ئۇيغۇرلا - تۈركىستاندا يەرگە

ايگە ئەمەس). تۈركىستان ئۆلكەسىدىكى پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقى تەخمىنەن ۵۰۰ مىڭ سانغا (يېرىم مىللىيون) ايگە بولۇپ، تۈۋەن - دىكىچە بولىنىدۇ:

ئەڭ كۆپ قىسمى يەتتى سوۋلايەتدە ياشايدۇ: خۇسۇسەن ئالمۇتا ھەم ياركەنت اوبازلىرىدا. كونا ئىدارە زامانىدا تارانچىلا يەتتە بولۇسقا بولۇنگەن.

بۇنۇڭ تۇت بولۇسى ياركەنت اوبازىدا، ئۈچ بولۇسى ئالمۇتا اوبازىدا.

موندون باشقا ياركەنت شەھەرىنىڭ كۆپچىلىگى تارانچى، ئالمۇتادا ئورۇسدىن قاللا تارانچى كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدۇ. پىشپەك، قاراقول، تاشكەنت شەھەرلىرىدە ھەم مەرۋە اوبازىدا ئولتۇرۇشلۇق تارانچىلا با.

بولۇسلا: قاراسو، قورام، مالىباي، ياركەنت، آفكەنت، آفسو - چارىن ھەم كەتمەن.

يەتتە بولۇس تارانچى آيرۇم ۶۰ (آتمىش) قشلاققا بولىنگەن. تارانچىلارنىڭ سانى تەخمىنەن ۱۴۰ مىڭ ھېسابلىنىپ تۈبەندىگىچە بولىنىدۇ:

ئالمۇتا ھەم ياركەنت اوبازىدا ۱۱۰ مىڭ، مەرۋە اوبازىدا بەش مىڭغا يېقىن. قالغىنى تۈرلۈك شەھەرلەردە.

تۈركىستان ئۇيغۇر كاممۇنىستلىرى
مەركەز يېۋراسىيە رەئىسى بۆلەم ئابدۇللا روزىيەف.

تارنچىلارنىڭ ئەساسى تىرىك چىلىگى دېھقانچىلىق. «تاران» مانول
تلىدا «دېھقان - قوشچى» دېگەن سۆزدى. تارنچىلار دېھقانچىلىق
ئۇسۇلى ئەڭ كىيىن قاغان. قولىدىكى يەرلىرى ناچار، ھونەر
ۋا باشقا كەسپلەر تەرەققى تاپالمايدىغان سەرەپلىك پەقەر ياشاپ كەلگەن.
باغبانلىق، كۆكچىلىك، پاختەچىلىك (مارۋە ھەم ياركەنت اويازىدا)
اشارى ھەم تارنچى تىرىكچىلىككە خېلى اويون تۇتۇپ
كەلمەكتە.

۱۹-ئىنچى ئەسردە خىتاي ئەسارەتلى، بۇخاراۋا كاشغار مەدەنىيەتلىنىڭ
تەسىرى بولۇپ مەدەنىيەت مايدانىدا تارنچىلار ھەم كەلگەن
تەرەققىيات تەسىرى كۆرۈلمەيدى.
پەقەت ۱۹۰۵-ئىنچى زىل روسىيە ايتىلغان ھەم روسىيە تەسىرىدا
كۆچۈرۈپ باغان تەرەققىيات تارنچىلىك ھەم بىر قەدەر كۆرۈنى
آچدى.

ناپىتى آستاللى بىلەن بوسىما آندا - مۇندا تەرتىپلىك ايتىلدى.

ماكتەبلەك ۋەجودقا كەلدى. بو مەكتەپلەرنىڭ چورەسىگە توپلانغان ياشلا آرىسىدا مەدەنىي ھەرەكەت سىزىلدى.

«جەدىدىچى - كالتا چاپانلا» دېگەن بىر سىنپ ۋەجودقا كېلىپ خەلق ھاياتىدا خېلى اورون تۇتۇپ كەلدى. ابتدائىي مەكتەپ اېچىشدىن باشلانغان ياشلا ھەرەكىتى كۈندىن كۈن اوزىنىڭ يولىنى كېڭەيتىپ. اينقىلاپى لېشىپ، تارانچى خەلقنىڭ اجتماعىي ھاياتىغا بىر مونچە يېڭى لقلانى كىرگىزەلدى.

لەيكىن بو ياشلا ھەرەكىتى بىرلەشمىگەن ايدى. ھەر يەردە تۈزۈلگەن كچىك - كچىك ياشلا جەمئىيەتلىرى اوز آلدىغا باشاپ كەلدى.

اينقىلاپ دەورىگىچە اوزىنىڭ كۈچىنى ساقلاپ كەلگەن تەئەسسۇپ، قارا گروە ئولىمالاغا قارشى كۈرەشە ياشلادا، تەشكىلات تاپمىغان بوسىما، مەسلەك جەھەتتىن بىرلىك بولۇپ بۇلانىڭ مەدەنىي بىرلىگىنى ساقلاپ بەلەسكى كۈچەيتىپ كەلدى.

ياشلا ئەسكى تۇرمۇش بىلەن، قارا گروە ئولىما ۋا بايلا بىلەن كۈرەشەك يولىدا خېلى قىيىنلق - توسالغولارغا، جاپالارغا (نىكالى) ئىدارىسى تەرەپتىن) ھەم يولوقدى.

شۇنداق قىلىپ ۱۹۱۷ ژل پىورال اينقىلاپىغىچە ئەسكى تۇرمۇش بىلەن كۈرەش مەيدانىدا تارانچى ياشلىرى خېلى تاسقالدى. ئجمائىي تۇرمۇشدا خېلى تەپرىبە اېلىپ. ھەرەكەتىنى بىر قەدەر رەسمىيلەشتۈرەلدى. بو ھەرەكەت نەتىجەسىدە بىر قەدەر تەرتىپلىك مەكتەپلەك دىوام ئېتىپ، از بولسىما پارچە ۋا اورتا زىيالىيلەر سىنىپى يېتىشدى.

تۈنگانلار.

تۈنگانلانىڭ كۈپچىلىگى يەتتى سو ولايەتلىدا: پشپەك، قاراقول، ياركەنت ھەم آلموتا اويازلىرىدا ياشايدۇ. مۇندۇن بۈلەك اوليانا اويازى ھەم پەرغانىدا آزاراق تۈنگان با.

كونا ئىدارە زامانىدا يەتتە سو تۈنگانلىرى ئۈچ بولۇسقا بۇلۇنگەن: سوقولۇق، قارا قۇڭغۇز ھەم ياركەنت تۈنگان بولۇسۇ. تۈنگانلانىڭ خېلى بىر قىسمى پشپەك شەرى، توقماق ھەم قاراقول اويازىنىڭ ئىزدىق دېگەن قشلاقىغا اورناشقان.

شەھەردە اولتۇرۇشلۇق تۈنگانلاردا باشقا، اون يەنە بۈلەك كچىك قشلاقلىرى با.

بۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىستاندىكى تۇنگانلارنىڭ سانى تەخمىنەن ۴۰ مىڭ
ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ۳۵ مىڭى يەتتە سوۋېت ئاپتونوم رايونىدا، قالغىنىنى
مەمۇرىي رايوندا.

تۇنگانلارنىڭ ئاساسىي تىرىكچىلىكى دېھقانچىلىق، نۇرغۇن بىر قىسمى
ئۈرۈچ تىرىش بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ. كۆپچىلىك تۇنگان
آريىسىدا تولا ئورون ئېلىپ، ئورمانلىرى ھەم كۆپچىلىك ئاشلىق ئورمانلىرى
بىلەن مەشھۇر. تۇنگانلار دېھقانچىلىققە، بۇغداي، ئىشەنچان خىل.

بۇنىڭ يەتتە سوۋېت ھەم ئالتىنچىلار - جۇڭغاردا، ئالتۇن ئورمانلىرىدا
تۇنگانلاردا كونا يېرىم ئورمانلىرىدا كەڭ ئورون ئېلىپ تەرەققىيات
ئەسەرى سىزىيىمىدا. يەتتە سوۋېت تۇنگانلىرى كونا ئورمانلىرىدا
ئەسەرلىككە ئېلىنغان سەمبىلىك، ئىسكىرى سىنىپ ئارقىلىق
بىر ئاز مەدەنىيەت (تىرىكچىلىك ئاساسىدا) تەسىرى سىزىيىم
كەلدى. تۇنگانلار خىتاي تىلىغا يېقىن بىر شىۋە بىلەن سۆزلىگەنلىكتىن،
بۇرۇنكى كىتاب، ئەدەبىياتقا يېقىن ئېلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللى
تەرەققىيات يولىغا كىرگەن. ۱۹۱۷-يىلى ئورمانلىرىغا يەتتە سوۋېت
تۇنگانلىرىدا بىر دانە بولسۇن تەرتىپلىك ئېتىبارى مەكتەپ
كۆرۈنىمىدى. شۇنداق بولسىمۇ تۈركىستان تۇنگانلىرى ئاز سانلىق
بولسىمۇ مايدا زىيالىي سىنىپى يېتىشىپ، كۆزىگە چىققان مەدەنىي
ھەرەكەتتە (خۇسۇسەن ۱۹۱۷-يىللىرى) بولۇپ تۇرىدۇ.

تۈركىستان ئۆلكىسىدە ئالتىنچىلار (قاشقارلار) يىرايلىق
سانائەت ھەمچىسى ئالتىنچىلار (قاشقارلىق تۈركىستان) كۆچۈپ
كەلگەن مۇھاجىرلار ئېبارەت. پەرغانە رايونىدا «ئالتىنچىلار»
قاشقارلىق، نامىدا ۵۰-۶۰ يىلدىن بۇيان ئالتۇن ئورمانلىرىدا
يىرايلىق ئالتىنچىلار بار.

تۈركىستاندىكى ئالتىنچىلارنىڭ سانى ۳۰۰ مىڭدىن يېقىن
ھېسابلىنىدۇ.

بۇنىڭ ئۈچۈن پەرغانەدا ۲۵۰ مىڭ، يەتتە سوۋېت ۲۰ مىڭ،
سەمەردىدا ۲۰ مىڭ، قالغىنىنى باشقا رايونلاردا (ئالتىنچىلار، بۇيىنچىلار،
ئالتىنچىلار) تەخمىنەن.

تۈركىستان ئۆلكىسىدە ئالتىنچىلار (قاشقارلىق تۈركىستان) كۆچۈپ
كەلگەن مۇھاجىرلار ئېبارەت. پەرغانە رايونىدا «ئالتىنچىلار»
قاشقارلىق، نامىدا ۵۰-۶۰ يىلدىن بۇيان ئالتۇن ئورمانلىرىدا
يىرايلىق ئالتىنچىلار بار.

تۇنگانلاردا
تىرىكچىلىك
مەنى - مائارىپ
ئىشلىرى

ئالتىنچىلارلىك

ئالتىنچىلارلىك
مەنى - مائارىپ
ئىشلىرى

تۈركىستان ئۇيغۇر كاممۇنىستى تارى مەركەز بىيوراسىنىڭ ئەزاسى
بورا دەرقا قادر ھاجى ھاشىم ھاجى ئوغلى.

باغ - وارانلىرىدىن آجىرىلىپ، پەقەرلىشىپ اوقتە - تىرىكچىلىك ازىلە
چىققان كەمبەغەل دىھقانلار، باتراك - مەردىكلەردىن ئىبارەتتىر.
سۈدىگەرلىك ئۈچۈن چىققان ئلتىشەلەرگە آز. بولانك مە
نۇرغۇن بىر قىسمى تۈركىستاندا دەوامەت اولتاماي ئلتىشەر - جۇنغا
ھەم تۈركىستان آرىسىدا قاتناپ ژۇگەن،، كۈچمەن» سۈدىگەرلەر
ئىبارەت. تۈركىستاندىكى ئلتىشەرلىكلەنك كەمبەغەل وائىشچىلىرىدىن
قالا نۇرغۇن بىر قىسمى پارچە قول ھۈنەر وائىشچى بىلەن تىرىك
چىلىگىنى كىچۈمەككە. (تۇماقچى، آشپەز، موزدۇزلىق وائىشچى)
پەرغانىدىكى، ئەسكى كاشغارلىق» ئاتالغان كۈچچىلىك ئلتىشەلەر
اوتى - جاي، يەر - سوغا وائىشچى بىلەن تىرىكچىلىك بولغا
سەبەبىدىن دىھقانچىلىق بىلەن كۈن كۆرۈدۇ.
تۈركىستاندا اولتۇرۇشلۇق ئلتىشەرلىك كەمبەغەللەر خىتاي ئلتىشەر
دادىدىن قىچىپ كەلگەن بولسىمما بو يەردە ھەم خىتاي ئلتىشەرلىرى
ھەم ساتلىق قۇيرۇقلىرى - بايلىرىدىن نامام آزاد بولامىدى.

كونا نيكالاي ئىدارىسى آقساقالغا ياردەم بېرىپ، اولغا كەمبەغەللەرنى يەب-ئىچىپ، قارا ئىغولدا تۇتۇشقا كەڭ يول قويۇپ بەردى.

آلتىشەردىكى اوغرىلار ئىچىپ كەلگەن كەمبەغەللە ئۆزىگە ئىگە قارا ئىغولغا تۇتۇلدى.

آلتىشەردىكى ئىدارە قىلىش ئىشىدە آقساقاللا ئۆز-بەك، ئۆز-خان بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىگىنى دېگەن، ئىنىنى-ئىتقان ئىدى. ئەلبەتتە مۇنداق شەرتلەرنىڭ ئىچىدە، آلتىشەردىكى كەمبەغەللەرنىڭ مەدەنىي ۋا مائارىپ ئىشلىرىدە چوڭ توسالغۇ بولۇپ يول بەرمىدى. شۇنداق قىلىپ كەمبەغەللەر مەكتەپلەرگە ئىشلىرىنى تەمىن قىلىش بىلەن، مۇنەزەزە ئۆز كىشى بىلەن، سودىگەرلەر بىلەن ئېنىقلىنىش ئۈچۈن قىلىش بىلەن ئاھالىلەرنىڭ ئىچىدە كۆپىنچە كۆپ ئۆتكۈزۈپ كەلدى.

ئەلبەتتە، آلتىشەردىكى ياشلىرىنىڭ ئارىسىدا پىر-ئەڭل ئىگەلىرى، غەيرەت ۋەھىمەتلىك ياشلا يوق ئەمەس ئىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىرى، قارا كۆچمەلەر ئارىسىدا ئۆستۈن ئىدى، چۈنكى زالىم نيكالاي ئىدارىسى قارا كۆچمەلەرنى ياقلايدى.

نەتىجىدە ۱۹۱۷-ئىچى ئىشلىرىدە ئۆزىگە ئىگە بولغان آلتىشەردىكى مەدەنىيەت-مائارىپتىن مەھرۇم قالدى.

پۈتكۈل روسىيە خەلقىنى ئۇيغۇنلارغا ئوخشاش زولۇم ئىشلىرى قارشى قوزغىغان پىيورال ئورگۇزۇشى، ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدا ئەڭ آۋال ياشلاغا تەسىر بەردى. ئەڭ آۋال ياشلارنى ئاقىلا بىلىشى، ئەڭ آۋال پىيورال ئىنقىلابى مەدەنىي ۋا مائارىپقا كەڭ يول ئاچدى. ۱۹۱۷-ئىچى ئىشلىرىدە سوۋېت ئىنقىلابى ئارىسىدا ئورنىدا مەكتەپلەر كۆپەيدى، لىيىكىن ئىشچى ۋا دېھقانلارنىڭ قولىدا ئىلىنغان پىيورال ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ قولىدا ئۆز مائارىپىنى ئورنىتىشقا ئۇرۇنىشقا باشلىدى.

پۈتكۈل روسىيە خەلقىنى ئۇيغۇنلارغا ئوخشاش زولۇم ئىشلىرى قارشى قوزغىغان پىيورال ئورگۇزۇشى، ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدا ئەڭ آۋال ياشلاغا تەسىر بەردى. ئەڭ آۋال ياشلارنى ئاقىلا بىلىشى، ئەڭ آۋال پىيورال ئىنقىلابى مەدەنىي ۋا مائارىپقا كەڭ يول ئاچدى. ۱۹۱۷-ئىچى ئىشلىرىدە سوۋېت ئىنقىلابى ئارىسىدا ئورنىدا مەكتەپلەر كۆپەيدى، لىيىكىن ئىشچى ۋا دېھقانلارنىڭ قولىدا ئىلىنغان پىيورال ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ قولىدا ئۆز مائارىپىنى ئورنىتىشقا ئۇرۇنىشقا باشلىدى.

پىيورال ئورگۇزۇشى
ئىشلىرىدە ئۇيغۇر
خەلقلىرى.

سازىغا ئۇسۇل اوينىماقتىن باشقىغا يارىمىدى. مەھكىمەنى شەرىيە
 ۋاشەيخۇل ئىسلام خەلقىدە مۇنازىرە قلىشتىن نىرى اوتىمىدى.
 بومەسئىلە چۆرىسىدە «رۇت ياشىلىرى» بىرىكىپ، ئەتراپىغا
 باي-آخۇنلارنى توپلاپ، خەلقى اوزگوروشچى بوغان ياشلاغا
 يىقىنلاشماق اورنىدا، كۈنكۈ بايلارنىڭ «اوماش قارىنىدا»
 قاينىدى.

نەتىجىدە تارانچى-تۈنگان خەلقىنىڭ ئىجتىمائى، مەدەنى
 اشلىرىنى قولىغا آلىدىغان ياشلا «رۇت ياشىلىرى» آلدە
 «ئەدەب ساقلاپ» بىر ئىل اومىنى اوتىكەزدى.

شۇنداق قلىپ پىئورال ئىنقىلابى دەورىدە خەلقنىڭ ئىجتىمائى
 تورموشىدا «ئەندۈك-اشلىدۈك» دەپ ھىسكايە قلىپ بەگىدەك
 ئەمەلىياتدا بىر اش كۈرۈلمىدى.

ئەلبەتتە پىئورال اوزگۇرۇشى كۈنكۈ ئويغور خەلقىگە اوزىنىڭ
 تەسىرىنى كۈسەتتى. ئويغور خەلقىنىڭ ئۇقۇملۇق بىر قىسمىنىڭ كۈزىنى
 آچدى. خۇسۇسەن مائارىپ يولىدا يەتتە سو تارانچىلىرى آرىسىدا
 چوڭ ھەرىكەت باشلاندى. زورراق تارانچى قشلاقلىرىدا بىرى كەينىدىن
 بىرى تەرتىپلىك ابتدائى(باشلانغۇچ)مەكتەپلە ئىچىلدى. ياشلا، تەرەققى
 پەرۋەر چوڭلا بىلەن بىرىكىپ مەكتەپ ۋا مائارىپ اشلىرىگە مەككە
 تۇتۇندى. پىئورال اوزگوروشى دەورىدە آلتىشەرلىكلەر آرىسىدا
 تەشكىلات يوق ايدى.

ولايەت تارانچى-تۈنگان كامىيەتنى اوزىنىڭ اومىدە (اكتابر
 اوز گۈرىشىگىچە) خەلقگە سەياسى آڭ بىرىش يولىدا ئىشلەيمىدى
 كۈچىلىككە باققاندا «تىكزىدىن بىر تامچا» دىگەندەك آزلىق تەشكىل
 قىغان ئۇقۇملۇق سىنىپىدىن باشقا خەلق «زامان حال» دىن خەبەرسىز
 ايدى. خەلق باشلىقلىرى «بايلىق ابيدىئا لۈگىيە» سىنىڭ قورۇقلىق
 تەسىرى آستىدا ايدى. ئەلبەتتە مۇنداق شەرتىنىڭ اچىد
 ياشىغان خەلق اوتابر اوزگوروشى ھەم اينىك مەقسەدلىرىدىن ئىراق
 ايدى.

ئوكتابر اوزگۈ-
 روشى ھەم ئۇيغۇرلا.

كەمبەغەل دىھقانچى خەلق اوزىنىڭ تىرىكچىلىگىدىن ئىنتايىن
 اشى يوق ايدى.

يەتتە سو تارانچى-تۈنگان كامىيەتنى ھەم ئىنتايىن
 وانىراقلىرى بىلەن اوتابر اوزگوروشىدىن اوزىنى شەرتلىدى.

بالشيوەكلەنى بۇلاڭچى - تالاڭچى اورنىدا كورسيتىپ. خەلقە دوشمەن قىلىپ آڭلىتىشقا ترشدى.

ئىجتىمائى اينفېلاب اوزىنىڭ اشىنى قىلدى. ۱۹۱۷ ژىل ۲۵ نچى اكتوبردە روسىيە ئشچى وادىوقانارى پۈتكۈل روسىيەدە بايىلا ھاكىمىيەتنى تۈزۈرۈپ شورالا ھوكومىتىنى اورناشتۇردى.

۱۹۱۸ ژىلى مارت آيىدا آلموتودا ھاكىمىيەت ئشچى. دېھقان ھەم سالدات ۋەكىللارنىڭ شوراسىغا اوتىدى.

نىكالاى نڭ زايانچىسى قازاق اوروسلا يەتتە سودا شورالا ھوكومىتىگە قارشى قوزغالدى.

بىزنىڭ بەئز قارا گروە بەگكە نادان. اداسقان مۈتەئەسسىپ - لەدن ئىبارەت بالشيوەكلەگە قارشى ئەسكەرى ېرقىيە تۈزۈشەن ھەم يانمىدى (آلموتا اوبازىدا).

يامان نەتىجە بىرىشى لۇپ - لۇچىق تۇغان بو ئەكسىل - اينفېلابى ھەرىكەتكە قارشى ولايەت ھاكىمىيەت ھىچ قانداق تەدبىرە بولۇنمىدى.

نەتىجىدە اوز آرا (گراژدانسكى) سوقۇش آستىدا گۇناھسىز تارانچى كەمبەغەللىرى. دېھقانلىرى ايزىلدى.

بىر مۇنچە خولىگانلا. تارانچى باتراك، مەردىكارلارنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ بايلىغان اوروس كولاكلىرى پاندە تىپ تارانچىلارنى قرغىن - لىققا آلدى.

اون مىڭغا يقىن تارانچى كەمبەغەللىرى «ئوت يامشىلار» نڭ قارا تەشۋىقاتى. ئەكسىل اينفېلابى ھەم اوز نادانلىقىغا قوربات بولدى.

پۈتكۈل تىرىكچىلىك. خوجالىقىدىن آرىلدى. دەل شۇنداق ۋاقىتە كىيىنراق سىزۈلۈك ھەم پشەنك تۈنگەنلىرىنىڭ بېشىدىن كەچدى.

خەلقنىڭ آتمىش پائىزى جان قۇتۇلدۇرماق لۇچون خەلق بىرىگە قاپدى.

بەقەت يەتتە سودا ھاكىمىيەت ھەقىقى ئشچى. دېھقان شورالىرىدا لوتوب. بوزۇقلا يۇقالغاندىن كىيىن قاپاقلا جايىغا قاپتى. لېكىن بو قاپاقلا پۈتكۈل روزگار بىدىن ئىزىلغان سىزۈلۈك بىغىر پەقىرچىلىككە قالدى.

اوكئابىر اوزگوروشىنىڭ برنچى زېللىرى يەتتەسۈدىكى ئويغور
 ھەممىسىلەرنى آرىسىدا تەشكىلات ۋا مائارىپ اشلار بىگە اورون
 بولماي، بەلكى پۈتۈن ايەتتېيار ھەم كۈچ خەلقنى جايىغا اورناشتووش.
 اولانى باقماق. بۇزۇلغان تىرىكچىلىكنى تۈزەش يولىغا سەرپ قىلندى.
 ھەر حالدا بو ۋاقىتتە ھەم ئۇلۇغ ئىجتىماعى اوزگوروشنىڭ
 تەسىرى بىر مۇنچە ئويغور ياشلارنىڭ كوزىنى آچدى.

«مىللى بەگلە»، «مىللى بايلا» ھەم «ئوت ياخشىلىرى» نى اوبدان
 تونوتدى. اولانڭ «مىللى خىزمىتى» ئەمەلىيىتىدا اوبدان سنالدى.
 پۈتكۈل ئويغور يوقسول خەلقنىڭ تەرىخى ۋا بو كىيىنكى آچچىق
 تەجرىبەلە مېنەتكەش ئويغور ياشلارغا بىر ھەقىقەتنى ئىچىپ بەردى:
 او ھەم - «مېنەتكەش ئويغور خەلقىنىڭ كەلگۈسى بەختلىك
 كۈنلىرى، مىللى مەدەنىيەتنى، تەرەققىياتى، پەقەت ئىجتىماعى
 اوزگوروشىدە، پەقەت كامۇنىست (بالشىۋەك) پارتىيەسىنىڭ يولباشچى-
 لىقى بىلەن ياشاشدا» دىگەن ھەقىقەت ايدى.

مېنەتكەش ئويغور ياشلىرى موشو ھەقىقەتكە مەككەم
 يېپىشىدى. بو ياشلارنىڭ نۇرغۇن بىر قىسمى يوقاقى ھەقىقەتنى
 ئەمەلگە قويۇش يولىدا سىپاتلىق بىلەن بالشىۋەك پارتىيىسىغا
 كىرىپ كەتتى.

ئومرىدە زۇلۇم-جەبر، مېنەتدەن باش كۈتەلمىگەن ئويغور
 خەلقىنىڭ تەرىخى تەييارلاپ كەلگەن تەبىئىي كامۇنىستلە (بالشىۋەكلە).
 گە اوكئابىر اوزگوروشى كەڭ مەيدان بەردى. اولانڭ ئەمەلىيىتىدا
 ھەقىقىي كامۇنىست بولۇپ تەييارلىنىپ بېرىشىغا اورون بەردى.

ئىجتىماعىيون تارانچى ياشلارنىڭ «ئويغور» جەمەئىيەتى.

ئويغور يوقسوللىرىدىن كامۇنىستلارنى يېتىشتۈرگەن. اوكئابىر
 اوزگوروشى، ئويغۇر ياش كامۇنىستلارنىڭ آلدىغا يېڭى يول،
 يېڭى مەسىئەللەرنى قويدى. برنچى ئويغور كامۇنىستلارنىڭ مىللى
 اشلەر ئەتراپىدا باش قوشمىغى كىرەك ايدى.

بىر ئويۇشما، جەمەئىيەت آرقىلىق باش قوشۇپ يېڭى كۈچلەرنى
 جەلپ قىلىش، اشتراكىيون تەربىيەسى اېلىش ھەم يوقسوللاغا يېڭى
 ئىجتىماعى ئورۇش روعىدا تەربىيە بېرىش لازىم ئىپتىدى.
 ۱۹۳۴ ئويغور كامۇنىستلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بىر قەدەر

برنچى «ئويغور»
 جەمەئىيەتىنىڭ
 تۈزۈلىشى.

ياشلا جەم بولوب، ئىجتىمائىيون ئويغور ياشلارنىڭ «ئويغور» جەمئىيەتى» نامىدا بىر ئويۇشما تۈزۈلدى.

۱۹۱۹ ژىل ۲ نچى بېيورالدا بىرنچى مەرتىبە ئەزا بولوب ئويۇشمانى تۈزگۈچىلەر:

(۱) سوپى زەررەت (ئۆلدى)

(۲) خوجا ئەكبەر مودەممەدى.

(۳) اسماعىل تاقىرى.

(۴) ئابدولقەدى مودەممەدى.

(۵) ئابدوللا روزىباقى.

(۶) سائادەت روزىباقىيوا.

(۷) عائشە مودەممەدىيوا.

(۸) ئەمىن آخون ئەبابەكرى.

(۹) يۈسۈپ ئەمەدى.

(تۈزگۈچى ئەزالارنىڭ اسپىسىنى يوقالغان سەبەبلىك ئىسمى ئۆتۈلغان بىر نەچچە بورادىرلەر بۇ يەردە يېزىلماي قالدى).

۱۹۱۹ نچى ژىلى جەمئىيەت ياكلىيىلىدىن تۈزۈلدى. مۇنۇڭ سەبەبى جەمئىيەتنىڭ مەقسەدارىگە چەت بوغان ياكى اشقا سالقىن قارايدىغان ئەدەملەر كۆپەيگەن.

بۇلا ھەممىسى چقىرىلىپ ياكلىيىلىدىن تۈزۈلگەن جەمئىيەتكە ۱۷ ئەدەم كىردى.

يوقاقلانغان باشقا بۇ ۱۷ ئەزا تۈزۈلگەن يېڭى ئەزا قوشۇلدى.

(۱) سەلاھىدىن قاسىموف.

(۲) تەيىب سابىرى.

(۳) لوسمان نادىرى.

(۴) اسام ھاشىمى.

(۵) موسەللىم روزى.

(۶) توختاخون ھاشىمى.

(۷) ھىزم تاقىرى.

(۸) ئابدوللا جان ھەسەنى (ئۆزىنىڭ)

ئۆزىنىڭ مەدەنى كۈچلىرىگە ۋا رەئىسقا بارىدا، ئىجتىمائىيون ئارنچى ياشلارنىڭ «ئويغور» جەمئىيەتى» تۈزۈلگەن مەقسەتلىكى كۆزلەپ اشكە كىردى.

يېمەتنىڭ مەقسەد
ابوللىرى.

(۱) ئومومەن ئۇيغۇر خەلقلىرىنى. خوسۇسەن ئوز ئەزالىرىنى
يېڭى ئىجتىمائىي تۈرمۈش.. سانسىيالىزم.. بىلەن تونۇشتۇرماق؛
(۲) ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ۋا تەرەققىياتىغا زىمىنلىك
بوغان يامان ئادەت، ئورۇنلەرنى، نادانلىقنى يوقۇتۇش؛
(۳) ئۇيغۇر خوتۇن- قىزلىرىنىڭ ئىنسانىي، ئىجتىمائىي ھەم ئائىلەۋى
ھۇقۇقلىرىنى ھېمايە ئەتمەك ۋا باشقىلا...

جەمئىيەتكە پەقەت سانسىيالىزم (ئىجتىمائىيون) مەسلەكىدە
بوغان كىشىلەر قايىل قىلىنىپ، ئەسكى خۇراپاتلاردىن چىقالىدىغان ئەدەلەت
قەبۇل ئىتلىمىدى.

جەمئىيەتنىڭ
قىلغان ئىشلىرى

ئەڭ آۋال ئىتتىش كىرەككى، جەمئىيەت بىرلىكىنى ئىچىدە
ئۆزىگە بىرلىك يۈز ئەزا ئىشلىدى.
ئەزا بولمىغان ياشلا ۋا باشقا خەلق ئارىسىدا ئىجتىمائىي
ئىجتىرامغا ئىگە بولالىدى.

ئالمۇتودا سەككىز يەدە داۋام ئەتكەن مەشرەپلەر ئارىسىدا
تەشۋىقات ژورگوزۇپ اولاننى ئۆز تەسىرىگە ئالدى.
اولاغا ئۆز بېرىپ. ئولا ئارقىلىق شەھەردىكى مەكتەپلەرنى بىر
سالىدى.

جەمئىيەتكە ئلتىشەرلىك ھەم تونىغان ياشلىرىدىن بىر نەچچە
ياشلا كىردى.

ئۇيغۇردىن باشقا مىللەت ياشلىرى، خادىملىرى ئارىسىدا جەمئىيەت
قازىنىپ، اولادىن ھەم بىر نەچچە خادىملارنى ئىچىگە ئالدى.
شۇنداق قىلىپ جەمئىيەت، «ئۇيغۇر» ياشلىرىنىڭ بىرلەشكەن
ئوپوشمىسى ئورنىنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ خىزمەت مەيدانىنى كېڭەيتىپ
تەلىدى.

يەتتە سوۋىيەنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە، قىشلاقلاردا جەمئىيەت
نىڭ بۆلىملىرى ئېچىلىپ ئالمۇتا مەركەز ئورنىدا ئاش ژورگوزۇپ.
جەمئىيەتنىڭ بىرىنچى بۆلىمى رەسمىيەن ۱۹۱۹ ژىل ۲۶ مارتىدا
بۇرادەر ياقۇب دۇگان تەشەببۇسى بىلەن ئەڭ آۋال مالىيە فىنلاندىيە
ئېچىلدى. ئاندىن كېيىن قارىسۇ، قۇرام بۆلۈملىرىدا، پارىژ
شەھرىدە ھەم لۇۋىدا ئېچىلدى.

۱۹۲۰- ژىلنىڭ باشلىرىدا ھەم بىر قانچە ئورۇنلاردا
جەمئىيەتنىڭ بۆلىملىرى ئۆزگىچە ئورۇنلاردا ئېچىلدى.

“ئۇيغۇر” جەمئىيەتىنىڭ ئۆز زامان اچىدە تەسىرى ئارتىشى،
تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆپىيىشى تولا كۆچ ۋاخزەت تەلەپ قىلدى.
شۇنىڭ ئۈچۈن ئالمۇتودىكى مەركەز جەمئىيەت ئۆز يېنىدا تۈرۈپ
دىكى بۆلۈملەرنى تۈزەپ ئاشىدى:

- (۱) ئۇيغۇرلا ئارىسىدا مائارىپ ئارتىش بۆلىمى.
- (۲) موزىقە ھەم درام سەكسىيەسى.
- (۳) ئەدەبىيات بۆلىمى.

۱. مائارىپ ئارتىش بۆلىمى: بۇ بۆلۈم ئىككى ئۆلچەم -
ئىيەت ئەزالىرى ھەم باشقا ئۇيغۇر كەسپخانىللىرى ئۈچۈن ساۋات -
لغنى پۇتروش كورسىسىنى ئاچتى.
ئالمۇتودا ئۇيغۇر كۈتۈپخانىسى - قىرانىتخانىسىنى ۋە جۇدە كەسپىنى
ھۆكۈمەت مائارىپ مەھكىمىلىرى بىلەن يەنە مۇناسىۋەتتە
بولۇندى.

جەمئىيەت تەرەپىدىن ۋالايت مائارىپ كامىسارىغا كىرىپ
مۇسولمان بۆلۈمىدە مۇدىرلىك قىلغان بۇرادىر رۇزىيەنى ئارقىلىق
بۇ مۇناسىۋەت ياكى ساقلىنىپ كەلدى.
مۇئەللىملەر خازىنەش كورسارىغا ئۇيغۇرلارنى كىرگۈزۈپ، مۇئەللىم
لەرنى ئۇيغۇر قىشلاقلارنىڭ ئىجابىغا باققان ئۆت ئارىسىغا چىقىرىپ
تۇردى.

مەكتەپلە تەسىس ئەتتى. ۱۹۲۰ زىلى پەقەت ئالمۇتادىكى
ھەم شەھەرىدە ۱۸ مەكتەپ ئاچىلدى.

جەمئىيەت ئۆزىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئۇيغۇر خەلقلىرى ئۆز
سىدىكى مەدەنىي - مائارىپ ئاشلاپ يولباشچىلىق قىلىپ كەلدى.
ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئارىسىدا تەشۋىقات ئورۇنلار ۋە مۇمكىن
قەدەر ياشلارنى تەشۋىقات قاتالىق يەلگە ئوقۇشقا ئىلھىيەت تۇردى.
ۋا قولىدىن كەلگۈچە، ۋالاغا مەدەنىي ياردەم كۆرسىتىپ كەلدى.
۲. موزىقە ھەم درام سەكسىيەسى: سەكسىيەنىڭ بىرىنچى
نوبەتلىكى ئىشى ئۇيغۇر تەلىپىدا تەييارلىق ئىسلىرىنى خەلقنى
ئاشىدى.

جەمئىيەت تەلىپىدىن تەشۋىق ۋە ياردەم ئىسلىرى تەشۋىق
ۋەزىپەگە مەزەلەمەت خەلقنى ھەم مەكتەپلەرنى كۆش - يېنىسىلارنى
ئۇيغۇر تەلىپىغا تەرجىمە قىلىندى.

بۇرادىر روزىيەنى تەرمىيدىن ..مەنسىپ پەرەستلىك بالاسى
 ئامېدا ئويغۇر تۇرمۇشىدىن ئايلانغان بىر درامما يىزىلدى.
 ئويغۇر ھەۋەسكارلىرىدىن ئىياتىر تروپىياسى تۈزۈلدى.
 نەتىجىدە ئويغۇر تىلىدا بەش اسپەكتاكللىك بىر مەرتىبە
 تەتقىقاتى بېرىلدى.

۳. ئەدەبىيات ۋا تەرىخ بولمىسى: يوقۇرىدا ايتىلغان ۳ پەس
 سەن باشقا ھەر بىر ايقىندۇرلۇق جەمئىيەت ئەزاسىغا تاپشۇرۇلۇپ
 ئويغۇر خەلقىنىڭ تەرىخىگە غائىد ماتىرىياللا، خەلق ئەدەبىياتى،
 ئەزىلاننىڭ يازغان پارچە ئىسەرلىرى بىر قەدەر توپلاندى.
 لەيكىن بۇ بولمىم ئرتۇق نەتىجە بىرەلمىدى.
 سونۇڭ سەبەبلىرى:

(۱) جەمئىيەتنىڭ ئەدەبىيات اشلرىدا غزمىتى يىتەرلىك ئەزى
 لرىدىن بىر قىسمى تاشكەنتكە اوقۇشقا ئەۋىتىلدى.

(۲) اشلەيدىغان ئەزىلارنىڭ نۇرغۇن بىر قىسمى تورلۇك
 ھۆكۈمەت مەھكىمەلىرىگە كرىپ كەتكەنلىكدن، اول جەمئىيەتنىڭ
 ئومۇمى اشلرىدىن باشقا ئەدەبىيات اشلرىغا كۆپ قارالمىدى.
 (۳) جەمئىيەتدە سەرمايە (پۇل) يوقلىغى.

بۇ اشلادىن باشقا ئويغۇر خەلقىنىڭ سەياسى ۋا ايتىسالى
 اشلرىدا ھەم باشقۇرۇش جەمەتىدىن جەمئىيەت بىر قەدەر غزمەت
 يەتكۈزەلمىدى.

مەسلەن: سەياسى داكلاد ھەم لەكسىلە ارقىلىق ئەزىلاغا
 سەياسى بلىم بىرىلىپ، جەمئىيەتنىڭ كۆپچىلىگى كامۇنىست
 - بالشىۋىك پارتىيىسىغا كىرگىزىلدى.

۱۹۱۹ ژىل آلتىشەرلىك كەمبەغلەللىرىنىڭ آرىسىدا باشلانغان
 ائىقلاپى ھەرەكەتكە آرىلىشىپ ياردەملىشىپ كەلدى.

جەمئىيەت ۱۹۲۱ نچى ژىل ابيون آيىدا توركىستاندىكى ئويغۇر
 كەمبەغلەللىرىنىڭ تاشكەنتدە بوغان بىرنچى ئۆلكە سىيازىنىڭ ئوقئامى
 بىلەن،، آلتىشە-جۇنغار ائىقلاپچىلىرىنىڭ،، ئويغۇر- ساپوزىغا اورۇلۇپ
 قوشۇلۇپ، آبروم ياشاشدىن ئوقنىدى.

التيشه رلك كەمبەغەللىرى اريسيدىكى حەرەكەت (التيشه رلك اشچى لائىك سايوزى)

روسيىە اوكتابر ئىجتىمائى اوز نورىشى (اينقىلابى) نوركىستان ئولكەسىدىكى آلتىشە رلك يوقسوللانى، مەينەتكەشەلەنى ھەم اوغاتىدى. آلتىشە رلك مەينەتكەشەلە اريسيدا سىنىپى آڭ تارپىلىپ آقساقاللاغا، قارا گروھلاغا قارشى حەرەكەت باشلاندى.

۱۹۱۸ نچى ژىلنىڭ اىخىرىدا (دىكابر آيليرىدا) بورادەر قادر حاجى سائىم حاجى اوغلى (ھازىر ئويغور كاممونيستارىنىڭ مەركەز بىرورا ئەغزاسى)، موسا آخون ئەيسا حاجى اوغلى، رەھبەر اسماعىل اوغلىلارى باشلىق آلتىشە رلكلە آلموتودىكى ختاي آقساقالى ھاپىز آخون ئەمىنىف اوغلىنىڭ اورنىدىن چۆشۈشنى تەلەپ قىلدى. مەقسەت آلتىشە رلكلەنىڭ مەدەنىيەتتىگە چالېشقان پىكرلك بىر ئەدەمنى قويماق ايدى. چۈنكى ھاپىز آقساقال ئەڭ برنچى ختايفى سىتلەغان قارا گروھ بولوب آلتىشە رلك كەمبەغەللىگە تولا زۇلۇمى تەككەن ايدى.

بو حەرەكەت پەقەت آقساقاللىق مەنسەپتىگە ائىگە بولماق ئەمەس، بەلكى آلتىشە رلك مەينەتكەشەلەنىڭ سىنىپى ئوقۇمىغا (ئۇنىۋېرسىتەت) ئىگىز-لەنگەن ايدى. آقساقال مەينەتكەشەلەگە قارشى كۆرەنمە چوڭ سودىگەرلىككە، بايلاغا، مۇتەئەسسىپ روھانىيلاغا، اوزىنىڭ مەينەتكەشەلەن زىيىب آغان دۇنياسىغا تاياندى.

۱۹۲۳-ژىلغىچە شىر يول بىلەن آقساقاللىق مەنسەپنى ساقلاپ كەلدى. تەبىئىي آقساقاللاڭ (پوتىكول توركىستاندىكى) بۇ مۇرەب-پەقىيەتتىگە ئەڭ زور كۈچ بەگەن روسىيە بىلەن ختاي اريسيدىكى مۇناسىبەت ايدى.

بەينەلىمىلەل قائىدىسى بويونچە چەت مەملىكەت ھەكىملەرى اوز ھوكومىتى بىلەن اش ژورگوزوب، پەقەت اوز ھوككومىتى تەرەپىدىن اورنىدىن قالدىرلاوشى مۇمكىن. شۇنىڭ اۋچۇن توركىستان ئولكەسىدىكى ختاي آقساقاللىرى مۇستەھبىد ختاي ابدارەسىيە تايىنىپ ياشاندى.

ھەر ھالدا ختاي آقساقاللىرىنىڭ ۋاقىتلىق ساقلىنىپ قېلىپ آلتىشە رلك مەينەتكەشەلەرىنىڭ سىنىپى ھەرگىزىگە تورالماي بولماي.

مەينەتكەشەلەنكەن سىمىيى ئۇقۇمى. ھەر كەتتى كۈندىن كۈن ئوزىنىڭ يولىنى تېپىپ كۈچەيدى ۋا كۈچەيمەكە.

بىرىنچى «آلتىشەلەك اشچىلانىڭ ساپوزى»

تۈركىستان ئۆلكەسىدىكى آلتىشەلەك مەينەتكەشەلەنكەن سىمىيى ھەر كەتتى ئوزىنىڭ يولىنى تاپىدى.

ساپوزنىڭ تۈزۈلىشى.

مەينەتكەشەلەنكەن بىرلىشەپ «آلتىشەلەك اشچىلانىڭ ساپوزى» نامىدا ئۇيۇشما آپىدى.

ھەممە ئۇقۇملۇق اينقىلاپى كۈچلە ساپوزغا كىردى.

ئەلنىڭ آۋال ساپوز آلەمۇتودا ۱۹۱۹-ۋىل پىيورال ۲۰ نە تۈزۈلدى.

آندىن كىيىن پىشپەككە. يەتتە سو ولايتىنىڭ باشقا جايلارىدا ھەم ۱۹۱۹ ۋىلنىڭ آياقلىرى ۋا ۱۹۲۰ ۋىلنىڭ باشلىرىدا پۈتكۈل تۈركىستان ئۆلكەسىدە ساپوزلا ۋوجۇدقا كەلدى.

ئەلنىڭ آۋال تۈزۈلۈش دەۋرىدە ساپوزنىڭ تۇتقان مەقسىدى كەڭ ئەمەس ايدى.

ساپوزنىڭ كۈزەتكەن مەقسەدلىرى.

مانا ساپوزنىڭ ئەساسى مەقسىدى:

«خىتاي آقساقاللىرى، قارا گروھلىرى، مۇتەئەسسىپلار قولىدا بۇرۇنقىنىڭ ايزىلمەكە بۇغان مەينەتكەشەلەنكەن آزاد قىلىش، اولانى ئۇيۇم-داشتورماق ۋاشۇ ئۇيۇشما آرقىلىق ئوز تەقدىرىنى-ئەركىنى قولىغا آلماق». آزاد تۈركىستان جەمئورىيەتدە مەينەتكەشەلەنكەن بۇ مەقسىدىگە يەتمەك اوچۇن كەڭ مەيدان ھازىرلانغان ايدى.

ساپوزنىڭ تەئسىرى آلتىشەلەنكەنلەرنىڭ آرىسىدا كۈندىن كۈنگە كۈچەيپ آز زاماننىڭ اچىدە يەتتە سو اوبلوسىنىڭ ھەر بىر جايلارىدا تۈزۈلدى ۋە ئوز اچىگە خىتاي استىبادىنىڭ آمدان خورلىغىنى تارتقان، «آزادلىق اوچۇن تەن-جانم پىدا» دىگەن اوياغا كەلگەن جەقىقى اينقىلاپچىلانى ايلپ اشلىرىنى خىلى كەڭ اولچەۋدە، موۋەپپىقىيەتلىك بىلەن ايلپ ماڭدى.

ساپوزنىڭ قىلغان اشى.

اورونلادىكى ساپوزلانى بىرىكتۈرۈپ ۋە اولانىڭ اشىغا باش بولۇپ، يول كورسيتىدىغان ئەلاھىدە بىر مەركەزنىڭ كىرەكلىگى سىزلىگەچ، «يەتتى سو بەينەل مېلەل تەشۋىقات بولۇمىنىڭ» اجەت-چادى بىلەن ۱۹۲۰ نچى ۋىلنى دىكابىرنىڭ آياقلىرىغا تاقاب ساپوز-لانىڭ بىرىنچى اوبلوسىنىڭ سىپازى ايلپلىدى.

سيارغا آلموتتا، پېشېمېك، قاراقول، يىركەنت سايلورلىرىدىن ۱۰-۱۱-كە يېقىن ۋەكىللەر اشتراك قىلدى. سياردا قارالغان مەسئۇلىيەتلىرى ھەم پىقەت تەشكىلات مەسئۇلىيەتلىرى (سايلورنىڭ مەقسەت مەرامىنى بايلىقلىشى. نىزامنامەسىنى تۈزۈش) بويىچە ۋە سايلورنىڭ ۋىلايەت مەركەزىنى سايلاپ قالدۇردى.

سياردا كىيىن ئورۇنلاشتىكى تەشكىلاتلار بىر قانچە سالىپ ئىشلارنى خېلى كەڭەيتتى. ئاۋاتىغا، ئوخشاش پۈتۈن ئاشى ياكىغۇز، ئاقسۇ قالاغا، قارشى كۆرەشنى بىلەن بولغان ۋە ھەلىكى ئۆزلىرىنىڭ ئاراسىغا ئۆز ئاراشى ۋە ئىنقىلابىي رەھبەر تەرىپىدىن ھەم ئولاننى ھەقىقىي ھايات قىلىش، تۈرۈمگەچىلىك ئىشلىرىدا يولباشچى بولۇشقا ئوخشاش مەقسەتلىرىنى تۇتتى.

سايلورلار، يەنە سودا باشقا تۈركۈمىدىن جەمئىيەتنىڭ باشقا بۆلۈملىرىدە ھەم تۈزۈلۈپ كۆپەيمەنلىككە باشلىدى. بىراق بۇ تەدبىر كىلاتنىڭ كۈزلىگەن مەسئۇلىيەتلىرى ۋە سىياسىي (سىياسىي) تۈركۈمىنىڭ ئورنىدا بولغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارنى ئۆزگىچە بوغانلىقىدىن تۈركۈمىدىن ئاچىۋېتىدە سايلورنىڭ ئالدىن بىر مەركىزى بولۇشى لازىم تاپىلاپ، ۱۹۲۱-يىلى يىلنىڭ ئايون ئاينىغا تەشكىلەنگەن بىرلەشمە كىراتى سيارى چاقىردى. سيارغا تۈركۈمىنىڭ ھەر بىر بۆلۈملىرىدە تۈزۈلگەن ئالتىنچە مەسئۇلىيەتلىرى سايلور-لارنىڭ ۋەكىللىرىدىن باشقا، يەنە سودىدىكى ئاۋاتىغا ۋە ئالتىنچە ئالتىنچە كەلگەن، تارانتى ياشلىرىنىڭ ئاۋاتىغا جەمئىيەتىدىن ۋە تۈگ-گانلاردىن ھەم ئالدىن ۋەكىللەر چاقىرىلغان ئىدى.

بۇ سيار ئاۋاتىنىڭ ۳-دە ئاچىلاپ، ۹-غىچە داۋام قىلىپ سيارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مەسئۇلىيەتلىرىنى تۈگۈرۈپ ھەل قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، سيارنىڭ تۈگۈرۈپ بويۇنچە سايلورلارغا ئورۇنلاپ، پىراگرامم تۈزۈلدى. تارانتى ياشلىرىنىڭ ئاۋاتىغا جەمئىيەتى بىرلەشمە سايلورغا قوشۇلدى ۋە تۈركۈمىنىڭ ھەر بىر بۆلۈملىرىدە قاتتىقلىق، تارانتى، تۈگ-گانلاردىن ئىبارەت «ئالتىنچە» جۈملىسىدە مەسئۇلىيەتلىرىنىڭ ئاۋاتىغا ئاۋاتىغا سايلور-لارنىڭ دېگەن نامدا تەشكىلاتلار تۈزۈلگەن قارار بولۇپ، سيار تۈزۈلۈپ ۳-يىلى بىيەنلەشنىڭ ۳-يىلى سيارغا ئاۋاتىغا ۋەكىل ئەۋەتىلدى.

ھەم سيار ۋەكىللىرىدا، سايلورنىڭ ئاۋاتىغا قاتتىقلىق، كەمبەغەللىك.

چى كرايوۋى
رى ۋا ئاۋاتىغا
يىيەننىڭ سايلور-
قوشۇلىشى

آۋارى» گەزىتىنىڭ برنچى نومۇرىنى چىقاردى ۋە ابىڭ آخىرى ۷ كىشىدىن مۇرەككەب سايلونىڭ مەركەز كاميىتەتىنى سايلاب قالدۇردى.

بۇ سايلونىڭ كورسەتكەن چوڭ خىزمىتى بىر يىلدىن بۇيان گۈچەيتىلگەن ئورگىنىنىڭ ھەر بىر بۆلۈكى، پۇتقاقلاردا بېشى بىرگە قوشۇلمايدىغان چاچىلىپ، ئاراللىق يۈرگەن ئۇيغۇر مىنىستىرلىرىنى بىرلىكتۈرگەن بولسا، ئىككىنچىدىن ئالتىنچە - جۇڭغارىيەنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئەسلىدىكى تەركىبى سالىپ قالدۇرغانلىقىدۇر.

سايوز مەركەزى كاميىتەتنىڭ بىرلىشىشى. كاميىتەتنىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغان بورادىر روزىباقىيىف سىكانىڭ توختامى بويىنچە بەتتى سونىڭ ئۆزىدە قالدۇرۇلدى ۋە قالغان ئۆزلىرىنىڭ كۆپىسى ئورۇنلاشتۇرۇلغاندا، ئانڭ ئۈستىگە مەركەز كاميىتەتنىڭ ئىشلىرىنى جۇڭغارىيەدەك كىشى تاپمايدى. ئانڭ ئۈستىگە مەركەز كاميىتەتنىڭ ئىككى ئەزاسى (مەھمۇتوف، بولات غوجايىف) بىر تۈرۈك ئاقتىسەرنىڭ قۇتقۇسى بىلەن باسماچى ياقىغا قاچىپ كىتىشى ۋە ھەممەدىن ئارتۇق، سايونىڭ سەياسى مەۋقەسى (ИТВУЩ) شورالار ھۆكۈمەتىنىڭ خاراكتېرى سەياسەتتىگە توغرى كەلمىگەنلىكىدىن، مەركەز پارتىيە كاميىتەتى تەرەپىدىن سايونىڭ مەركەز كاميىتەتى بىلەن يەتتە - سۈدىكى سايونلاردىن باشقا، ئۆزگىچە جەمئىيەتنىڭ باشقا ئورۇنلاردىكى سايونلار ياپىلدى.

سايوز ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىكى ھۈنەر مەندەك، كاسىپلار (پرافسايوز) سايوزىغا كاممۇنىستلار بولسا ئۆز ئالدىغا ئەلاھىدە باجەيكەلە تەشكىل قىلىپ ئۇيغۇر سايونلىرى يوقاتىلدى.

يەتتى سۈدى سودا ئۇيغۇر سايونلىرى ياپتۇرۇلماسىدىن ئۆز ئورنىدا ئىككىمۇ ئۇيغۇر ۋە قالدۇرۇلمىسا، بىراق بۇ سايوز ئارقىلىق ئىنقىلابىي ئىشلارنى ئۇيغۇر كاممۇنىست - يۇرتتاش توغرى كەلمىگەنلىكىدىن ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە سەياسى، ئىقتىسادىي ئىشلىرىنىڭ برنچى ياقىدىن كەڭرەك يولنى تۇتقان قوشۇمچە سايونلىرى تۈزەلمەككە ئىمكانىيەت بېرىلگەنلىكى بىلەن، باڭگۇز ئۇيغۇرلار ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە بىر تەشكىلات بولۇپ ياشاشى سەياسەت ياقىدىن ۋە خۇسۇسەن ئىقتىساد تەرەپىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق، يەتتى سۈدىدىكى سايونلارنى ھەم بىرلىكتە دىگەن مەنىدە كۆتۈرۈلدى.

ھەم لول سايونلارنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوشۇمچە سايوز -

لرینی آچشقا وه اویغورلارنىڭ آراسىدىكى پارتىيە اشلرىنى آلايتان باشقارش اوچون پارتىيە كامىتەتلىرى يانیده، «اویغور كاممونیست-لرینىڭ سىكسىپىللىرى» تۈزەشكە ماقۇل تاپلیدی.

بو مەسئۇلىنى تەكشىرىش اوچون وه ئومومەن موندن كىيىنكى اویغورلارنىڭ آراسىدىكى اشلادا مەئلوم بىر يولنى تاپىلاش مەخسیتی بىلەن ۱۹۲۲ نچى زىلى ائیىدا، آلمونودا اویغور كاممونیست-لرینىڭ برنجى آبلاستىنوى كانفېرىنسىيەسى باقرلیدی.

كانفېرىنسىيەگە ۳۰-۴۰ قە یقین وه كېلىدۇ اشتراك فېلیپ پارتىيە اشلرى مەسئۇلىرىدە ئەھمىيەتلىك توقتاملانى چىقاردى. كانفېرىنسىيە ھەم اویغور سايوزلرىنى قوشچى شاپوزلارغا قوشوشنى ماقۇل كوردى. شۇنىڭدىن كىيىن يەتتى سودىكى اویغور سايوزلرى قوشچىلارغا قوشلۇپ، اویغور قوشچىلىرى ھەم ھەر بىر ھەپتەدىن باشقىلا بىلەن بىر قاتاردا پايدالانماققا باشلىدى.

اویغور خەلقىنىڭ تورموشى وه ئورۇپ-ئادەت ايرىماقلىرى اولانك آراسىدىكى ھۆكۈمەت وه جەمئىيەت اشلرىدا ھەم ايرىم اوسۇل لانى تەلەپ قىلىدۇر. شۇنىڭغا اویغورلانى ھازىرقى يىڭى تورموشنى تۈزۈش اشىدە باشقىلا بىلەن بىر قاتاردا ايلاپ پارش وانىوشك ھۆكۈمەت مەھكىمىلەرگە وه جەمئىيەت تەشكىلاتلارغا اویغورلار آراسىدا اش يۈرتۈشە ياردەمچى بولۇش اوچون آلايتان بىر مەركەز كىرەك تاپقانلىغىدىن، يەتتى سودىكى (ھازىرقى) ۋاقىدا سىرەريا، پەرغانە اوبلوسلاریدیما) پارتىيە كامىتەتلىرى يىنىدە آلايتان اویغور كاممونیستلار سىكسىپىللىرى وه بىيورلارنى تۈزۈلگەندۇر. بو سىكسىپىلەلەنك برنجى وه زىپەسى اویغورلار آراسىدىكى پارتىيە اشلرىدا يۈلەشچى بولۇش بولسا، ايكىچىدىن اورۇنلادىكى پارتىيە اويۇملرى آرقىلى ئومومى (ھۆكۈمەت ھەم ۋىتارچىلىق اشلاردا ھەم يۈلەشچىلىق قىلىشۇر، ھازىرقى ۋاقىتتا يەتتى سو اېكوم پارتىيەسى يىنىدا) «اویغور كاممونیستلارنىڭ كراي بىيورلى» بولۇپ، بۇنىڭغا بولۇش ھەم ۋىتارچىلىق يەت اولچىۋىدە اش يۈرتۈشكە ھەم بىيورلەنگەندۇر. بو ئۇنىڭ باشقا اویغور خەلقلىرى بولغان ھەر بىر رايونلادىكى پارتىيە كامىتەتلىرى يىنىدە بىر دەن اویغور اينستروكتورلرى بولۇپ كراي بىيورلارنىڭ كورسېنۋوى وه پارتىيە كامىتەتلىرىنىڭ ياردەمى بىلەن اویغورلار آراسىدا اش بىر تەمكەدە خورلەر.

ر. كام. سىك-
ى وه اونوك
پەسى ھەم
كراي بىيور.

كرايىبورا اوزىنىڭ يىلدىن آرتۇق داۋامىدە اويغۇرلا آراسىدا سەياسى ۋە خوسۇسەن مەدەنى - مائارىپ جەھەتتىن خېلى چوڭ ئىشلىنى كۆرسەتتى. ئەلبەتتە ھازىرگىچە ئىشلىتىلگەن ئىشلا ئومومى، احتىياجىمىز ۋە كەمچىللىكىمىزگە قاراغاندا، ناھايىتى آز كۆرۈنسىمۇ، لەيكىن كۈچىمىزنى ايتىبارغا آغاندا، ھەر ھالدا، آزدىن نورغۇنغا، قائىدەسى بويىنچە قەنائەتلىك ئىشلىتىش كېرەك.

مۇندىن كىيىنكى ۋەزىپىلەرمىز بولسا ئۇل ھەم بىرنىچىدىن ئورنلادا پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى جۈملىدە ئۇلانى ئىشكە ياراقلىق آھوالغا يەتكۈزۈپ، اويغۇر مەنەئىتىنى ئىشلىرى آراسىدىكى سەياسى، مەدەنى - مائارىپ ۋە خوسۇسەن اىقتىسادى ئىشلادا چوڭ يولباشچىلىق ۋەزىپەسىنى ئورۇنغا قويماق دور. كرايىبورا اوزىنىڭ ۲۴ نچى ئىشلى ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئىش پىلانىدا، بۇ ھەقتە تىۋىشلۇك چارەلەر تەيىنلەنگەن.

مۇنۇڭدىن كىيىنكى بىزنىڭ ۋەزىپەمىز كۈچنى بىرىكتۈرۈپ، ايتتىپاقنى كۈچەيتىپ، ھەممە كۈچىمىزنى شۇل يوقارقى ۋەزىپىلەنى ئوز واختى بىلەن ئەمەلگە چىقارشىدا - سەرپ قىلماقچىمىزدا. ئابدۇللا روزىباقى.

ئىدارەدىن:

بەش ئىشلىق ھېساب بورادەر ئابدۇللا روزىباقى تەرەپىدىن ۱۳۴ - يەتتە .. ساپوزنىڭ قىلغان ئىشى: دىگەن يەگىچە يىزىلپ كەسىمۇ، يراق، روزىباقى بورادەر تاشكەنگە ئالدىراشلىق مىڭب كەتكەن سەۋەبلىك، ئۇنىڭ ئايىغى بورادەر تاھىرى تەرەپىدىن يىزىلدى.

تورلۇك ماوزوغلادا

لېنينگراددا (پېتروغراد)

(سەياھەت خاتىرەلىرىدىن)

بويلاش رازىدىستوا بەيرەمى مونايسىيەتى بىلەن مەسكەو ئوقۇغۇچىلىرىغا بېرىلگەن
ئىلىق تەنتىل (بوش) ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ مەن ئىكسكۇرسىيە (سەياھەت) قىلىپ پېتروغرادقا
بىر كەلدىم. بۇ سەياھەت ماڭا كۆپ نەرسە بەسپىمە، بۇ ئورنىدا بىزنىڭ ئۈچۈن كىرەك
ئەمەس بىر پاجەسىنى يازماقچى بولىم.

ماڭا ئوخشاش سەياھەت بىلەن باغان شەرق دارلېننى ئوقۇغۇچىسى شېرىپ جىلىلىپ.
ئىرادىكى ئوقۇغۇچىلارمىزىن ئومەز قاسىم ھەم تەخمىد شوكورف توتىلەن كونا
تورلىق ۋە ئەدەبىياتى بىلەن مەشغۇل بولۇپ يۈرگەن ئاتاقلىق پراپېسور س. پ.
بىقا باقۇ. تونۇشلىق بېرىپ ھەم ئۆزىمىزنىڭ بۇ كىشى بىلەن بىر ئاز ھەمسۆھبەتتە
بوش ئۈچۈن كەلگەنلىكىمىزنى بىلدۈرگەندىن كېيىن بىزنى ياخشى خوشخويلىق بىلەن قارشى
ئى. ئولتۇرۇپ كۆپ پاراك قىلىشۇدۇق.

پراپېسور مالوپ ئۆزىنىڭ كۆپىدىن بىرى كونا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ئاقىسىدا
بىلىك يۈرگەنلىكىنى. ئالتەينىڭ ھەممە يېرىدە بوغانلىقىنى ھەم كاتتا پراپېسور رادۇپنىڭ
بىر شاگردى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. قولىدىكى ئۆزىنىڭ پەقەت ئۇيغۇرلا توغرىسىدا
بىر مائىرىياللىرىنى، بېسىلغان ئەسەرلىرىنى، باشقا پراپېسورلارنىڭ، كۆپ ئەسەرلىرىنى كۆرسەتتى.
ئەلەم كونا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى توغرىسىدا خېلى كۈچىنى چىقارغان كىشى ئىكەن.
مائىرىيال يېتەرلىك، تولا. بىزگە كۆرسەتكەنلىرىنىڭ ئىچىدە، قۇداقۇ بىلىك ئۆز ئۇيغۇرچىسى،
چىققان نەرسىمىزنى ۋا بۇ كىتاب توغرىسىدا تورلۇك ئالماننىڭ پىكرلىرى. ئۆز نەرسىدىن
ئەلەم كونا ئۇيغۇرچە تورلۇك، تورلۇكچە قول يازمىلا، تارىخى دىكومېنتلا ھەم
ئىدى.

ئاز زاماندا ئۆزىنىڭ كونا ئۇيغۇرچە - روسچە لۇغەتىنى ھەم كۆرۈپ قالارمىز.
بىلىكى شۇنىڭ بىلەن بىللە كونا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى كىچىك كىتاپچە.
ئۇ ئوقۇغۇچىلارمىزنىڭ بىرى تەرىپىدىن ئۆز تەلىمىگە تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ھەم كۆرسەتتى.
ئەلەم باشقا كۆپ، كۆپ ئىشلا پراپېسور مالوپنىڭ ئەللىدا توغانلىقى كۆرسەتتى.

پراپىسور مالوپ كونا ئويغور تىلىنى كامىل بىلىشى بىلەن بىللە ھازىرقى كۈندە شەرق ئېنستىتۇتىدا كونا ئويغور تىلىدىن دەرس بېرىدىكەن. (شاگردلارنىڭ قايتىرىلى بىلەن تونۇشۇش ھەر قايسى كونا ئويغورچە بۈتۈك-يېزىق (خەت-يازما) لانى ئوقۇپ كۈسەتتى. ھەر قايسى دىققەتلىرىنى جەلپ قىلدى).
موندان باشقا پراپىسور سامايلوۋىچ ئالدىغا بېرىپ تونۇشۇدۇق. بۇ كىشى ھەم ياخشى قارشى ئالدى. ئولتۇرۇپ ئۇزاق پاراڭ قىلىشۇق. ئەمما بۇ كىشىنىڭ كۆپرەك ئېگىلىگەن يېقى ئوسمانلى تورىچە بولۇپ بارلىق تۈرك بايلىرىغا شو ئوسمانلى تورىچە تىلىنى تەقدىم قىلىدۇ. لېكىن ئەلبەتتە بۇ مۇمكىن بولىدىغان گەپ ئەمەس.

ئازىئاننىڭكى موزىغا يادۇق. بۇ يەدەمما بىر مۇنچە ئاللا بىلەن تونۇشۇپ، پاراڭ قىلىشۇق. ھەر قايسى بىزگە كۆپ قىزىق، تۇرمۇش، تىرىشچىلىك ۋە رەسىم-يوسۇنلىرىمىز توغرىسىدا كۆپ سۆزلەردى. ئىچكىرى ئېلىپ كېرىشىپ پىئون كۈتۈپخانىنى. كۈندىن-كۈنى يىغىلىپ كەتكەن تارىخى داكومىنت-ماتېرىياللارنى ۋا موندان بىر نەچچە ئاي ئىلگىرى پراپىسور كازلوپنىڭ.. ئولگەن شەھەر-خاراخوتادىن ئېلىپ قايتقان بارلىق ئاسارەتلىك - قول يازمىلىرىنى كۈسەتتى. قول يازمىلارنىڭ ئىچىدە ئويغورچە يېزىلغان ئەرز، تىل خەت (راسپىسكە) گە ئوخشاش خېلى نۇرغۇن نەرسىلەرنى كۆردى.

تۈنچىسى Музей. Антропологии и этнографии دە بولۇدۇق. بۇ موزىدە كونا ئويغورلارنىڭ قايتىر جابدۇقلىرىنى ھەم بىر ئەر كىشىلىك كىيىمنى كۆردى. ئەمما كۆپ دەرىجىدە ئاز. ھازىرقىنىڭ تەڭلەشتۈرۈپ قارىغىدەك ھەم ئەمەس. ھازىرقى ئويغورلا توغرىسىدا بوسا، تېخى، خۇدايىم ساخلاپ، ھېچ نەرسە ھەتتا قىل ھەم كۆرۈنمەيدۇ.
موزى باشلىقلىرى ئويغورلارنىڭ ھەر قانداق ئاسار ئەتىقە (كونا آنا، بارىلىرىمىزنىڭ تونۇپ كەلگەن جابدۇق، كىيىم، ئەلەي-پەلەي نەرسە) لىرىنى شو موزىغا قارىتىپ تەۋەت بېرىشنى ھەر بىر ئويغور بالىسىنىڭ بويىغا پەرز ھېسابىدا ئاتىدۇ.

ئابدولھەي مۇھەممەدى.

مەسكەۋ ۱۹۲۴ نچى ژىل ۱۵ نچى غىنۋار.

بوخارا دا اويغورلا

ئالتىشەر - جونغارىيەدن خىتاي مەمۇرلىرىنىڭ جەبىر ۋە زولۇملىرىدىن قىچىپ كەلگەن ئورلانىڭ سانى بوخارا شەرىدە ۳۰۰ گە يېقىن ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرلىرىدا اوچۇق پىكىرلىك، ئىنقىلابى رۈھلىك ۋە شۇنىڭ بىلەن كەمبەغەل - ئىجتىمائىيەتنى يولىدا خېلى تەجرىبەلىك كىشىلىرى يوق ئەمەس، لەيكن، بوخارانىڭ ئەھۋال ھەراتىتى يار بەمىگەنلىكىدىن، اويغورلانىڭ سەياسى - سىنىپى ئاڭلىرىنى كۆتۈرۈش، بىلىمى - مەدەنىي دەرىجەلىرىنى يوقۇرلۇتۇش ھەققىدە بۇ كىيىنكى ژىللادا ئالايتەن بىر تەشەببۇس كۆرۈلمىگەن ئىدى.

۱۹۲۳ - نچى ژىل پېئورال، مارت ئايلارىدا داۋام قىلغان «رەھبەرلە تەييارلاش» كورسسىغە بىر - ئىككى اويغور جىلگىلەرنى يېزىپ اوقىدى. بىر بورادەرمز بوخارا باشلا ئىتتىپاقىدا ئىشلەپ تۇردى.

شۇنىڭ بىلەن ۱۹۲۳ - نچى ژىلنىڭ باھارىدا بوخارا ھۆكۈمەت ھەيئەتىدە بوغان ئۆزگۈرۈشدىن كىيىن، بوخارا جۇمھۇرىيەتنى يېرىدا ياشىغۇچى ھەر خىل ئاز مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ياقلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش، سىنىپى ۋە مىللىي ئاڭلىرىنى كۆتۈرۈش مەسئۇلىيەسى ھەم مەيدانغە ئاشلىنىپ قالدى.

دەل شۇ ۋاقىتتا، سەمەرقەن، پەرغانە تەرەپلىرىدىن بوخاراغا كىپ قاغان اوچۇق پىكىرلىك بىر مۇنچە اويغور بورادەرلەرنىڭ تەشەببۇسلىرى بىلەن بوخارادىكى اويغورلارغا، ئۇركۇستاندا خوسۇسەن يەتتە سودا ياشىغۇچى اويغورلانىڭ نەشرى مەئارىپ ئاقىتتىش ھەركەتلىرىدىن، پارتىيە ۋە كەسەبچىلىك جەھەتلىرىدىن خېلى مەئلوماتلار بېرىلدى.

شۇنىڭ بەرئابەرىدە بوخارا جۇمھۇرىيەتىدە ياشىغۇچى اويغورلانىڭ مەنەتلىكلىشى، يالغوز كاسىب ۋە پىرقىلىك (پارتىيەدە با) لرى ئۈچۈن بىر سىكىسىيە بۇماقنىڭ لازىملىقى مەئلوم بولدى.

نەھايەت، ۱۹۲۳ ژىل ئاغۇس، سىنتەبىر ئايلارىدا اويغور كەمبەغەللىرى اوتتۇرسىدىكى تەشۋىقات - تەرغىبات ۋە تەشكىلات ئىشلىرىنى يولغا سېلىش مەسئۇلىيەسى بىر نەچچە اويغور بورادەرلەرنىڭ ئىجتىئادى بىلەن مەيدانغا قويۇلدى. بوخارا ئىستراكىيون پىرقەسىنىڭ مەسئۇل دائىرەلىرىدە بىر رەڭ ئاماققا كۆيۈپ بولدى.

نەتىجەدە، بوخارا ئىستراكىيون پىرقەسىنىڭ مەركەز كامىتەسى تەرەپىدىن، بوخارا مەركەزى كەسەبەلەر شوراسى يېنىدا اويغور سىكسىيەسى تۈزەشكە قارار قىلدى. اويغور سىكسىيەسى تەشكىل قىلىشقا قارار چىقىش بىلەن اويغور كەمبەغەللىرىنىڭ اومومى مەجلىسى بولوب، سىكسىيەنىڭ ھەيئەت رىياسەتى (پىرىزىدىومى) نى سايلىدى. مەزكۇر ھەيئەت رىياسەت تۈزەلگەن كۈندىن باشلاپ ئىغىر شەرائىت ئىچىدە ئىشلىگەن بوسىما، سىكسىيەدە ئۈشۈپ كۈنگىچە قىلغان ئىشلىرىنىڭ موھىملىرى موشۇلا:

(۱) سىكسىيەگە ۹۵-۱۰۰ چە ئەغزا توپلايدى.

(۲) اوقۇش دۇركۈنى (ماوسىمى) كىرىش بىلەن اويغور سىكسىيەسى ئۆزىنىڭ ۱۲-۱۳ چە ئەغزاسىنى بوخارا پىرقە مەكتەبىگە كىرگۈزدى.

(۳) ئاز بوسىما تەشكەن، مەسكەو ئىستراكىيون دارلېئونلارغىە اوقۇغۇچىلارنى تەۋەتەشكە موۋاپىق بولدى.

(۴) ئەسكى ۋە يېڭى بوخارا دىكى اويغورلا اوتتورسىدا ساۋادىزلىقنى پۈتۈرۈش ئۈچۈن مەئارىپ نەزەرىتى (كامىسارى) تەرەپىدىن «ساۋادىزلىق مەكتەپىنىڭ» بىر سىنىپىنى اويغورلا ئۈچۈن تەعىين قىلدۇ.

(۵) بوخارا جۇمھۇرىيەتنىڭ باشقا شەھەرلىرىدىكى اويغور مېنەتەكەشلىرى بىلەن ئەلا-قەدار بوماقنىڭ چارەلىرىنى كۈرۈشكە باشلىدى.

(۶) شۇلا بىلەن بىر قاتاردا اويغور سىكسىيەسىگە بوخارا شەرائىتىنى ئىتتىبارغا ئېلىپ ئالايتەن مەرامنامە (يول-يورۇق) تۈزەپ، مەركەزى كەسەبەلەر ھەيئەتى تەرەپىدىن نەسدىق قىلدۇروب ئەمەلگە قويۇشقا كىرىشەتتى.

مەرامنامەدە: اويغور سىكسىيەسى بوخارا خەلق شورالا جۇمھۇرىيەتى توپراغىدا ياشىغۇچى اويغور كەمبەغەللىرىنى ئۆز چۆرىسىگە توپلاپ، اولاننىڭ سەياسى، سىنىپى ۋە ئىنقىلابىي ئاڭلىرىنى، مەدەنىي جەھەتلىرىنى كۈتۈرۈش، اولاننىڭ ئۆز ۋە تەن بايلىرىغا، تەسكىرىچى ھۆكۈمەتلىرىغا ۋە بەيئەلمىلەل سەرمايە (كاپىتال) دونىاسىغا قارشى كۈرەشلىرىنى بىرلەشكەن ۋە مۇتەئەسسل بوغان بىر سۈرەتدە ئېلىپ بېرىش، اولاننىڭ اوتتورسىدا ھەرخىل يوللا بىلەن ئېلىم-مەئارىپ ئاقىتىش ئىشلىرىنى مەخسەت قىلىپ، سەياسى ساۋاد مەكتەپلىرى ئېچىشقا نەشۋىقى-نەزغىبى ئەدەبىيات نەشر ئېتىشكە، قارائەتخانە، قىز چايخانا ۋە موساپىر خانىلا ۋەجۇدقا كەلتۈرۈشكە، خىزمەت ئەسلىسىدا ھەرخىل ئەرتىللە تۈزەشكە ھەققى بوغاندەك، غۇربەتدە ياشىغۇچى ئەغزالا اوتتورسىدا تەئاۋون ئىشلىرىنى، يەنى ئۆزىنىڭ سىڭە ياردەم قىلىشنى راۋاج تاپتۇرۇشقا اۋخاش ئىشلا باھەم اويغور سىكسىيەسىگە ئۆزىنىڭ سىنىپى تىرىكچىلىك قىلىدىغان ھەربىر مېنەتەكەشنىڭ، كىشى كۈچىدىن پايدىلانماق ۋە ھەر بىر يالغۇز كىشىنىڭ ۋە اويغور خەلقىنى سەياسى، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي سىنىپى موبارىزە (كۈرەش) ئەسلىسىدە قوتقۇزۇشنى ئۆزىگە مەخسەت قىلىش.

ئەڭ ھەر بىر ئايمىدا مېنەتكەشىنىڭ ئەزا بولۇپ كىرمەكلىرى مۇمكىندۇر. ئايمىدا سېكسىيەسى ئەزالىرىنىڭ ھوقۇقلىرى بوخارا دا يەرلىك كەسەبە ئەزالىرىنىڭ بىرلى بىلەن بەرئەردۇر.

ئۇ يوقۇرىدا يازغانلىرىمىزدىن اوچۇق رەۋىدە مەئلۇم بوسا كىرەك، كى بوخارا دا ئۇچى ئايمىغۇرلا غايەت توغرى ۋە زامان ئەھۋالغا موۋاپىق سۇرەتدە اشكە شەكەندۇر.

ئايمىغۇر سېكسىيەسى ئەزالىرىنىڭ ئايدا بىر مەرتىبەدىن كەم بوماسلىق شەرتى بىلەن مەملىسىلىرى بولۇپ تومۇلدا.

۱۹۲۳ ژىل ۲۴ سىنتەبىردە بوغان پۇتۇن بوخارا خەلق شورالا جۇمھۇرىيەتىنىڭ بۇرۇلتايىغە ئايمىغۇرلاردىن كەسەبەلەر سۇپەتى بىلەن ئىككى ۋەكىل سايلىنىپ ھازىر بولدى. ئايمىغۇر ۋىكىلى بوخارا مەركەز ئىجرائىيە كامىتەسىگە ئەزا بولۇپ سايلىندى. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەيتىپ ئوتۇش كىرەك، كى ئايمىغۇر سېكسىيەسىنىڭ ئەزالىرى كۆپ ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەزالىق بەدەللىرىدىن ئاز ئۇپايىنىپ، تەشۋىقات - تەرىغىيات، تەشكىلات، نەشرىيات ئىشلىرىنى يولغا سېلىپ رىۋاج تاپىدۇرۇش نەھايەت ئىغىردۇر. بۇكۈنگىچە بوخارانىڭ باشقا شەھەرلىرىدە سېكسىيەنىڭ شۇئەللىرى تەشكىل قىلغان ئەمەس. ھالبۇكى، سېكسىيە پۇتۇن بوخارا جۇمھۇرىيەتى مېفاسىدا ئىشلەش مەخسەدى بىلەن تۈزۈلگەن ئىدى.

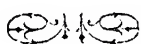
بولاندا باشقا يىڭى ژىل تەختىللىرى مۇناسىبەتى بىلەن، تاشكەنتدە ئوقۇغۇچى ئايمىغۇر ئوقۇغۇچىلىرىدىن بىزەچىسى بوخارا غاسەياھەت ئۈچۈن كەلگەن. ئايمىغۇر سېكسىيەسى اولانى مېھمان قىلىپ، پۇتون ئەزالا بىلەن ھەمسۆھبەت بوغان ۋە ئايمىغۇرلا ئوتتۇرسىدىكى بەزى بىر ئاڭلىشىلما سىلقلانى پۇتروب، بىرلەشكەن رەۋىدە ئىنقىلابى بىر يول بىلەن ھەرەكەت قىلماقتا سۇز بىرىشكەن.

ھەم بۇ ئوقۇغۇچىلا ۱۰ چە بولۇپ، بولاننىڭ ئىچىدە اوچۇق پىكرلىك ئىشتراكىيون پىرقەسى ئەزالىرى ۋە ياشلا ئىتتىپاقى ئەزالىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىلىم - مەرىپەتلىرى ئارقىلىق، ئايمىغۇر سېكسىيەسىنىڭ راۋاج تېپىشىغا بىر مۇنچە ياخشى پىكرلىرىنى ئەيتىپ سېكسىيەنىڭ ئەزالىرىنى خورسەن قىلدى.

ئوقۇغۇچىلا تەشكىلگە قايتىپ كېتىشىدە ئايمىغۇر سېكسىيەسى ئەزالىرى ۴ - ۵ چىروون ياردەم بەردى. مۇندىن كېيىن ھەم ياردەم قىلىش ھەرەكەتلىرىنى كۈمەكدە.

شۇنىڭ بىلەن ئايمىغۇرلارنىڭ ئۆز ئوتتۇرلىرىدا بىر نەۋى ئىسكىلىك نەزەردارلىرى ھەم يوق ئەمەس. بۇلا سېكسىيەنىڭ قىلغان ۋە قىلىدىغان ئىشلىرىغا قارشى تەسكىرىچىلىك ئىغۋاسى چىچىرۇمەكدە. مۇنداق ئىغۋالا بۇ قارا خەلقنىڭ ئارىسىدا بوغان بىر قاتار باي، ھەنات ۋە مەنەسز نەسكىرىچىلەر ئۈچۈن خورسەنلىكدۇر. ئامما ئۆز ۋەتەنى

ئالتىشەر - جۇنغارىيەنى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ پەنجەسى تىگىدىن ئىنقىلابى بىر يول بىلەن ئازاد قىلىشنى خالىغان اويغۇر كەمبەغەللىرى ئۈچۈن زەرەرلىك دورا.
ھەر ھالدا سىكسىيە ئۆزىنىڭ ئىشىنى ئەسلىگە ئېلىپ مىڭش بىلەن مۇنداق ئەكسەل-ھەرەكەتچىلەرگە يول قويماستىكى ئېنىق.
ع. ب.

تارىخىي مەجلىس

(ئالمۇنىدا)

شورالا نۇرگۈستەندىكى اويغۇر كەمبەغەللىرىنىڭ تەشكىلاتلىرى تۈزۈلۈشىگە ۲۴ ئېل ۲-پېئورالدا بەش ئېل تولۇشى مۇناسىبەتى بىلەن ۱۹۲۴ ئېل ۱۵-پېئورالدا (بەزى بىر سەبەبلەر بىلەن مەجلىس ۱۵ نچى پېئورالغا قالدۇرۇلغان) ئالمۇتا شەھرى اويغۇر كاممۇنىستلىرى، كامساموللىرى، قوشچى ھەم اويغۇر ئەھالىلىرىنىڭ ۵۰۰ گە يېقىن كىشىدىن ئىبارەت يۈپىلەي مەجلىسى بولۇپ تۈۋەنكى ئىشلا قارىلىپ ئۆتتى:

۱- بورادەر لىنن كىم ئىدى؟ - بۇ ھەقتە ئىسما ئېل تاھىرى جېلىك، بورادەر لىنننىڭ تەرجۇمە ھالى ۋە بۇتون دونيا كەمبەغەللىرى مەنپەئەتلىگە ئىنقىلابقا ئارىلاشقاندىن تا، ۋەپاتىغىچە قىلغان ئىشلىرى، ھەرەكەتلىرى ھەم اونىڭ نەتىجىلىرى توغرىسىدە اوزون سۆزلەنى قىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن تۈۋەنكى قارار بولۇندى:

۱) ئالمۇتا شەھرىدىكى اويغۇر كاممۇنىستلىرى، قۇشچىلىرى، كامساموللىرى ۋە اويغۇر ئەھالىلىرىنىڭ اويغۇرلا ئارىسىدىكى تەشكىلاتقا بەش ئېل تولۇشى مۇناسىبەتى بىلەن بولغان مەجلىسكە ئېغىلغۇچىلا، ئىجتىمائىي ھەرەكەت يولىدىكى بەش ئېللىق تارىخىي مەزگىلنىڭ بىرىنچى شەھىرىنى، ھۆرمەتلىنى، دونيا مەزلۇم ۋە مەزلۇملەرنى ئازادلىق يولباشچىسى بوغان رەھمەتلىك بورادەر لىننغا بېرىمىز.

۲) مۇندىن كېيىنكى بىزنىڭ ھەرەكەتلىرىمىز، پەقەت بورادەر لىنننىڭ كۈسەتكەن يولى بىلەن بولۇپ، دونيا كەمبەغەللىرى ئازادلىق ھەرەكەتىدە بىز اويغۇر كەمبەغەللىرى ھەم بىر سەپ ۋە بىر رەتتىن كاممۇنىست پارتىيەسىنىڭ يولباشچىلىقى بىلەن زامانغا قارشى كۈرەشكە ھازىرلىغىمىزغا ۋەدە بېرىمىز.

۳) بىز بۈگۈنكى تارىخىي مەجلىسكە ئېغىلغان اويغۇر مەنپەئەتلىرى، بىزنى ئازادلىققا ئېلىپ چىققان ۋە شۇ لىنننىڭ ئۆز قولى بىلەن تۈزۈلگەن كاممۇنىست پارتىيەسىگە بىز، دونيا ئىنقىلابىنى تۈزۈش ئۈچۈن باشلانغان ئىشنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈمىز.

بىز بۈگۈنكى دونيا ئازادلىقى!

بىز بۈگۈنكى ئازادلىقىمىز بوغان بورادەر لىنننىڭ قۇيۇپ كەتكەن يوللىرى ۋە اونىڭ ئۆزۈمگە

ئىلا پارتىيەسى! (ئالاقىلا)

بەش ۋىللىق ھېساب ھەم كەلگۈسى ۋەزىپەلەرنى - بۈھەقدە بۇرادەر روزىباقىنىڭ
بىلۈمچا غاپپاروف تەرەپىدىن بەش ۋىلدا قىلغان ئىشلا ھەم كەلگۈسىدە قىلىنىدىغان
ئىشلارنى ئۆزگىرىتىش ۋە ئاڭلانغاندىن كېيىن تۈۋەنكى قارار بۇلۇندى:

(۱) بەش ۋىللىق ئىجتىمائىي تۈرمۈشدىكى قىلغان خىزمەتلەرنىڭ سەياسى، ئىجتىمائىي
ئىشلاردا مۇۋاپىق قىيەتلىكى.

(۲) كراي بىيورانىڭ تۇتقان بولى توغرى ھەم ئىشلىگەن ئىشلارنى قەنئەتلەنگىدەك
مۇندىن كېيىنكى ۋەزىپەسىنىڭ بىرنچى پىلاندا كەمبەغەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈرگۈچىلىكىنى
ئىش بۇلىدا بولۇشقا.

(۳) بەش ۋىللىق بەيرەم مۇناسىبەتلىرى بىلەن تەشكەن، مەسكەۋدىكى ئوقۇغۇچىلارغا
يېڭى قەغەزى ئەۋەتىشكە.

(۴) ھەممە ئۇيغۇر كەمبەغەللىرىنى ئومۇمىي مەجلىس نامىدىن بىرلىككە، مېنەتكە،
ئەننى ھەرەكەتكە چاقۇشقا ھەم ھەقىقىي يوقسۇل خەلقنىڭ چىن يولباشچىسى بوغان
ئىتىراپىيۇن (كاممۇنىست) پارتىيەسى يولىغا كىرىشكە ئۈندەشكە، بۈھەقدە كۆپرەك
ئىشلىرىك كەمبەغەللەرگە ئەھمىيەت بېرىشكە،

(۵) بۇ بەش ۋىللىق تارىخى بەيرەم مۇناسىبەتلىرى بىلەن ھەم بۇرادەر لېنىننىڭ
ئەيتقان نەسىھەتلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ ئۇيغۇر كەمبەغەل - باتراقلاردىن
مەلۇم پىرىنسىپلارنى پارتىيەگە كىرىشكە.

مۇندىن باشقا ئۆزەكلىكى بىر مۇنچە مەسئۇلىيەت قارالغاندىن كېيىن، مەجلىس
ئۇيغۇرلارغا كۆپ ئىنقىلابىي تەشۋىراتلارنى بىرىش بىلەن بەينەمىيەتلىك نەتىجىسى ئەيتىلىپ
يېپىلدى.

ئىبراھىم باقىيىف.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ھەيئەت نەزىرىيە.

✖✖✖ جۇڭغار غۇچىسى: ئىبراھىم باقىيىف ✖✖✖

ناشىرى: تۈركىستان ئۇيغۇر كاممۇنىستلىرىنىڭ

مەركەز بىيوراسى ھەم ئۇيغۇر بىلىك ھەيئەتى.

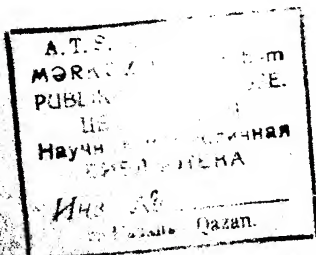
ژورنال ھەيئەت تەھرىرىيەسىدىن:

بو ژورنالنى چىقرشدا اوچرايتوغان تورالغو ۋە يتشسزلىكلەنى ايلگردن كورسەك
لكن اويغور خەلقى آراسيدا بەلنى باغلاب آلايتەن اشكە كرششكە بەش ژىل تولوشى
موناسىبەتى بلەن ۋە شو تارىخى كونگە بر از قالدورماق اوچون «برنچى چامدام»
نامىدا، شو مەجموئەنى چىقارشقا بانورچىلىق قىلدوق.

بو مەجموئە اويغور كاممونيستلرينىڭ كرايبيوراسى بلەن، اويغور بلك ھەيئەتى «نڭ»
نامىدن آلايتەن بر كونلوك قىلىپ چىقارلغانلىقدن ياڭغوز بەش ژىل اچىدە قىلغان
تەتكەن اشلادن حساب بىرش بلەن قەنئەتلەنمەسەن ۋە بەلكى پارتىيە، قوشچى تركچىلىگى
ھەم آول - قشلاق ساويتلرينىڭ ۋەزىپەلىرىغا اوغشاش اورونلادىكى ژوت اشلەمچىلىرى
اوچون اش يوزىدە يولباشچىلىق قىلشقا ياردەم بىرىدىغان مەوزوئالدا ھەم شونوك بلەن
بەراپەر ايقتىساد، تارىخ، پەن بابلىرىدىن خىلى موھىم ماتىرياللا كىرتمەك بولونسىما
براق مەتبەئە كەمچىلىگى سەۋەبلىك بو، تەييارلانغان ماتىرياللارنىڭ تەڭدىن تولوسى كىرتمەسەن
قالدورولدى. شونوك بلەن بو مەجموئە ھەققىدە باشدا توزوگەن پلانىمىزنىڭ يىرىمىما
اورنىغا كەلمىدى ھەم واختىدىن بر تالاي كىچىك چىقىدى.

ھەر حالدا، مومكون بوغونىچە نىمە قولدىن كەلسە شونى كىرەشكە ترشدوق ھەم
واقتىغە قاراي بونى ھەم پايدالىق تاپدوق. شونوك بلەن بو قىتمىقى مەجموئەمىزنىڭ كەمچىلىكلىرى
بوسىما، براق كەلگوسىدىكى مەتبۇئات اوچون خىلى پايدالىق ماتىريال بولوشدىن خالى
تەمەسەدور.

ھازىركى واقتىدىكى خەلىقەمىزنىڭ مەتبۇئاتقا بولغان احتىياجى، اوز تلىمىزدا تەدەببىياتىمىزنى
كەڭەيتىشىمىزنى، كوپەيتىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەلبەتتە مونۇڭدىن كىين بو ھاجەتنى
لوتەشكە كرشمىگىمىز لازىم. تەدەببىياتىمىزنىڭ يوقلىغىدىن، خەلقنىڭ تورموشدىن خىلى كىينىگە
قىلىپ كىتب بارغانلىقى اوب - اوچوق. ئەلبەتتە، بو مەسىئەلە واقتنىڭ آلدىمىزغا قويغان
نەپەتىدىكى مەسىئەللەرىدىن برىدور.

خاتالانى تۈزەش

دوروسى	خاتاسى	قور	بەت
واتىگىز لادىن	واتىگىز لادان	۱۵	۶
بوغىنى	يوغىنى	۱۰	۷
بۇزى	بونى	۲۶	۷
ئاپلا	باپلا	۱۹	۱۷
كەتكۈنچە	كەتكۈنچە	۱۰	۲۴
تاش	تاشى	۵	۲۸
ئەك قەدرلك	قەدرلك	۲۵	۲۹
كازاچى	كاراچى	۱۰	۳۷
يار كەنتلك	ياكەنتلك	۹	۳۸
ھەم	ھام	۸	۳۹
روحىنە	روحىنا	۱۶	۳۹
مەشھور	مەشھو	۲۲	۵۰
۱۷	۱۸	۲۱	۵۶
تەيياردى	تەيپەردى	۳۰	۵۶
ئومەر	ئومار	۲	۶۰
۴۳۴۶	۶۴۳۳	۸	۷۱
۱۸۶۱۶	۶۱۶۸۱	۸	۷۱
باپانداى	تاشتىقارا	۱۷	۷۳
تاشتىقارا	ئىككىباي توقاي	۲۲	۷۳
قلغانلىقلىرىدىن	قلغانلىقلىرىدىن	۸	۸۵
آرپا	ارپا	۴	۹۶
موئەللىملىرىمىز	مەئەللىملىرىمىز	۱۵	۱۰۳
گورۇچ	كورۇچ	۵	۱۲۳
بىرنچى	بىرنچى	۱	۱۳۶